

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**V. V. VELİYAMİNOV-ZERNOV'UN KIRIM YURTINA VE OL TARAFLARDA DAİR
BOLGAN YARLIĞLAR VE HATLAR ESERİNE GÖRE KIRIM TARİHİ (1666 ADİL
GİRAY HAN VE 1767 ARSLAN GİRAY HAN DÖNEMİ ARASI)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sermüşten KARA

EYLÜL-2024

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**V. V. VELİYAMİNOV-ZERNOV'UN KIRIM YURTINA VE OL TARAFLARDA DAİR
BOLGAN YARLIĞLAR VE HATLAR ESERİNE GÖRE KIRIM TARİHİ (1666 ADİL
GİRAY HAN VE 1767 ARSLAN GİRAY HAN DÖNEMİ ARASI)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sermüşten KARA

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU

EYLÜL-2024

TRABZON

ONAY

Sermüşten KARA tarafından hazırlanan “V.V. Velyaminov-Zernov’un Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar Ve Hatlar Eserine Göre Kırım Tarihi (1666 Adil Giray Han Ve 1767 Arslan Giray Han Dönemi Arası)” adlı bu Çalışma 30.10.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı’nda **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Doç. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU	Başkan	☐	☐	
Doç. Dr. Fırat YAŞA	Üye	☐	☐	
Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Haydar AKYAZI
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ – Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Sermüşten KARA

17.09.2024

ÖNSÖZ

Rus şarkiyatçı V. V. Velyaminov-Zernov'un Kırım Hanlığı'nın resmî yazışmaları üzerine neşrettiği eseri 1864'te St. Petersburg Bilimler Akademisi'nde yayımlanmıştır. Söz konusu eser, Kırım Hanlığı tarafından Rus Çarlığı, Lehistan Krallığı ve Prusya Krallığı'na gönderilen 378 resmî yazışma belgesi olan yarlıklardan oluşmuştur. Çalışmanın kaynak alanını oluşturan söz konusu eser, Kırım Hanlığı tarihi için birinci el kaynak olması hasabıyla siyasi, askeri, sosyal, diplomatik, iktisadi, kültürel ve dil araştırmaları açılarından tarih araştırmalarına yol gösterecek niteliktedir.

Tez çalışması kapsamında V. V. Velyaminov-Zernov'un eseri esas alınarak, Kırım Hanlığı'nın 1666-1767 yılları arasında Rus Çarlığı, Lehistan Krallığı ve Prusya Krallığı'na gönderdiği resmî yazışma belgeleri; siyasi ilişkiler, diplomatik temaslar, diplomasi dili ve iktisadi temelli vergi uygulamaları açısından incelenmiştir. Yaklaşık üç yüz yıl hüküm süren Kırım Hanlığı, sadece Osmanlı Devleti'nde değil, başta Rus Çarlığı ve Lehistan Krallığı olmak üzere Doğu Avrupa'daki siyasi gelişmelerde de etkili olmuş bir devlettir. Ancak Kırım Hanlığı tarihi üzerine yapılan çalışmalar, söz konusu devletlerin kendi belge ve araştırmalarına dayanmaktadır. Kırım Hanlığı'nın resmî belgelerine dayanan mevcut çalışmaların azlığı, hanlık hakkında böyle müstakil bir çalışmanın gerekliliğini ortaya koymuştur. Ülkemizde Kırım Hanlığı'nın resmî belgeleri ve bu belgeler üzerinden dönemin siyasi gelişmelerine ilişkin çalışmaların sınırlı olması, Kırım resmî yazışmalarının araştırma konusu olarak belirlenmesinde önemli bir etken olmuştur.

Çalışmanın, günümüzde Kırım Hanlığı'nın tarihi, diplomatik yazışmaları ve siyasi ilişkileri hakkında hanlığa ait birinci el kaynakların oldukça az olması nedeniyle bu sahadaki eksikliği önemli ölçüde doldurması ve tarih araştırmalarına siyasi, idarî, sosyal, kültürel ve iktisadi alanda katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Çalışmanın her aşamasında bana destek olan, bilgi ve yardımlarından hem fikri hem de manevi olarak her zaman istifade ettiğim saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU'na, çalışmanın haritalandırılmasındaki desteğinden dolayı sayın Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNBAY'a teşekkür ederim.

Eylül, 2024

Sermüşten KARA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
KISALTMALAR LİSTESİ.....	X
GİRİŞ	1-5

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KIRIM HANLIĞI TARİHİ VE V. V. VELYAMİNOV-ZERNOV'UN DERLEDİĞİ KIRIM HANLIĞI'NA DAİR YARLIKLAR.....	6-35
1.1. Kırım Tarihi	6
1.1.1. Kırım Coğrafyası	6
1.1.2. Altın Orda Hanlığı Dönemi	10
1.1.3. Kırım Hanlığı Dönemi	14
1.2. Velyaminov-Zernov'un Hayatı ve Çalışmaları	29
1.2.1. Velyaminov-Zernov'un Eserleri.....	33
1.2.2. Velyaminov-Zernov'un <i>Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar</i> Eseri	33

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1666-1767 YILLARI ARASINDA KIRIM HANLIĞI YÖNETİM KADROSU	36-54
2.1. Han.....	36
2.2. Kalgay Sultan.....	46
2.3. Nureddin Sultan	47
2.4. Karaçi Beyleri	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KIRIM HANLIĞI'NDA DİPLOMATİK YAZIŞMALAR	55-83
3.1. Yarlıklar	55
3.2. 1666-1767 Yılları Arasındaki Kırım Hanlığı Yarlıklarının Özellikleri	61

3.2.1. Han Yarlkları	69
3.2.2. Kalgay Sultan ve Nureddin Sultan Yarlkları	76
3.2.3. Ağa ve Bey Bitikleri	80

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. 1666-1767 YILLARI ARASINDAKİ YARLIKLARA GÖRE KIRIM HANLIĞI'NIN DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ.....	84-144
4.1. Kırım Hanlığı Yarlklarında Vergi Adları.....	85
4.1.1. Uluğ Hazine	89
4.1.2. Bölek.....	90
4.1.3. Koltka.....	93
4.1.4. Tiyiş	94
4.2. Kırım Hanlığı'nın Vergi Aldığı Devletler.....	98
4.2.1. Lehistan Krallığı'ndan Alınan Vergiler	98
4.2.2. Rus Çarlığı'ndan Alınan Vergiler	101
4.3. Kırım Hanlığı'nın Diplomatik Faaliyetleri	108
4.3.1. Lehistan Krallığı ile İlişkiler.....	108
4.3.2. Prusya Krallığı ile İlişkiler.....	113
4.3.3. Rus Çarlığı ile İlişkiler.....	117
4.3.4. Kırım Hanlığı Elçileri	128
4.3.5. Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı ve Lehistan Krallığı Arasındaki Elçilik Faaliyetleri....	136
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	145
KAYNAKÇA	149
EKLER.	164
ÖZGEÇMİŞ.....	200

ÖZET

Kırım Hanlığı XV. yüzyıl ortalarından XVIII. yüzyılın sonuna kadar hüküm sürmüş ve ardında diplomatik, siyasi, iktisadi ve kültürel araştırmalara değer zengin bir belge külliyesi bırakmıştır. Kırım Hanlığı'nın 1515-1767 yıllarına ait yarlık ve hatlardan oluşan resmî yazışma külliyesinin bir kısmı V. V. Velyaminov-Zernov tarafından yayımlanmıştır.

Kırım Hanlığı'nın devlet idare yapısı Altın Orda Hanlığı'nın geleneklerine ve Cengiz Han'ın kanunlarına dayanmaktadır. Kırım Hanlığı, Altın Orda Hanlığı'nın diplomasi ve devlet yönetimi geleneğini sürdürmenin yanı sıra yeni idari kurumlar da tesis etmiştir. 1475 yılında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına giren Kırım Hanlığı'nda idari, iktisadi, sosyal ve kültürel alanda Osmanlı Devleti'nin etkisi başlamıştır. Kırım Hanlığı, diplomatik yarlıklarında Altın Orda Hanlığı'nın kadim diplomasi geleneğiyle Osmanlı Devleti diplomasi teamüllerini birleştirerek kendine özgü bir diplomasi dili ve üslubu oluşturmuştur. Rus Çarlığı, Lehistan Krallığı ve Prusya Krallığı'na gönderilen diplomatik yarlıklarda, Kırım saray merasimleri, elçilerin kabulü, söz konusu devletlerden alınan vergiler ve siyasi gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgiler yer almıştır.

Kırım Hanlığı'nın diplomatik ilişki kurduğu devletlerle siyasi ilişkileri tarihsel süreç içerisinde değişiklik göstermiş ancak diplomatik yazışma geleneği hanlığın son dönemlerine kadar kısmi değişimler yapılarak devam ettirilmiştir. 1666-1767 yılları arasındaki Kırım Hanlığı diplomatik yazışmalarının birçoğu Rus Çarlığına gönderilen yarlıklardan oluşmaktadır. Rus Çarlığı'nın imparatorluğa geçiş dönemine tekâmül eden bu tarihlerde Kırım Hanlığı Ruslara karşı Osmanlı Devleti politikaları doğrultusunda hareket etmiş ve Osmanlı Devleti'nin kuzey sınırlarını koruyan güç olmuştur.

Velyaminov-Zernov'un eserinde geçen 1666-1767 yılları arasındaki Kırım tarihi incelenmiş, ilgili dönemin çağdaş kaynakları ile karşılaştırılmış ve değerlendirilmiştir. Çalışmanın Kırım siyasi tarih araştırmalarına olduğu kadar dil-kültür ve sosyo-iktisadi alanlarda yapılacak araştırmalara da ışık tutması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Velyaminov-Zernov, Diplomasi, Yarlık

ABSTRACT

The Crimean Khanate ruled from the middle of the XVth century until the end of the XVIIIth century and left behind a rich corpus of documents worthy of diplomatic, political, economic and cultural research. Part of the corpus of the official correspondence of the Crimean Khanate between 1515 and 1767, consisting of yarliks and lines, was published by V. V. Velyaminov-Zernov.

The state administration structure of the Crimean Khanate was based on the traditions of the Golden Horde Khanate and the laws of Genghis Khan. The Crimean Khanate not only continued the Golden Horde Khanate's tradition of diplomacy and state administration, but also established new administrative institutions. In 1475, the Crimean Khanate came under the sovereignty of the Ottoman Empire and the Ottoman Empire's influence began in the administrative, economic, social and cultural spheres. The Crimean Khanate created a unique diplomatic language and style by combining the ancient diplomatic tradition of the Golden Horde Khanate with the Ottoman Empire's diplomatic practices in its diplomatic orders. The diplomatic yarliks sent to the Tsardom of Russia, the Kingdom of Poland and the Kingdom of Prussia contained detailed information on Crimean court ceremonies, the reception of ambassadors, the taxes collected from these states and political developments.

The political relations of the Crimean Khanate with the states with which it established diplomatic relations changed in the historical process, but the tradition of diplomatic correspondence continued with partial changes until the last periods of the khanate. The majority of the Crimean Khanate's diplomatic correspondence between 1666 and 1767 is made up of the orders sent to the Russian Tsardom. During this period, which corresponded to the transition period of the Russian Tsardom to empire, the Crimean Khanate acted in line with the policies of the Ottoman Empire against the Russians and became the power protecting the northern borders of the Ottoman Empire.

The history of Crimea between 1666-1767 in Velyaminov-Zernov's work is analyzed, compared with contemporary sources of the relevant period and evaluated. The study is intended to shed light on the researches in the fields of language-culture and socio-economics as well as Crimean political history.

Keywords: Crimean Khanate, Velyaminov-Zernov, Diplomacy, Yarliks

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo No..	Tablo Adı	Sayfa No.
1	1666–1767 Yılları Arasındaki Kırım Hanları ve Yarlıkları.....	44
2	1666–1767 Yılları Arasındaki Kalgay Sultanlar ve Yarlıkları	47
3	1666–1767 Yılları Arasındaki Nureddin Sultanlar ve Yarlıkları.....	49
4	1666–1767 Yılları Arasındaki Kırım Hanlığı Devlet Ricali Tarafından Gönderilen Bitikler	54
5	Velyaminov-Zernov'un Eserindeki Yarlıklara Göre Kırım Hanlığı Yarlık Örneği	68
6	Kırım Hanlığı Hanlarının Yarlık Örneği	76
7	Kırım Hanlığı'nın Kalgay ve Nureddin Sultanlarının Yarlık Örneği	80
8	Kırım Hanlığı Vezir, Ağa ve Bey Yarlık Örneği.....	83
9	Tiyiş Vergisi Olarak Alınan Bazı Kürk Çeşitlerinin Kırım Pazarındaki Değerleri	98
10	1666-1767 Yılları Arası Yarlıklarda Kırım Hanlığı'nın Aldığı Vergiler	104
11	1666-1767 Yılları Arasındaki Yarlıklarda Kırım Hanlığı Elçileri	131
12	1666-1767 Yarlıklarında Adı Geçen ve Kırım Hanlığı'na Gönderilen Yabancı Elçiler.....	143

KISALTMALAR LİSTESİ

A. {DVNSMHM. d.)	Bab-1 Asafı Mühimme Defteri
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
AE. SAMD. III	Ali Emiri Sultan III. Ahmed
AE. SMMD. IVAlı	Emiri Sultan IV. Mehmed
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C..HR..	Cevdet Hariciye
Çev.	Çeviren
DİA	Diyânet İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
İE. ENB	İbnülemin Ensab
MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
nr.	Numara
s.	Sayfa
S.	Sayı
Sad.	Sadeleştiren
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TS. MA. e	Tokapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak
Trc.	Tercüme
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
Yay. Haz.	Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Tarih yazımında dönemin kaynaklarını kullanmak eserin özgünlüğü açısından önemli bir özelliktir. Tarih araştırmalarına kaynaklık eden çok sayıda sözlü ve yazılı materyal olmasına rağmen, tarihi olayların analiz edilmesi ve anlaşılmasında yazılı kaynakların sağladığı bilgilerin çok önemli olduğuna şüphe yoktur. Yazılı kaynakların olayların yaşandığı dönemde gerçekten yazılıp yazılmadığı tespit edildiğinde, bu kaynaklar birinci el kaynak özelliği taşımaktadır. Diğer bir deyişle, birinci elden kaynaklar, olaylara gerçekleştiği anda tanıklık eden, olayların bizzat içinde olan ve olay ile birinci elden kaynak arasında başka bir yazılı eserin bulunmaması durumudur. Ancak kaynakların olayların yaşandığı dönemde yazılmış olması, tarafsız ve objektif bir yaklaşımla kaleme alındıkları anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla araştırmacılar tek kaynak üzerinden çalışmamalı, doğru bilgiye ulaşabilmek için ilgili dönemde yazılmış diğer kaynaklara ulaşarak, tarihi vakaları tüm yönleriyle inceleyip karşılaştırmalıdır. Objektif bir tarih yazımı için, olayların tam olarak içinde yer almamış olsalar bile, aynı dönemde yazılmış, zaman, mekân ve kişiler açısından olaylara yakın eserler de birinci el kaynak olarak adlandırılırlar. Bu nedenle tarihi olayların araştırılmasında detaylı bir literatür taraması yapmak gerekmektedir. Tarihi olayların gerçekleştiği dönemin kaynaklarının tespit edilmesi ve bu kaynaklar üzerinde çalışılması sonucunda ortaya çıkan eserler, tarihi olayların daha aydınlatıcı ve detaylı bir şekilde açıklanmasını sağlayacaktır.

Kırım Hanlığı hakkında günümüzde birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler, Osmanlı Devleti arşivlerinden, Kırım Hanlığı döneminde yaşamış müelliflerin eserlerinden ve Kırım Hanlığı'na komşu devletlerin kayıtlarından derlenen bilgilerden oluşmaktadır. Günümüzde Kırım Hanlığı tarihine dair yazılmış olan eserler; *Gülbün-ü Hânân*, *Umdetü'l-Ahbâr*, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, *Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar*, *Tarih-i Sâhip Giray Hân* ve *Tevârî h-i Tatar Hân ve Dağıstân ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkeleri* birinci el kaynaklardır¹. Kırım Hanlığı döneminde yazılmış ve günümüze ulaşmış birinci el kaynak sayısı az olmakla birlikte, Osmanlı Devleti arşivlerinde Kırım Hanlığı ile ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır.

Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra Kırım Hanlığı'na ait kütüphaneler ve arşivler yakılmış, tarihi eserleri yok edilmiştir. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmesinin ardından tutulmaya başlanan ve günlük hayata dair detaylı bilgiler içeren kadı sicilleri de diğer tarihi eserlerle birlikte yakılmış ve Kırım tarihine ait ne varsa yok edilmeye çalışılmıştır. Ancak

¹ Alper Başer, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler Ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfatı", *Turkish Studies-İnternational Periondical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(1), 2011, s. 747.

kadı sicillerinin bir kısmının korunarak saklanması ve günümüze kadar ulaşmış olması, bu belgeleri hanlıkla ilgili en önemli birinci el kaynaklardan biri haline getirmiştir.

Rusların tahribatından kurtarılabilen kadı sicillerinin varlığına dair ilk bilgiler Bekir Çobanzade'nin St. Petersburg'daki *Etnografya Müzesi*'nin Türk-Tatar bölümünde Kırım kadı sicillerine rastladığını belirtmesiyle ortaya çıkmıştır. Kırım kadı sicillerinin varlığına dair bir başka bilgi de Halil İncalcık tarafından ortaya çıkarılmıştır. İncalcık'ın ulaştığı ve neşrettiği kadı sicilleri, İkinci Dünya Savaşı öncesinde *Yalta Şarkiyat Müzesi*'ndeki *Kırım Araştırmaları Enstitüsü*'nde saklanmıştır. 1944 Tatar sürgününden sonra Ruslar bu kayıtların imha edilmesini emredince, kayıtlar *Kırım Devlet Arşivi*'ne getirilmiş ve burada kutular içinde saklanmıştır. 1992 yılında *Kırım Devlet Arşivi*'nden alınan kadı sicil kayıtları *İsmail Gaspıralı Kütüphanesi*'ne verilmiştir. 1994 yılında *İsmail Gaspıralı Kütüphanesi*'ndeki bu Kırım kadı kayıtlarını inceleyen İncalcık, bu kayıtların 1618-1750 yılları arasında Kırım Hanlığı tarafından tutulduğunu belirtmiştir².

Kırım Hanlığı tarihine ait son resmî kayıtların 1618-1750 yıllarına ait kadı sicilleri olması ve hanlığın resmî kayıtları ile ilgili herhangi bir çalışmanın ortaya çıkarılmamış olması, araştırmacıları Osmanlı Devleti'nin kaynaklarına yöneltmiştir. Ancak Osmanlı Devleti arşivlerinde Kırım Hanlığı ile ilgili belgelerin çoğunun siyasi olaylar çerçevesinde ele alınmış olması, hanlığın kendi bünyesinde idari, iktisadi, sosyal ve kültürel detayların eksikliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Kırım Hanlığı'na ait resmî belgelerin ortaya çıkarılması tarih yazımı ve araştırmaları açısından son derece önemlidir.

Çalışmamıza konu olan V. V. Velyaminov-Zernov'un Kırım Hanlığı'nın 1515-1767 tarihleri arasını kapsayan han, kalgay ve nureddin sultanlar ile devlet ricaline ait resmî yazışma belgeleri olan yarlıklardan oluşan eseri, hanlığa ait idari, diplomatik, sosyo-iktisadi ve dil-kültür alanlarının detayların anlaşılmasına imkân sağlamaktadır. V. V. Velyaminov-Zernov tarafından neşredilen eser, XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Kırım Türkçesinin Kırım tarihindeki gelişimini, siyasi ve sosyal olayların seyrini ve diplomatik terminolojiyi gösteren önemli bir eser ve birinci el kaynak niteliğindedir. Kırım Hanlığı'na ait mevcut belgeler üzerinden hanlığın resmî yazışmaları hakkında dil ve üslup incelemeleri yapılmış ancak Kırım sahasına ait kurumsal terminolojisinin bütünlük olarak tespiti ve siyasi tarih anlamındaki kullanım alanlarının ortaya konulmasıyla ilgili müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Söz konusu belgeler Kırım Hanlığı kurumsal terminolojisinin dil ve anlam bilgisinin yanı sıra siyasi tarih ve kültür tarihi araştırmaları alanında yapılan çalışmalara ciddi bir katkı sağlayacağını ummaktayız.

V. V. Velyaminov-Zernov'un *Materialı Dlya İstoriyi Krımskogo Hanstva (Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar)* eseri ilk olarak 1864 yılında St. Petersburg'da yayımlanmıştır. Eserin

² Halil İncalcık, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu", *Bellekten*, 60(227), 1996, s. 165-167.

içeriği, Kırım Hanlığı'nın Rus, Lehistan ve Prusya devletlerine gönderdiği, *Moskova Dışişleri Bakanlığı Arşivi*'nde saklanan Türk diliyle yazılmış belgelerden oluşmuştur. Söz konusu belgelerin Rusça çevirileri de aynı arşivde saklanmıştır. Eserde yer alan 378 belge St. Petersburg Üniversitesi Tatar dili hocası Hüseyin Feyizhanov tarafından Moskova Dışişleri Bakanlığı Arşivinden temin edilerek kopyalanmış ve St. Petersburg'a getirilen bu nüshalar, 1864 yılında Velyaminov-Zernov'un başkanlığında Hüseyin Feyizhanov'un katkılarıyla Arap harfleriyle dizilerek neşredilmiştir. V. V. Velyaminov-Zernov'un eseri, Kırım Hanlığı yöneticileri olan Giray hanedanı mensupları ile Kırım devlet ricalinin Rus, Lehistan ve Prusya devletlerine gönderdiği yarlıklar ve Rus çarları tarafından Kırım Hanlığı'na gönderilen toplam 378 adet resmî yazışmadan oluşmuştur.

V. V. Velyaminov-Zernov'un, kaynakları doğru ve objektif bir şekilde değerlendirerek Sovyet Rusya coğrafyasında yaşayan etnik grupların tarihi üzerine yaptığı çalışmalar, Velyaminov-Zernov'un hayatı ve dolayısıyla eserleri hakkında araştırmacıların dikkatini çekmemiş ve hakkında hiçbir bilimsel çalışma yapılmamıştır. 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Altın Orda Hanlığı ve ardıllarının tarihine olan ilgi artmış, dolayısıyla Velyaminov-Zernov'un çalışmaları da ilgi görmeye başlamıştır.

Eserle ilgili Türkiye de ilk çalışma 2009 yılında A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov tarafından Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde de yer alan nüshalar üzerinde yapılmış ve *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatları* adıyla Türk Tarih Kurumu Yayınlarından tıpkıbasım olarak neşredilmiştir. 2017 yılında Faysal Okan Atasoy tarafından V. V. Velyaminov-Zernov'un eserinin gramer incelemesi yapılarak transkripsiyonlu metin ve dizin hazırlanmış olup Türk Dil Kurumu Yayınlarından iki cilt olarak neşredilmiştir. Mehmet Arpacı ise 2023'te V. V. Velyaminov-Zernov'un eserini Türk dili ve grameri açısından inceleyerek doktora tezi olarak yayımlamıştır.

Tez konusu ve sınırları: Çalışılan tezin konusunu Rus şarkiyatçı Velyaminov-Zernov'un 1864 tarihinde neşrettiği eserine göre Kırım Hanlığı'nın 1666-1767 yılları arasındaki belgeleri üzerinden siyasi, diplomatik ve sosyo-iktisadi tarihinin analizini oluşturmaktadır. Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı, Lehistan Krallığı ve Prusya Krallığı'na gönderdiği resmî yazışma belgelerinin kronolojik sıralama kapsamında doküman analizleri yapılmıştır.

Tez kapsamında 1666-1767 yılları arasına ait 47 han, 20 kalgay, 20 nureddin ve 23 ağanın gönderdiği toplam 110 yarlık incelenmiştir. Ayrıca söz konusu eserde yer alan 1515-1666 yılları arasındaki yarlıklar ile mülahakat bölümündeki tarihi belirsiz yarlıklar da incelenmiş ve çalışılan konular kapsamında konu bütünlüğü açısından bağlantılar tespit edilerek 1666-1767 yılları arasındaki yarlıklarla karşılaştırmalı yöntem yoluyla benzerlik ve farklılıkları ortaya konmuştur. Ayrıca Kırım Hanlığı tarihi hakkında yazılmış olan mevcut eserler ile çalışmaya konu olan eserdeki 1666-1767 yılları arasındaki Kırım yarlıkları karşılaştırılarak siyasi gelişmeler incelenmiş ve

değerlendirilmiştir. Söz konusu çalışmada ilgili yıllar arası Kırım Hanlığı'nın tarihi süreç içerisinde değişen siyasi ilişkilerinin, yarlıklarında ortaya çıkardığı diplomasi dili ve diplomatik ilişkilerin detayları nitel araştırma yöntemi kapsamında doküman analizi yoluyla incelenmiştir.

Moğol İmparatorluğu'nun ardılı olan Altın Orda Hanlığı uzun süre Kıpçak Türklerinin yaşadığı Deşt-i Kıpçak coğrafyasında hüküm sürmüş ve Türk-Moğol kültürünü kaynaştırıp çevresinde yaşayan topluluklarla siyasi ve sosyal ilişkiler kurarak bu coğrafyada diplomasisini güçlendirmiştir. Altın Orda Hanlığı'nın resmî yazışma geleneği Uygur diplomasinin etkisi ile gelişmiş ve Altın Orda ardılı olan Kırım Hanlığı'nda benzer unsurlar taşıyan diplomatik yazışma geleneği devam ettirilmiştir.

Deşt-i Kıpçak ve Kırım sahası kadim Türk boyları, Altın Orda ve Kırım Hanlığı'nın hâkimiyetinin hüküm sürdüğü bir bölge olmuş ve bu coğrafya üzerinde kurulmuş olan devletlerin siyasi ve kültürel faaliyetleri Türk tarihi açısından değerlidir. Bu bağlamda Kırım Hanlığı dönemi diplomatik belgeleri siyasi tarih açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

Türkçenin Karadeniz'in kuzeyindeki uzantısı ve Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Kırım Türkçesi, Kırım Hanlığı'nın diplomasi yoluyla iletişim kurduğu diğer yerli ve yabancı kültürleri hem etkilemiş hem de onlardan etkilenmiştir. Diplomasi dili açısından Kırım Türkçesi, hanlıkta idari, iktisadi, sosyal ve kültürel bir terminolojinin oluşmasında etkili olmuştur.

Velyaminov-Zernov neşrinde 1666-1767 tarihleri arasında yer alan Kırım Hanlığı'na ait diplomatik belgeler üzerinden siyasi ve kültürel tarih kapsamında yapılan tez çalışmasında kurumsal terimler karşılaştırılmalı şekilde incelenmiştir. Kırım Hanlığı bürokrasisi ve siyasi gelişmelerde kullanılan terimlerin Türk tarihi içindeki yeri ve önemi belirlenmeye çalışılmıştır. Bu noktadan hareketle Kırım Hanlığı'nın, 1666-1767 yılları arasında Rus Çarlığı, Lehistan Krallığı ve Prusya Krallığı arasındaki diplomatik gelişmelere ilişkin alandaki boşluğa istinaden tezin Kırım Hanlığı tarihi araştırmalarına siyasi, diplomasi, kültür ve dil tarihi açısından katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Tez Bölümleri: Çalışmada tez bölümlerini Velyaminov-Zernov'un eseri içerisinde yer alan Kırım Hanlığı'na ait 1666-1767 yılları arasındaki resmî yazışma belgeleri oluşturmuştur. Resmî yazışma diplomasisini oluşturan yarlık, hat, name, şartname belgelerinden oluşan Kırım Hanlığı külliyyatı çalışmada dört ana bölüm başlığı altında incelenmiştir.

Tez çalışmasının birinci bölümünde Kırım coğrafyasının kadim tarihi, Altın Orda Hanlığı dönemi ve Kırım Hanlığı dönemindeki siyasi gelişmeler hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından Velyaminov-Zernov'un hayatı, eserleri ve çalışmanın konusu olan belgelerin yer aldığı söz konusu eser değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde 1666-1767 yılları arasındaki Kırım Hanlığı devlet idaresinde yer alan yöneticilerin unvan ve yetkileri belgelerden tespit edilen terimler üzerinden etimolojik kökenleri açıklanarak sıralanmıştır. Çalışmada Kırım devlet yöneticilerinin diploması içerisindeki rolleri ana hatlarıyla verilmiştir.

Üçüncü bölümde Kırım Hanlığı'nın diplomatik yazışma belgeleri incelenmiştir. Beş başlık altında Kırım diplomasisinde kullanılan diplomatik yazışma geleneğinin terminolojik kökenleri, etkilediği veya etkilendiği kısımlar üzerine çalışmalar yapılmıştır.

Dördüncü bölüm Kırım Hanlığı'nın diplomatik temaslarını içermektedir. İlgili bölümde hanlığın diğer devletlerden talep ettiği vergi terimlerinin etimolojisi incelenerek vergilerin nelerden oluştuğu ve tarihsel süreçteki seyri açıklanmıştır. Ayrıca Kırım Hanlığı'nın siyasi ilişki kurduğu devletlerle teması ve siyasi gelişmeler sonucu yaşanan olaylar kronolojik sıralama yapılarak açıklanmıştır.

Tezin kaynakları: Kırım tarihi üzerine siyasi, sosyal, kültürel ve dil tarihi alanlarında pek çok çalışma yapılmıştır. Söz konusu tez çalışmasında Kırım Hanlığı tarihini konu alan birçok makale ve kitaptan yararlanılmıştır. Kırım Hanlığı tarihini anlatan başlıca kaynaklar; Velyaminov-Zernov (2009), Tarih-i Sâhip Giray Hân (2000), Tevârî h-i Tatar Hân ve Dağıstân ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkeleri (2005), Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2011), Gülbün-ü Hânân (2013), Umdetü'l-Ahbâr (2014), Tevârih-i Deşt-i Kıpçak (2016), Faysal Okan Atasoy (2017 iki cilt), A. Zeki Velidi Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş (2019), Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar (2020), Hakan Kırımlı; Geraylar ve Osmanlılar (2022), Akdes Nimet Kurat'ın Kırım Hanlığı'na dair eserleri, Halil İnalçık'ın ilgili eserleri, Melek Özyetgin Kırım Hanlığı'na dair kitap ve makaleleri, Mehmet Arpacı'nın doktora tezi (2023), Kırım Hanlığı ve Türk dili hakkında bilgi edinmemizi sağlayan sözlükler, Hacer Topaktaş'ın ilgili eserleri, Osmanlı Devleti'yle ilişkiler konusunda ise Arşiv kaynakları, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Halil İnalçık başta olmak üzere Kırım Hanlığı ile ilgili yazılmış olan eserlere ve makalelere tezin dipnot kısmında ve kaynakçasında yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KIRIM HANLIĞI TARİHİ VE V. V. VELYAMİNOV-ZERNOV'UN DERLEDİĞİ KIRIM HANLIĞI'NA DAİR YARLIKLAR

1.1. Kırım Tarihi

1.1.1. Kırım Coğrafyası

Kırım, güney ve batıda Karadeniz, doğuda Kerç Boğazı ve kuzeydoğuda Azak Denizi ile çevrili bir yarımadadır. Kuzeybatıda 9 km² genişliğinde ve 20 km² uzunluğundaki *Or Kapı* berzahı, anakara ile bağlantısını sağlamaktadır³. Kırım Türkçesin de *hendek* anlamına gelen *Or Kapı*, dışarıdan gelecek saldırı ve istilalara karşı yarımadayı koruyan doğal bir savunma oluşturmaktadır⁴. Kırım Hanlığı döneminde *Or* bölgesine müstahkem bir kale inşa edilmiş ve yarımadanın savunması için zaman zaman çevresine hendekler kazılarak içi su ile doldurulmuştur. Kırım, Kerç Boğazı'ndaki Yeni Kale'den batıda Tarhankut Burnu'na kadar 320 km², kuzeyden güneye ise mesafesi 205 km² olup toplam yüzölçümü 25.100 km²'dir⁵. Kırım coğrafyası fiziki özelliklerine göre *kıyı kesimi*, *dağlar* ve *bozkır* olmak üzere üç kısma ayrılır. Yarımadanın üçte ikisini kaplayan bozkır, kuzey yönünde uzanan ağaçsız düzlüklerdir. Kırımın dağları, güneyden başlayarak doğu-batı yönlerinde birbirine paralel uzanan üç sıradağdan oluşmaktadır. Batıda Akyar ile doğuda Kefe arasında uzanan ve çadır görünümündeki Yayla Dağları'nın en yüksek noktası 1523 metreye ulaşan Çadır Dağ'dır. Kırım'ın kıyı kesimleri 1000 km² uzunluğunda, girintili çıkıntılı ve doğal liman özelliğine sahiptir⁶.

Kırım'a yerleşen en eski topluluk Taurilerdir. Taurilerin kökenleri hakkında detaylı bilgi bulunmamakla birlikte antik Yunan kaynaklarında Kırım için kullanılan *Taurica* ismi Taurilerden

³ DİA, "Kırım", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 447.

⁴ *Or* kelimesi Rusça'da bir uçtan bir uca kazılmış hendek anlamına gelen *Perekop* olarak geçmektedir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri Ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 204. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Türk Kavimleri ve Devletleri* olarak kullanılmıştır)

⁵ Talat Giray, *Ötüken'den Kırım'a Kırım'dan Anadolu'ya Var Olma Savaşı Kırım Türkleri*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 20.

⁶ Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarı (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul, 1980, s. 19.

gelmektedir⁷. Bu kaynaklardan elde edilen bilgilerde Kırım ve çevresinde yaşayan *Taurlar*, *Dandariler*, *Psesslers*, *Thteler*, *Maotlar* ve *Toretler*, İskitlerin himayesinde yaşayan Kimmer kavimleri olarak belirtilmektedir⁸. Kırım, jeopolitik konumu nedeniyle tarih boyunca birçok kavmin yerleşim merkezi olmuş ve saldırılara uğramıştır. Kimmerler, MÖ II. yüzyılın başlarında doğudan gelen bu kavimlerin ilki olup Kafkasya, Kırım ve Özi havzasına yayılmıştır⁹. Herodot'un kayıtlarında Kerç Boğazı'nın eski çağlardaki adının *Kimmer Boğazı-Bosporos Kimmerius* olduğu belirtilmektedir. Aynı kaynaktan yer alan bilgilerden Kerç Boğazı'nın iki yakasındaki yerlerin Kimmer yer adları olması, Kimmerlerin bu bölgelere yerleştiklerini göstermektedir¹⁰. Kimmerler, MÖ VIII.-IV. yüzyılları arasında Asya kökenli bir kavim olan İskitlerin akınları sonrası Kırım'ın batısına ve güneyine çekilmişlerdir. İskitler, Yunan kaynaklarında *Scythia*, Pers kaynaklarında *Sak*, Çin kaynaklarında *Sai* ve Asur kaynaklarında *Aşguzai* olarak ifade edilmektedir¹¹. MÖ VI. yüzyılda Kırım'ın kıyı bölgelerinde ilk Yunan ticaret kolonileri kurulmaya başlamış ve bozkır coğrafyasında yaşayan İskitler, Yunan kolonileri ile ticaret yapmışlardır.

Sarmatlar, MÖ VII.-III. yüzyılları arasında Ten Nehri'ni geçip Kırım, Kuban ve Özi Nehri bölgelerine akınlar yaparak yerleşmişlerdir¹². Sarmat akınları nedeniyle İskitlerin bir kısmı Tuna bölgesinde *Küçük Skythia* olarak anılan Dobruca'ya çekilmiş, bir kısmı da Kırım'a yerleşmişlerdir¹³. İskit-Sarmat mücadelesinden sonra Sarmatlar bölgeye hâkim olmuş ve Yunan kolonileri Kırım'ın güney bölgelerine sığınmışlardır¹⁴. Kırım'ın kıyı bölgelerinde, Yunan kolonileri tarafından Teodosia, Panticapaeum ve Khersonesos krallıkları kurulmuştur. Zamanla birleşen bu üç krallık, MÖ V. yüzyılın sonlarında Pantikapaion önderliğinde *Bosphorus Krallığı* adını almıştır. Bosphorus Krallığı Sarmatların baskısı karşısında Pontus Kralı VI. Mithradates'den yardım istemiş¹⁵ fakat Pontus Krallığı zamanla Bosphorus Krallığı'nı egemenliği altına almıştır. VI. Mithradates, Roma İmparatorluğu'na karşı verdiği mücadeleyi kaybetmesi sonucu Yunan kolonilerine de hâkim olan Bosphorus Krallığı, bu istikrarsız dönemden çıkmak için Roma hâkimiyetine girmeyi kabul

⁷ DİA, "Kırım", s. 447; Antik dönem kayıtlarında *Tavridia Yarımadası* olarak geçen Kırım, Moğolların egemenliğine girdikten sonra Altın Orda döneminden itibaren ırım adını almıştır. Bkz. Vadim Leonidoviç Egorov, **Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası (XIII-XIV. Asırlar)**, (Çev. Alihan Büyükçolak), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s. 123.

⁸ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, C. 1, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 913.

⁹ Mihail İllarionoviç Artamanov, **Kimmerler ve İskitler**, (Çev. Muhammet Şen), Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 24.

¹⁰ Artamanov, a.g.e., s. 77.

¹¹ İlhami Durmuş, "İskitlerin Kimliği", (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, C. 1, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 940.

¹² İlhami Durmuş, **Sarmatlar**, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2017, s. 100.

¹³ Durmuş, a.g.e., s. 101.

¹⁴ Mehmet Tezcan, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Serander Yayınları, Trabzon, 2012, s. 119.

¹⁵ Tezcan, a.g.e., s. 119.

etmiştir. VI. Mithradates'in oğlu Pharnakes, MÖ LXIII. de Roma'ya tabi olmayı kabul ederek Bosphorus'un kralı yapılmıştır¹⁶.

Kuzey Avrupa'ya MS IV. yüzyılda yapılan Got saldırısı ve Hun akınları nedeniyle Sarmatyalılara tabii olan Alan grupları Kırım'ın kıyı bölgelerine yerleşmişlerdir. Alanların bir kısmı Hunların Avrupa akınlarına katılırken, bir kısmı da Kırım'ın dağlık kesimleri ile kıyı kesimindeki Suğdak ve Kefe şehirlerine yerleşmişlerdir¹⁷. Hun saldırılarından kaçan Doğu Gotlarının (Ostrogotlar) Kırım'a akını yeni bir istikrarsızlığa neden olmuş, Hunlara yenilen Ostrogotlar, kralları Ermanarikh'ten (350-375) sonra Kırım'daki hâkimiyetlerini de Hunlara bırakmışlardır¹⁸. Hunlara karşı dağlık bölgelere çekilen Gotlar için Bizans, Kırım'daki Doğu Hristiyan Kilisesi ile ilişkilerini güçlendirmiş ve Doros'a bir piskopos atamıştır¹⁹. VII. ve VIII. yüzyıllarda Kırımın sahil kısmında bulunan şehirler Bizans'taki siyasi ve dini grupların sığınma merkezi olmuştur. Kırım toprakları VI. yüzyılda Göktürk ve Bizans mücadelesine sahne olmuştur. Bizanslıların Göktürklerle yaptıkları anlaşmaya uymayarak Avarlarla ittifak yapması üzerine Göktürkler 576'da Kerç Kalesi'ne saldırarak burayı ele geçirmiştir²⁰.

Hunlardan sonra bozkır kültürüne sahip birçok Türk boyları Kırım'a gelmişlerdir. Bölgeye Bulgarlar, Avarlar, Macarlar, Peçenekler²¹ ve Kıpçaklar geldiyse de Hazarlar bölgede istikrarlı ve kalıcı olmuşlardır. Hazarlar, VIII. yüzyılda Kırım'ın iç bölgelerini yönetmeye başlayarak Suğdak'ı merkez haline getirmişler ve burada askerî garnizonlar kurmuşlardır. Kırım Gotlarını ve Khersonesos'u kendilerine tabi kılan Hazarlar, *tudun*²² adı verilen idareciler ile bölgeyi

¹⁶ Tezcan, a.g.e., s.120.

¹⁷ DİA, "Kırım", s. 447.

¹⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, **Attila ve Hunları**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s.17; Bizans kronikleri Kırım'a hâkim olan Hunlar için *Kırımlı Hunlar*, *Doğu Azaklı Hunlar* ve *Altziogurlar (Altı Ogur)* terimlerini kullanmışlardır. Ancak kroniklerde *Hun* adı Kırım'da yaşayan tüm Ogur boyları için de birbirinden ayırt edilmeksizin kullanılmıştır. Bkz. **Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler (248-813)**, (Haz. Çev. Hatice Aydın), 3. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2023, s. 133.

¹⁹ Paul Robert Magocsi, **Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları**, (Çev. Ferit Burak Aydar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 29.

²⁰ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 137.

²¹ Uzların ve Hazarların baskısına maruz kalan Peçenekler, 860'lardan sonra Macarlardan aldıkları Deşt-i Kıpçak coğrafyasına yerleşmeye başlamıştır. Bizans kaynağı *De Administrande Imperia*'ya göre Deşt-i Kıpçak coğrafyasında yerleşik sekiz Peçenek boyu olduğunu belirtmektedir. Bu kaynakta bahsedilen Peçenek boyları; *Ertim (Erdem)*, *Çur*, *Yula*, *Kulbay (Külbey)*, *Karabay*, *Talmat*, *Hopan (Kapan, Kaban)* ve *Çoban*'dır. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **Peçenekler**, (Yay. Haz. Ahsen Batur), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 64; X. yüzyılın ortalarında *Deşt-i Kıpçak* bölgesine seyahat eden Arap seyyah İbn Fadlan, Yayık Nehrine yakın bölgelerde Peçeneklerin yaşadığını belirtmektedir. Bu bölgede yaşayan Peçenekler daha sonra Uzlarla birlikte Deşt-i Kıpçak bozkırlarına geçmişlerdir. Bkz. Kurat, *Peçenekler*, s. 53; Fadlan, *Peçeneklerin Oğuzlara göre daha fakir bir kavim olduğunu ifade etmiştir*. Bkz. Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri**, 11. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 18.

²² Kaynaklara göre, 710 yılında Bizans imparatoru II. Justinianus zamanında Kerson'a giren Bizans kuvvetleri, *tudun* adında vergi toplamakla görevli üst düzey bir Hazar bürokratyyla karşılaşmışlardır. Yine kaynaklara göre Doros'ta bulunan Hazar idarecilerinin ünvanı *tudun* olarak ifade edilmiştir. Bkz. Altay Tufan Özcan, **Hazarlar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 29; Kaynaklarda Göktürk Hanlığı'nda mali konularda yetkili olan vergi memurlarına *tudun* denildiği, Hazarlarda ise mali işlerin yanı sıra yöneticiler için de *tudun* ünvanının kullanıldığı ifade edilmiştir.

yönetmişlerdir. Kırım'da Hazar Devleti'nin dağılmasının ardından *Hazaria* adında küçük bir devlet kurulmuş ve kısa bir süre varlığını sürdürmüştür²³. Hazarların hâkimiyeti altında yaşayan *Karayim*'ler²⁴ ise Kırım'a yerleşerek burada yaşamaya devam etmişlerdir²⁵.

Kıpçaklar XI. yüzyıldan itibaren Rus bozkırlarına hâkim olmaya başlamışlardır. 1080'de Kıpçakların hâkimiyet alanı Ten ve Özi Nehirleri arasındaki bölgeyi aşarak doğuda Balkaş Gölü'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar ulaşmıştır. Kafkasya'nın Kuban bölgesinden İdil-Bulgarların sınırlarına kadar uzanan Doğu Avrupa ve Batı Sibirya bozkırlarını kapsayan Kuman-Kıpçak bölgesi İslam kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak*²⁶ olarak adlandırılmıştır²⁷. Kırım'ın Deşt-i Kıpçak

Bkz. Özcan, a.g.e., s. 78-79; Selim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, C. 2, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1466; Peter B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, (Çev. Egemen Çağrı Mızrak), 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 246.

²³ Kemal Özcan, "Kırım Hanlığı'nın Kuruluş Süreci: Yarımada Tatar Hâkimiyetinin Tesisi", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 5(5), 2005, s. 26.

²⁴ İbranice okumak anlamına gelen *Kara* kelimesinden türetilen *Karai* kelimesinin çoğulu Karaim'dir. Bkz. Şaban Kuzgun, "Karay Türklerinin Dünyü Bugünü", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 5, Elazığ, 2000, s. 1; Karai kelimesi Arapça'da *Karrâi* ve *Karrâ'un*, Kıpçak-Kuman Türkçesinde *Karaylar*, batı dillerinde *Karaite* ve *Caraime* olarak geçmektedir. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Karâilik", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 424; *Karaim Yahudiliği* veya *Karailik*, Talmud'un sözlü geleneği olan inançları reddeden ve sadece Tanah'ı (Ahd-i Ahit'i) kabul eden bir Yahudi mezhebidir. Orta Çağ'da Yahudiler *Rabbani* ve *Karai* olarak iki gruba ayrılmışlardır. Rabbanilerin yoğun baskısı ile karşı karşıya kalan Karaim'ler; Mısır, Anadolu, Suriye, İran, Kafkaslar ve Kırım'a yayılmışlardır. Irak ve çevresinde yaşayan Karaimler, İslamiyet'ten etkilenerek, X-XII. yüzyıllar arasında Ortodoks Yahudiliğin en güçlü muhalifleri olmuşlardır. Bkz. Emine Atmaca, "Karai Mezhebi ve Bu Mezhebi Benimseyen Karay Türkleri", **Mesos Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi**, 2, 2020, s. 59; Hazarlar coğrafi konumları gereği komşuları olan Müslüman Abbasiler ve Hristiyan Bizans ile ticari ilişkiler kurmuşlardır. Bu iki devletin siyasi ve dini etkisine girmek istemeyen Hazarlar, Museviliği kabul etmişlerdir. Hazar Hanlığı'nda Yahudilik, hükümdar ailesi ve üst düzey yöneticiler arasında kabul edilmiş, eski Türk inancı olan Gök Tanrı inancı halk arasında İslamiyet ve Hristiyanlığın yanı sıra yaşamaya devam etmiştir. Bkz. Golden, a.g.e., s. 17; Özcan, a.g.e., s.103; Mesudî, Hazarlarda Yahudiliğin baskın din olmasına rağmen devletin himayesi altında yaşayan tüm dinleri temsilen iki Müslüman, iki Yahudi, iki Hristiyan ve bir tane de Rus, Slav, pagan gibi diğer inançlardaki kişileri temsil eden toplam yedi yargıç bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl**, (Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan), 3. Baskı, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 115; Osman Karatay, Karize mektubu gibi dönemin diğer kaynaklarına göre yaptığı çalışmalarında Hazarların dininin Karaylık değil, Talmudculuk olduğunu ifade etmektedir. Golden'a atıfta bulunan Karatay, Hazarların Talmudçu olmasının Karay olmadıkları anlamına gelmeyeceğini de vurgulamıştır. Ayrıca Karatay, Hazarlarda Karayların varlığı ile Hazarların Karay olmasının farklı şeyler olduğunu da ifade etmektedir. Bkz. Osman Karatay, "Hazar'ın Musevileşme Tarihi", **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)**, (Ed. Mehmet Alpargu vd.), Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2011, s. 89-90; Başından beri Hazarların Rabbinist değil Karaim oldukları öne sürülse de buna dair yeterli kanıt yoktur. Bkz. Mihail İllarionoviç Artamonov, **Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 575; Dolayısıyla Hazarların hâkimiyeti altında Talmudçular kadar Karai mezhebine mensup Yahudiler de bulunmaktadır. Bizans'tan kaçanların sığındıkları bölge ağırlıklı olarak Kırım olmuştur. Hazarların XI. yüzyılda dağılmasıyla birlikte Museviliğin Karai mezhebinin kabul eden Karay Türkleri de Gözleve, Bahçesaray, Çufut Kale, Mangup Kale, Solhat, Sudak ve Kefe gibi Kırım şehirlerinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Günümüzde Ukrayna, Litvanya ve Polonya'da yaşayan Karay Türkleri bulunmaktadır. Bkz. Atmaca, a.g.m., s. 67-68

²⁵ DİA, "Kırım", s. 447.

²⁶ Farsça kökenli olan *Deşt* kelimesi *ova*, *sahra*, *kır*, *beyaban* ve *çöl* anlamlarına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, (Yay. Haz. Fazılhak Nergiz – Aziz Ençakar), Şifa Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 505; İtil Nehri ve Özi Nehri arasında uzanan topraklar XI. ve XV. yüzyıllar arasındaki dönemde Arap ve Acem kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak*, *Kıpçak Bozkırı* olarak adlandırılmıştır. Rus ve Bizans kaynaklarında Kıpçak adı geçmemektedir. Kıpçak adı yerine Rus kaynaklarında *Polovci*, Bizans kaynaklarında ise *Kuman* adı kullanılmıştır. Bkz. A.Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, (Çev. Hasan Eren), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2021, s. 3; Dar anlamda XI. yüzyıl ortasından XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Moğol istilasına kadar Kıpçakların egemen olduğu bölge Deşt-i Kıpçak olarak ifade edilmiştir. Geniş anlamda Altın Orda Hanlığı'nın siyasi oluşumundan sonra Kıpçak bölgesinin dışında kalan Yukarı Bulgarya, Kuzey Kafkasya ve Harezm bölgeleri kontrol altına alınmış, hem coğrafi hem siyasi hem de etnik olarak Deşt-i Kıpçak adıyla tanımlanmaya başlanmıştır. Moğol istilasından önce XI. yüzyılda İrtiş ve

coğrafyası içinde olduğunu ifade eden İslami kaynakların yanı sıra Kırım'a ait yerel kaynaklar da mevcuttur²⁸. Kırım, Hazarların dağılmasından sonra Peçenekler ve ardından Kıpçakların yerleşim alanı olmuş, dağlık kesimlerine Peçenekler, Suğdak başta olmak üzere doğudaki liman kentlerine Kıpçaklar yerleşmişlerdir. XIII. yüzyılda Taman ve Kırım'a yerleşmiş olan Kıpçaklar İtalyan tüccarlarla ticaret yapmışlardır. Bu durum İtalyan tüccarlar için oluşturulan *Codex Comanicus*'un Latince ve Farsça bölümünde verilen Kıpçak lehçesine göre birçok sosyal, ticari ve idari terimin varlığından anlaşılmaktadır²⁹.

1.1.2. Altın Orda Hanlığı Dönemi

Cengiz Han, kendine bağladığı Türk, Moğol ve bozkır toplumlarını bir araya getirerek Moğol İmparatorluğu'nu kurmuş, 1206'da toplanan büyük kurultayda da Kağan seçilmiştir³⁰. Cengiz Han hayattayken ülke topraklarını dört oğlu arasında paylaştırmıştır. İrtiş ve İtil nehirleri arasındaki Deşt-i Kıpçak bölgesinin yanı sıra Harezm topraklarını da atlarının yemliğini karşılaması için büyük oğlu Cöçi'ye vermiştir³¹. Bu topraklara ek olarak, Cöçi'ye batıda *Tatar atlarının ayak basabileceği her yeri* fethetme hakkı verilmiştir³². Cöçi, babası Cengiz Han'dan altı ay önce Şubat 1227'de ölmüş ve kendisine verilen toprakları yönetmek için oğlu Batu han seçilmiştir.

Yayık Nehirleri arasında Kıpçakların yaşadığı yerler Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılmıştır. XI. yüzyıl ortalarında Karadeniz'in kuzeyindeki ovalara inen Kıpçaklar aynı yüzyılın ikinci yarısında güneyde Aral ve Sir Deryanın kuzeyine hâkim olmuşlar ve batıda Karpatlara kadar yaşam sahalarını genişletmişlerdir. Bkz. Mustafa Kafalı, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 25, İstanbul, 1971, s. 180-181.

²⁷ Muallâ Uydu Yücel, “Kıpçaklar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 420.

²⁸ Deşt-i Kıpçak terimi, XI. yüzyıldan itibaren kapsadığı alan genişlese de coğrafyayı ifade etmek için kullanılmaya devam etmiştir. Genişleyen Deşt-i Kıpçak coğrafyası içerisinde Kırımı da gösteren kaynaklar mevcuttur. Bkz. Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârî h-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkeleriniñdir “Tatar Hanı, Dağıstan Moskov ve Kıpçak Ovası Ülkelerinin Tarihleridir”*, (Yay. Haz. İsmail Otar), İsmail Otar Tarih ve Kültür Serisi Yayınları, nr. 3, Eskişehir, 2005, s.11; Abdullah Bin Rıdvân Osmânî'l-Kırîmî, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, (Haz. Rasih Selçuk Uysal), Post Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.19; İbn Battuta, eserinde Kefe ve Suğdak limanlarının Deşt-i Kıpçak ülkesinin önemli liman kentleri olduğunu ifade etmiştir., Bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, (Çev. A. Sait Aykut), 11. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 310, s. 330. (Bu eserin künyesinde yazar adı ilerleyen sayfalarda *İbn Battûta* olarak kullanılmıştır)

²⁹ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2019, s. 225.

³⁰ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila Cengiz Han Timur*, (Çev. M. Reşat Uzman), 7. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 247. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Bozkır* olarak kullanılmıştır)

³¹ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009, s. 83.

³² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 95; W. De Tiesenhhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s. 245; V.V. Barthold, *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*, (Çev. Seniha Sami Morali, Haz. Gülnar Kara), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 389.

Cengiz Han 1222'de komutanları Cebe Noyan ve Sübötay Noyan'ı Kafkasya üzerine keşif seferine göndermiştir³³. Cengiz Han'ın 1220 yılındaki Harezmi Seferi'nde ana ordudan ayrılarak Hazar Denizi'nin güneyinden Kafkasya'ya ulaşan Moğol ordusu, önce Kıpçaklar ile ittifak kurarak Kafkaslarda yaşayan Alanlar, Çerkezler ve Lezgileri mağlup etmiş, ardından Kıpçaklara karşı taarruza geçmiştir. Kıpçaklar Ruslarla birlikte oluşturdukları ordu ile 1223 yılında Kalka Nehri'nde Moğol ordularıyla karşı karşıya gelmişlerdir. Kalka Savaşını kazanan Moğollar, Kırım'ın Suğdak kentine ulaşarak şehirde bulunan Ceneviz ticarethanelerini yağmalamışlardır³⁴. Moğolların Kırım'da kaldıkları süre ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte Moğolların Kırım'dan çekilmesinden sonra yaşanan kıtlığın civar köy ve kasabaları da etkilemesi Moğol saldırılarının Suğdak kenti ile sınırlı olmadığına bir göstergesidir³⁵. Kırım'ı terk eden Moğol ordusu, İtil Nehri'ni geçerek Kama Bulgarları ve Urallarda yaşayan Kanklı (Qanqli) Türklerini mağlup ederek, Sir Derya'nın kuzeyindeki düzlüklerde bulunan Cengiz Han'ın büyük ordusuna katılarak ülkelerine geri dönmüşlerdir³⁶.

XI. yüzyılda Doğu Avrupa ve Karadeniz ticaretinin önemli merkezlerinden biri olan Kırım ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında ticari faaliyetler artmıştır. 1223 yılında Moğolların Suğdak'a saldırması sonucunda bölgedeki ticaret sekteye uğramış ve Müslümanlar başta olmak üzere tebanın büyük bir kısmı şehri boşaltarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin limanlarına sığınmışlardır. Diğer yandan Moğolların Kırım'ı terk etmesinden sonra Trabzon Rumları da ticari faaliyetler açısından önemli bir liman kenti olan Suğdak'ı ele geçirmek için planlar yapmaya başlamıştır. Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı I. Alâeddin Keykubad (1220-1237), hem doğudan gelen Moğol tehdidine karşı Kırım ticaretinin güvenliğini sağlamak hem de Trabzonlu Rumların amaçlarını engellemek için Suğdak'a sefer düzenlemeye karar vermiştir. Suğdak kalesi 1224 yılında Kastamonu emiri Hüsâmeddin Çoban komutasındaki Türkiye Selçuklu ordusu/donanması tarafından fethedilmiştir³⁷.

Cöçi Han'ın 1227'de ölümü üzerine, Altın Orda Hanlığı'nın kurucusu olan oğlu Batu Han, batıya yapılacak sefer için 1235 Kurultayında Ogödey Kağan tarafından ordunun başına getirilmiştir³⁸. Batı seferine Cengiz soylu birçok prens ve oğulları katılmış, Sübötay Noyan'a ise Deşt-i Kıpçak coğrafyasına daha önce yapılan seferdeki tecrübesinden yararlanılması için

³³ İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s. 18.

³⁴ René Grousset, **Stepler İmparatorluğu Attila Cengiz Han Timur**, (Çev. Halil İnalıcık), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 256. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Stepler* olarak kullanılmıştır)

³⁵ Altay Tayfur Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 32.

³⁶ İlyas Kemaloğlu, **Altın Orda Ve Rusya Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, 2 Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 69. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Altın Orda Ve Rusya* olarak kullanılmıştır); Kafalı, a.g.e., s. 41; Grousset, **Stepler**, s. 256.

³⁷ Faruk Sümer, "Keykubad I", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 357.

³⁸ Grousset, **Stepler**, s. 273; Özcan. A.g.e., s. 57-56.

müşavirlik görevi verilmiştir³⁹. Batı seferi sonunda Batu Han, Rus Kezliklerine boyun eğdirerek Moğol yayılma sahasını Macaristan'a kadar genişletmiş, komutanlarından Kıtay Buralday'ı kardeşi Şeyban'ın (Şiban) yanına vermiş ve otuz bin kişilik bir orduyla Kırım'a göndermiştir. Şeyban, henüz fethedilmemiş olan Kırım'ı üç ay boyunca kuşattıktan sonra 1238'de ele geçirmiştir⁴⁰. Kırım Yarımadası'ndaki Kıpçaklar ve diğer topluluklar Altın Orda Hanlığı'na bağlanırken, Karasubazar yakınlarında bulunan ve *Eski Kırım*⁴¹ olarak adlandırılan Solhat Şehri de hanlığın egemenliğine girmiştir. Altın Orda egemenliğindeki Kırım'da Kıpçak kültürü etkili olmaya başlamış ve Bizans etkisi azalmıştır. Suğdak ve Khersonesos gibi ticaret merkezleri önemini kaybederken, Ceneviz kolonisi olan Kefe⁴² şehri, Doğu Avrupa'nın ticaret merkezi haline gelmiştir.

Bizans tarafından Enez⁴³ kalesinde tutsak tutulan Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus (1235/1278-79) ve ailesi 1262'de Berke Han zamanında kurtarılarak Kırım'a getirilmiştir. Berke Han, Suğdak ve Solhat'ı Sultan II. İzzeddin Keykâvus'a yurtluk olarak vermiş ve Sultan Keykavus ölümüne kadar Kırım'da yaşamıştır⁴⁴. Berke Han, Sultan Keykavus ile birlikte Dobruca'dan gelen Sarı Saltuk ve Türkmen ailelerini de Solhat başta olmak üzere Kırım'ın farklı yerlerine yerleştirmiştir⁴⁵. XIII. Yüzyılın sonlarında Kırım'a giden Arap seyyahlar, Suğdak nüfusunun çoğunluğunun Türk olduğunu belirtmişlerdir. Berke Han'ın Müslüman olmasının yanı sıra, gerek Dobruca'dan Kırım'a getirilen Müslüman Türklerin nüfusuyla, gerekse Kırım ticaretinin Müslüman tüccarlarla artan ilişkileri sonucunda Kırım'da Türk-İslam eserleri boy göstermeye başlamıştır. Türkiye Selçuklu komutanı Hüsameddin Çoban'ın Suğdak'ın fethinden sonra yaptırdığı cami ile Memlûk hükümdarı Baybars'ın Solhat şehrinde Mısırlı tüccarlar için kendi adına yaptırdığı cami, Türk-İslam etkisinin simgesel eserleridir⁴⁶.

³⁹ Kafalı, a.g.e., s. 42.

⁴⁰ Kafalı, a.g.e., s. 85.

⁴¹ Tarihi kayıtlarda *Eski Kırım* olarak geçen Solhat, Akmesic'e 90 km, Kefe'ye 23 km uzaklıkta kurulmuş bir şehirdir. XIV. yüzyıl Arap coğrafyacısı Ebü'l- Fidâ eserinde, Solhat'ın Kırım'ın önemli bir şehri olduğunu ve bazen Solhat'ın Kırım olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. Bkz. Ebül-Fidâ, **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası**, (Çev. Ramazan Şeşen), 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2022, s. 180; XV. yüzyılda Kırım Hanlığı'nın başkenti Eski Kırım'dan Bahçesaray'a taşınmış ve şehir önemini kaybetmeye başlamıştır. 1783 yılında Rusya'nın Kırım'ı işgalinden sonra Eski Kırım'ın adı *Levkopol* olarak değiştirilmiştir. Eski Kırım'da birçok tarihi eser yapılmıştır. Bu eserlerden bazıları; 1340 yılında inşa edilen Aziz Georgiy Ermeni Manastırı, 1252'de Batu Han tarafından yaptırılan saray ve Memlûk Sultanı Baybars adına yapılmış olan camidir. Bkz. Galina Dlujevskaya, Hakan Kırımlı, Dmitriy Vasilyev, **Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 239; Oktay Aslanapa, **Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri**, Baha Matbaası, İstanbul, 1979, s. 116.

⁴² Deniz kenarında kurulmuş olan Kefe şehri dikdörtgen şeklinde planlanmış ve ahalisinin çoğunluğunu Hristiyan Cenevizler oluşturmaktadır. Bkz. İbn Battûta, a.g.e., s. 310.

⁴³ Georges Pachymeres, **Bizanslı Gözüyle Türkler**, (Çev. İlcan Bihter Barlas), İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 47-49.

⁴⁴ István Vásáry, **Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)**, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 89.

⁴⁵ Faruk Sümer, "Keykâvus II", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 354; Tiesenhansen, a.g.e., s. 259.; Ahmet Yaşar Ocak, **Sarı Saltuk Popüler İslamın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü 13. yüzyıl**, 3. Baskı, Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 57.

⁴⁶ Alan Fisher, **Kırım Tatarları**, (Çev. Eşref B. Öz bilen), Selenge Yayınları, nr. 51, İstanbul, 2009, s. 16.

XIII. yüzyılda Kırım'ın Çin ve Türkistan'ı Avrupa'ya bağlayan ticaret yolu üzerinde olması, Akdeniz ticaretinde Venediklilere rakip olan Cenevizlilerin bölgede koloniler kurmasına neden olmuştur. Cenevizliler 1266 yılında Altın Ordu Han'ından Kefe'ye yerleşme ve ticaret yapma izni almışlardır⁴⁷. Müslümanların ticaret şehri olan ve ipeğin bol olduğu Solhat, Altın Orda ile Cenevizliler arasındaki ticaretin de merkezi haline gelmiştir. Altın Orda valilerinin ikametgâhı Solhat şehri iken, bir Ceneviz kolonisi olan Kefe'de han adına bir gümrük memuru ve Müslüman ahalinin işleriyle ilgilenmesi için görevlendirilen bir *baskak*⁴⁸ bulundurulmuştur⁴⁹. Altın Orda'nın önemli komutanlarından Emir Nogay, Berke Han döneminde Ten-Özi Nehirleri ile batısı arasında etkili olmuş ve bu tarihten itibaren Kırım'ı elinde tutarak güç kazanmaya başlamıştır⁵⁰. Emir Nogay, Tokta Han'a karşı verdiği mücadeleyi kazanarak torunu Ahtacı'yı Cenevizlilerin Altın Orda'ya ödemekle yükümlü olduğu vergiyi tahsil etmesi için Kırım'a göndermiştir. 1298'de vergi toplamak için gelen Ahtacı'nın Cenevizliler tarafından öldürülmesinin ardından Emir Nogay, başta Kefe olmak üzere birçok Kırım şehrini ordusuna yağmalatmıştır. Cenevizliler dışında Kırım'da ticaret kolonileri bulunan bir diğer İtalyan tüccar grubu da Venediklilerdir. Suğdak'taki Venedik kolonisi önce Türkiye Selçuklu Devleti'nin sonra da Cenevizlilerin eline geçmiştir. Venedikliler, Ten Nehri ağzında yer alan Tana'da ticaret yapmaya başlamışlar ve 1333'te Altın Orda Hanlığı'ndan Tana'da ticaret yapma izni almışlardır⁵¹.

Altın Orda Hanlığı'nın zayıflaması ve taht mücadelesinin başlamasıyla Kıyat kabilesinden Mamay Mirza, kendine bağlı boylarla birlikte İtil Nehri'nin batısına giderek Kırım'a çekilmiştir. 1380 yılı sonlarında Toktamış Han, Mamay Mirza'yı Kalka Nehri boyunda mağlup etmiş, Kırım'ı Altın Orda'nın merkezi olan Saray'a bağlayarak siyasi birliği kurmuştur⁵². Timur'un Toktamış Han'a karşı yürüttüğü sefer sonucunda 1395'te Timur'un orduları Kırım'ı yağmalamış ve Kefe'yi ele geçirmişlerdir⁵³. 1396'da Toktamış Han'a karşı verdiği mücadelede Kırım'ı üs olarak kullanan bir diğer Altın Orda Bey'i de Emir Edige (Edike/Edigü/ İdikü)'dir⁵⁴. Kırım, merkeze karşı isyan eden hanedan mensupları ve beylerin sığındığı bir bölge olmuş ve Altın Orda'nın İtil Havzası'ndaki

⁴⁷ Tezcan, a.g.e., 356.

⁴⁸ Latince'de *rector*, Farsça'da *şāhna* olarak geçen *baskak*, *vali* anlamına gelen bir memuriyet ünvanıdır ve Moğollarda *daruga/darugaçı* gibi aynı memuriyet ünvanıyla kullanılmıştır. Bkz. Mustafa Argunşah ve Galip Güner, **Codex Cumanicus**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 435; Sinan Meriç, **13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2019, s. 34.

⁴⁹ Aslanapa, a.g.e., s. 2.; Tezcan, a.g.e., s. 366.

⁵⁰ Yakubovskiy, a.g.e., s. 46.

⁵¹ Tezcan, a.g.e., s. 366-367.

⁵² Ötemiş Hacı, **Çengiz-Nâme**, (Haz. İlyas Kemaloğlu), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 69-70.

⁵³ Şerefüddin Ali Yezdi, **Emîr Timur Zafernâme**, (Çev. D. Ahsen Batur), 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 252-262; Yakubovskiy, a.g.e., s. 181-183.

⁵⁴ Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım sahasında bozkır aristokrasisinin güçlü temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 33(56), 2014, s. 165. (Bu makalenin künyesi ilerleyen sayfalarda *Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar* olarak kullanılmıştır)

merkezini ele geçirme çalışmaları Kırım üzerinden şekillenmeye başlamıştır⁵⁵. Toktamış Han'dan sonra Altın Orda Hanlığı'nda sık sık han değişimleri olmuş ve hanedan üyelerinin farklı bölgelerde kendi hâkimiyetlerini kurmaları sonucunda Kazan, Kırım, Sibir, Astarhan Hanlıkları ve Nogay Ulusu ortaya çıkmıştır⁵⁶.

1.1.3. Kırım Hanlığı Dönemi

Altın Orda Hanlığı, Canibek Han'dan (1342-1357) sonra siyasi kargaşa içine girmiş, Toktamış Han'ın 1395 yılında Terek Nehri Savaşı'nda Timur'a yenilmesinden sonra iç karışıklıklar ve taht mücadelesi devleti zayıflatmıştır. Altın Orda Hanlığı'nın içinde bulunduğu durum, bölgede istikrarlı bir devlet olan Lehistan Dukalığının Özü Havzasına doğru genişlemesine sebep olmuştur⁵⁷. Toprak kayıplarının başlaması devlet içindeki taht mücadelesini artırırken Kırım'ı da önemli bir merkez haline getirmiştir. 1394-1395 yılında Cöçi'nin oğlu Toka Timur'un soyundan gelen Baş Timur⁵⁸ *ata yurtluğu*⁵⁹ olan Kırım'da kendi adına para bastırarak hâkimiyet iddiasında bulunmuştur. Baş Timur oğlu Devlet Birdi⁶⁰ 1427'de rakiplerine karşı verdiği mücadeleyi kazanarak Kırım'da hâkimiyet sağlamış, kardeşi Gıyâseddin ise kaçarak Litvanya Dukası Witold'un yanına sığınmıştır⁶¹. Baş Timur'un Kırım'da başlattığı bağımsızlık mücadelesi ilerleyen tarihlerde oğulları tarafından da sürdürülmüştür. Baş Timur soyundan olanlar, rakipleri olan Altın Orda Hanı Uluğ Muhammed ve Emir Edige'ye karşı verdikleri mücadeleyi kazanarak Kırım'da ayrı bir hanlık kurmayı başarmışlardır⁶².

Kırım Hanlığı'nın kuruluşuyla ilgili farklı tarihlendirmeler mevcuttur. Alanla ilgili araştırma yapan uzmanlar net bir tarih belirtmemişlerdir. Hanlığın kuruluşuyla ilgili yapılan çalışmalarda A. Süha Arslangiray 1449 tarihini, A. Nimet Kurat ilk olarak 1441 yani 1442'den önceki tarihleri

⁵⁵ Halil İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700**, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 3. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Kırım Hanlığı Tarihi* olarak kullanılmıştır)

⁵⁶ Ülküsal, a.g.e., s. 17; Yakubovskiy, a.g.e., s. 210.

⁵⁷ Yücel Öztürk, "Doğu Avrupa Türk Mimarisinin Son Kalesi: Kırım Hanlığı", (Ed. Yücel Öztürk), 1. Baskı, **Doğu Avrupa Türk Mimarisinin Son Kalesi Kırım**, Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 13-14.

⁵⁸ Baş Timur adı kaynaklarda; *Taş Timur*, *Taş Temir* ve *Baş Temüroğlan* olarak geçmektedir. Bkz. Halim Giray, **Gülbün-ü Hânân - Kırım Hanları Tarihi**, (Ed. Bekir Günay vd.), İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2013, s. 31; Seyyid Mehmed Rızâ, **Es-seb'ü's-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar**, (Haz. Yavuz Söylemez), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 6; Derya Derin, **Abdülgaflar Kırımı'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 48; İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 27.

⁵⁹ Kırım ve Kefe Cöçi'nin küçük oğlu Tokay Timur'un soyundan gelen Öreng (Oran) Timur'a Altın Ordu Hanı Mengü Timur (1266-1280) tarafından yurt olarak verilmiştir. Bkz. İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 27.; Ebûlgazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı**, (Ed. Numan Ekinci, Çev. Arif Acaloğlu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 132.

⁶⁰ Yakubovskiy, a.g.e., s. 208.

⁶¹ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 27.

⁶² Ahmet Mutlu, "Hacı Giray I", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 14, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 474.

işaret etmiş⁶³ ve ikinci olarak da 1428 yılı olabileceğini ifade etmiştir. İsmail Otar ise *Gülbün-i Hânân*'a göre yaptığı araştırmasında 1437 yılını, Hasan Ortegin 1420 tarihini, Muzaffer Ürekli ise Kırım Hanlığı üzerine yaptığı çalışmasında; Hacı Giray'ın kendi adına ilk kez basılan paraların tarihi olan 1441-1442 (H. 845) tarihlerini işaret etmiştir⁶⁴. Kırım Hanlığı'nın kuruluş tarihi hakkında araştırmacıların iki görüşü vardır. Birinci görüş, Altın Orda Hanı Uluğ Muhammed'in hükümdarlığı döneminde (1419-1437) verdiği mücadelede Kırım'a hâkim olması, ikincisi ise Hacı Giray'ın kendi adına bastırdığı sikkelerin 1441 sonrasına tarihlenmesidir⁶⁵.

Kırım Hanlığı'nın gerçek kurucusu sayılan Hacı Giray⁶⁶ Baş Timur'un soyundan gelen Gıyâsettin'in oğludur. XV. yüzyılda Altın Orda Hanlığın'nda başlayan taht kavgaları ve kargaşa nedeniyle birçok kabile, Asya'nın içlerine ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara göç etmeye başlamıştır. Daha önceki tarihlerde Kırım'a gelen Şirin kabilesinin desteğini alan Hacı Giray nüfuzunu genişletmiş ve güçlenmiştir⁶⁷. Ayrıca Hacı Giray, İtil Havzası'nda bulunan birçok kabile ile temasa geçmiş ve taht mücadelesindeki konumunu sağlamlaştırmak için onları kendi tarafına çekmeye çalışmıştır⁶⁸. Altın Orda hanına karşı gücünü artırmak isteyen Hacı Giray, Moskova Kezliği ve Litvanya Dukalığı ile ittifaklar kurmuştur⁶⁹. İstanbul'un fethinden sonra boğazların ve Karadeniz'in hâkimi olan Osmanlı Devleti ile ittifak yapan Hacı Giray, Cenevizlilere karşı da güç kazanmıştır. Bu ittifak sonucunda Osmanlı Devleti, Kırım sahillerine elli kadar *kadırga* göndermiştir. Hacı Giray bu kadırgaların da desteğiyle 1454 yılında karadan altı bin kişilik bir kuvvetle Kefe'yi kuşatmıştır. Bu kuşatma sonrasında Kefe'de bulunan Cenevizler, Kırım hanına altı

⁶³ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri* s. 208.

⁶⁴ 1441-1442 (H. 845) tarihli Hacı Giray Han dönemine ait bulunan beş gümüş sikkeden birinin üzerinde; *Es-Sultan Hacı Giray bin Gıyâseddün Hân* ibaresi yer alırken diğer dört sikkede ise *Es-Sultanî'l-a'zam Hacı Giray* ibaresi yer almaktadır. Bkz. Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu Ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s. 11.

⁶⁵ Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), *Türkler*, C. 8, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 830.

⁶⁶ Giray, XIV. yüzyılın başından XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar Kırım'da hüküm süren Moğol soylu hanedanının adıdır. Nemet'e göre Giray kelimesi Türkçe *-ker* (en kudretli mahlûk, dev) ve küçültme eki olan *-ey* 'den oluşmuştur. Türkmen, Başkirt, Kazak, Moğol (-t çoğul eki ile *Kereit* şeklinde) ve Buretler'de; *Kerey*, *Kirey*, *Kiray* ve *Giray* kelimeleri kabile/boy adı olarak geçmektedir.; Bkz. İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 28; Halil İnalçık, "Giray", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1996, s. 76; Hakan Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s. 37. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Geraylar ve Osmanlılar* olarak kullanılmıştır); *Kırım'ın yerel rivayetlerine göre Gıyâseddin, Altın Orda gelenekleri gereğince Kerey kabilesine bağlı olan atalığı tarafından büyütülmüş ve atalığının hacca gitmiş olmasından dolayı ona olan hürmetinden ilk oğluna Hacı Keray/Giray adını vermiştir*; Bkz. İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 4; Altın Orda geleneği olan *atalık* kurumu Kırım Hanlığı döneminde de devam ettirilmiştir. Bkz. Ufuk Tavkul, "Kırım-Kafkasya İlişkilerinde "Atalık" Kurumunun Kökeni Üzerine Değerlendirmeler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 13(51), Eylül 2016, s. 228; Kırım Hanlığı'nda *Atalık Müessesesi* için, Bkz. Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s. 386.

⁶⁷ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri* 208.

⁶⁸ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 28.

⁶⁹ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, Bühraneddin Matbaası, İstanbul, 1940, s. 79. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Yarlık ve Bitikler* olarak kullanılmıştır)

yüz som vergi vermeyi kabul etmiştir⁷⁰. Hacı Giray verdiği *tarhanlık* yarlıklarında Kırım dışında kendi hâkimiyet alanı içinde *Kefe, Taman, Kerç, Kabada*, ve *Kıpçak* bölgelerini göstererek Altın Orda'nın meşru varisi olduğu iddiasında bulunmuştur⁷¹. Hacı Giray'dan sonra gelen Kırım hanları bitiklerinde üslup ve yazılış olarak Arapça sözlere ağırlık vermiş olsalar da bitik sonlarında kullandıkları köşeli kûfi yazılı dört köşeli nişanlar ile Altın Orda'nın varisleri oldukları iddiasını sürdürmüşlerdir⁷². Nitekim 1502'de Altın Orda'nın merkezi olan *Taht İli*'ni ele geçirdikten sonra, *Uluğ Orda* ve *Uluğ Yurt* ifadelerini kullanarak Altın Orda Hanı olduklarını yarlıklarında belirtmişlerdir⁷³.

Altın Orda Hanlığın'nda olduğu gibi Kırım Hanlığı'nın yönetiminde de kabile beylerinin güçlü etkileri olmuştur. Tatar lisanında dört *Karaçi Beyi* olarak adlandırılan bu kabileler, Kırım aristokrasisini oluşturmuştur⁷⁴. Hanların seçiminde en etkili kabile olan Şirinlerin yanı sıra *Barın, Argın, Kıpçak* ve daha sonra güçlenen *Mansuroğulları* ve *Sicivut* kabilelerinin de kendi han adayları bulunmaktadır⁷⁵. Bu kabile beylerinin han seçimlerinde oynadıkları rol, Hacı Giray'ın ölümünden sonra hanlığa seçilecek adayın belirlenmesinde de yaşanmıştır. Hacı Giray'ın 1466'da ölümü üzerine oğulları arasındaki taht mücadelesinde yenilen rakipler ya Kırım dışındaki bozkırlara ya da Kefe'deki Cenevizlilere sığınarak mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Hacı Giray'ın

⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 11. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. II, Ankara, 2016, s. 130, 131. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Osmanlı Tarihi II.* olarak kullanılmıştır); V. D. Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, s. 175; Cenevizliler önce Kefe'yi kuşatan Osmanlılara yıllık 600 som (1600 duka) vergi ödemeyi ve bir rehineyi teminat olarak vermeyi kabul etmiştir. Daha sonra İstanbul'da yapılan müzakereler sonunda bu verginin 3000 altın olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır. 1465 yılında Kefe'den Osmanlı padişahına gönderilen şahinlerin kaybolması üzerine o yıl için vergi 600 duka daha artırılmıştır. 1470 yılında 8000'e çıkarılan vergi, Cenevizlilerin yaptığı müzakereler sonucunda 4000'e düşürülmüştür. Bkz. Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi Ve Ahitname Meselesi", **Belleten**, 8(30), Ankara, 1944, s. 197-198/1; (Bu makalenin künyesi ilerleyen sayfalarda *Ahitname Meselesi* olarak kullanılmıştır.)

⁷¹ Kurat, **Yarlık ve Bitikler**, s. 65-67.

⁷² 1453 tarihli Hacı Giray Han'ın yarlığında olduğu gibi 1467 tarihli Mengli Giray'ın tarhanlık yarlığında, yarlıkların yazıldığı yer olarak ifade edilen; ... *ordu-yı mu'azzam kırk yerde irürde bitildi (...Ordu-yı muazzam'da Altın Orda'da Kırk yer'de iken yazıldı)* sözlerinden de anlaşılacağı üzere Altın Orda Hanlığı henüz yıkılmamışken Mengli Giray Han varislik iddiasını sürdürmüştür. Bkz. A. Melek Özyetgin, **Altın Ordu, Kırım Ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslup İncelemesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 20, 115-116, 145-146, 279. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslup* olarak kullanılmıştır); Altın Orda Hanlığı'nın sona ermesinden sonra Kırım Hanları, Altın Orda Hanlarına özgü dört köşeli kûfi yazılı tamgalar kullanarak Rus Knezliği ve Leh Krallığına da yarlıklar göndermişlerdir. Bkz. V.V. Velyaminov-Zernov, **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarına Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar**, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009, s. 2, 9.

⁷³ Kırımlı, **Geraylar ve Osmanlılar** s. 33.

⁷⁴ Öztürk, a.g.e., s. 54; Derin Paşaoğlu, a.g.m., s. 167.

⁷⁵ Server Ebubekirov, "Kırım Yarımadasında Milletler, Kavim, Ve Kabileler, Onların Münasebetleri Ve Esnada Integrasyon Proseler (1443-1944)", Orta Asya – Kafkasya Tarihi, **XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II., Türk Tarih Kurumu Yayınları, nr. 8338-2, Ankara, s. 211; Derin Paşaoğlu, a.g.m., s. 167.

oğulları Nur Devlet, Haydar ve Mengli Giray arasında yaşanan taht mücadelesi sonunda Mengli Giray mağlup olarak Kefe'de bulunan Şirin kabile beyi Eminek Mirza ve Cenevizlere sığınmıştır⁷⁶.

I. Mengli Giray, Kefe'deki Şirin kabile beyi Eminek Mirza ve Cenevizlilerin yardımıyla 1468'de Kırım Hanlığı tahtını yeniden ele geçirmiştir. Kırım limanlarına hâkim olan Cenevizler ise I. Mengli Giray'ı Osmanlı Devleti'ne karşı önemli bir müttefik olarak görmektedir. I. Mengli Giray, 25 Ekim 1469'da Fatih Sultan Mehmed'e *bitik* yazarak, Osmanlı kadırgası kaptanı olan Yâkub adında bir kişinin Kırımın iki liman şehrini yakıp yağmalamasından şikâyetçi olmuştur⁷⁷. 1475'de Cenevizler, Osmanlı Devleti ile anlaşma yapmakla suçladıkları Kefe tudunu Eminek Mirza'yı bulunduğu mevkiden uzaklaştırmışlardır. Eminek Mirza, kendine bağlı kabilelerin beylerini toplayarak Cenevizler ve I. Mengli Giray'a karşı isyan etmiştir. Bu isyan sonucunda kaçarak Cenevizlere sığınan Mengli Giray'ın yerine Kırım Hanlığı tahtına Nur Devlet geçmiş ve Cenevizlerle anlaşarak I. Mengli Giray'ı tutuklatarak hapsedirmiştir⁷⁸. Nur Devlet ile de karşı karşıya gelen Eminek Mirza, Osmanlı Devleti ile temasa geçerek Cenevizlilere karşı yardım istemiştir. Osmanlı Devleti Padişahı Fatih Sultan Mehmed, 1475 yılında Gedik Ahmed Paşa komutasındaki donanmayı Kefe kıyısındaki Ceneviz liman şehirlerini ve Kırım'ı ele geçirmek üzere göndermiştir. Gedik Ahmed Paşa, Kefe ve Ceneviz limanlarını fethederek, Nur Sultan'ın yerine hapisten kurtardığı I. Mengli Giray'ı yeniden Kırım tahtına getirmiştir. Gedik Ahmet Paşa ile anlaşma yapan I. Mengli Giray, Osmanlı Devleti'nin tabiliğini kabul etmiş ve tahta çıkışından birkaç ay sonra Ahmed Paşa'ya gönderdiği *bitiğinde padişahın dostuna dost, düşmanına düşman olmayı ve Osmanlı Sultanının hamiliğini kabul ettiğini* belirtmiştir⁷⁹.

Altın Orda Hanı Seyyid Ahmed 1476'da Kırım'ı işgal ettiyse de Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'nı desteklemesi ve himayesi sonucu başarısız olmuştur⁸⁰. I. Mengli Giray Han, Seyyid Ahmed'le girdiği mücadele sonunda Kırker (Kırkyer)⁸¹ Kalesi'ne sığınırken, Seyyid Ahmed, Osmanlı'nın tepkisi üzerine Kırım'da Canbek adında bir vali bırakarak Altın Orda topraklarına çekilmiştir. Nur Devlet, Osmanlı Devleti'nin desteği ile Kırım tahtına geçirilmiş, Kırım aristokrasisinin ve Osmanlının desteğini kaybeden I. Mengli Giray ise oğlu Mehmet Giray'la

⁷⁶ Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 81; İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 5; Smirnov, a.g.e., s.173; Mengli Giray, Cenevizlerin elinde olan *Mankub Kalesine* sığınmıştır. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, (Haz. Mustafa Zahir Öner), Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2022, s. 21. Bkz. Giray, *Gülbün-ü Hânân*, s. 33.

⁷⁷ Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 85.

⁷⁸ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 5.

⁷⁹ Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 89.

⁸⁰ Kurat, *Türk Kavimleri Ve Devletleri*, s. 216.

⁸¹ Kırker (Kırkyer), 1467 yılından itibaren Kırım Hanlığı'nın hâkimiyeti altındadır. Mengli Giray'ın 1467 ve 1468 yıllarında verdiği tarhanlık yarlıklarından hanlığın yeni başkentinin Kırker şehri olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 59.

birlikte Kırker kalesinden alınarak İstanbul'a götürülmüştür⁸². 1478'de Nur Devlet ile kardeşi Haydar arasında yaşanan taht mücadelesi Kırım aristokrasisinin tepkisine neden olmuştur. Eminek Mirza, Nur Devlet'e karşı ayaklanarak, Osmanlı padişahına bitik göndererek I. Mengli Giray'ın gönderilmesini talep etmiştir⁸³. Böylece I. Mengli Giray, 1478'de İstanbul'dan gönderilerek Kırım tahtına oturan ilk han sıfatını almıştır⁸⁴. Kırım Hanlığı'nın 1475 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesi⁸⁵ Altın Orda Hanlığı'nın son dönem hanlarının ülkeyi birleştirme çabalarına ve Rusların yayılma politikasına karşı Kırım Hanlığı'nı bölgede güçlendirmiştir⁸⁶.

I. Mengli Giray Han'ın 1478-1514 yıllarını kapsayan üçüncü hükümdarlığı döneminde Kırım Hanlığı, Altın Orda ve Moskova Knezliği karşısında güçlü bir devlet haline gelmiştir. I. Mengli Giray'ın, 1484 yılında Osmanlı Padişahı II. Bayezid'in Akkerman seferine elli bin Kırım süvarisiyle⁸⁷ katılması, Doğu Avrupa'ya karşı uygulanacak siyasi politikalar için Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile güçlü bir ittifak kurmasının başlangıcı olmuştur. 1502'de Altın Orda Hanlığı'nın merkezi olan Saray şehrini ele geçiren Mengli Giray, Moskova Knezliği ile ittifak siyasetine son vermiştir⁸⁸. Altın Orda topraklarına sahip olmak isteyen bu iki devlet arasındaki mücadele sırasında Mengli Giray, 1511'de Moskova'ya karşı Doğu Avrupa'daki *Jagiellonlar*

⁸² İnalçık, "Ahitname Meselesi", s. 220; 1476 yılında Kara Buğdan üzerine sefer yapma hazırlığında olan Osmanlı Devleti, Kırım hanından asker göndererek bu sefere iştirak etmesini istemiştir. Osmanlı Devleti'nde bu sefere katılamayan Mengli Giray'a karşı güvensizlik oluşmuş ve tahttan indirilerek İstanbul'a götürülüp yerine Nur Devlet tahta çıkartılmıştır. Eminek Mirza, Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği bitiginde Kırım Hanlığı'nın Kara Buğdan Seferi'ne katılmama sebebinin ise o sırada Seyyid Ahmed'in Kırım'a saldırması olduğunu belirtmiştir. Bkz. Kurat, **Yarlık ve Bitikler**, s. 103-105.

⁸³ Eminek Mirza, Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği bitik de; *Kırım'ın istikrarsızlık içinde olduğunu, bu duruma engel olamadığını ve halkın Mengli Giray'ı istediğini* belirterek, *Mengli Giray han olduğu takdirde bu kargaşanın sona ereceğini* ifade etmiştir. Bkz. Kurat, **Yarlık ve Bitikler**, s. 107-113.

⁸⁴ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 6; İnalçık, "Ahitname Meselesi", s. 221; Abdullah Bin Rıdvân Osmânî'l-Kırımı, a.g.e., s. 68.

⁸⁵ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 215; Fisher, a.g.e., s. 24; Henüz Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne tabiliğini içeren yazılı ve imzalı bir metin ortaya çıkmamıştır. Ancak, 1475 ve 1478 yılları arasında yaşanan Siyasi olaylar neticesinde Kırım'ın Osmanlıya tabi olduğunu belirten tarihçiler mevcuttur. Bkz. Ülküsal, a.g.e., s. 27-28.

⁸⁶ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 6.

⁸⁷ Ülküsal, a.g.e., s. 28; Halim Giray, a.g.e., s. 33; Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 110.

⁸⁸ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 222; III. İvan (öl. 1505), hükümdarlığı boyunca Mengli Giray'ı Altın Orda Hanlığı'na karşı saldırması için teşvik etmiştir. Ancak Saray 1502'de Kırım Hanlığı'nın eline geçince bu iki hükümdar ve halefleri arasında Altın Orda topraklarına hâkim olma mücadelesi başlamıştır. Bkz. István Vasary, "Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele", (Çev. Serkan Acar), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 29(1), 2014, s. 337.

(*Yagielon*)⁸⁹ ile ittifak kurmuştur. Mengli Giray, Yavuz Sultan Selim'i hem askerî hem de siyasi yönden desteklemiş ve Osmanlı padişahı olmasında önemli rol oynamıştır⁹⁰.

Mengli Giray Hanın ölümü üzerine oğlu I. Mehmed Giray Han (1514-1523) Kırım Hanlığı tahtına çıkmıştır. I. Mengli Giray döneminde *Kalgay* olan Mehmed Giray, han seçildikten sonra Moskova Knezliği üzerine akınlar düzenleyerek babasının başlattığı gibi *Jagiellonlar* ile ittifakı sürdürmüştür. 1521 (H. 928) yılında kardeşi Sâhib Giray (1521-1524)'ı Kazan Hanlığı tahtına getiren⁹¹ I. Mehmed Giray Han, Rus yanlısı birinin Kazan tahtına çıkmasına engel olmanın yanı sıra Moskova Knezliği'nin Kazan Hanlığı'na vergi vermesini de sağlamıştır⁹². Lehistan Kralı ve Nogay kabile beyleri ile ittifaklar kurarak Kırım Hanlığı'nın iç ve dış güvenliğini sağlayan I. Mehmed Giray, Rus Knezlikleri üzerine yoğun seferler düzenlemiştir. Knez Bilski ve Knez Andrey komutasındaki Rus ordusunu Oka (Oki) Nehri yakınında bozguna uğratan I. Mehmed Giray, Knez Vasili (1505-1533)'yi yıllık vergi ödemeye mahkûm etmiştir⁹³. I. Mehmed Giray'ın, 1522'de Astrahan'ı⁹⁴ zapt etmesi sonrasında Kazan Hanlığı'nı da hâkimiyeti altına alması, Moskova Knezliği ve Nogay Mirzalarının Altın Orda toprakları üzerindeki emellerini bir süreliğine ertelemelerine neden olmuştur. I. Mehmet Giray, 1523 yılında Astrahan seferinden dönüşünde yanında bulunan kalgay Bahadır Giray ile Nogayların kurduğu pusuda öldürülmüştür. I. Mehmed Giray'ın öldürülmesinden sonra oğulları Gazi Giray ve İslam Giray han seçilse de Saadet Giray, Şirin kabilesi beyi Memiş (Mamaş) Mirza'nın girişimleri⁹⁵ ve Osmanlı Devleti'nin müdahalesi sonucunda İstanbul'dan Kırım'a han olarak gönderilmiştir⁹⁶.

I. Saadet Giray (1524-1532), han olduktan sonra kendine karşı tehdit gördüğü Gazi Giray'ı öldürmüştür. Bu durum Osmanlı Devleti ve Şirin kabilesi beyinin desteklediği I. Saadet Giray ile Nogay Mirzalarının desteklediği I. Mehmed Giray'ın diğer oğlu İslam Giray arasında taht

⁸⁹ Jagiellon, Piast Hanedanlığından sonra 1384 yılında Lehistan'ı yönetmeye başlayan hanedanlığın adıdır. Bkz. Hacer Topaktaş, **Osmanlı – Lehistan Diplomatik İlişkileri Frangiszek Piotr Potogka'mim İstanbul Elçiliği (1788-1793)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.15; 1569'da Lehistan ve Litvanya birleşerek *Lehistan-Litvanya Birliği* adını almıştır. İki devletin birleşmesinden sonra Jagiellonian Hanedanlığından olan Kral Zygmund August (1572) ardında bir varis bırakmadan ölmüştür. 1572 yılından itibaren Leh Kralları *Seym (Sejm)* adı verilen asilzadelerin oluşturduğu bir meclis tarafından seçilmeye başlamıştır. Avrupa'da hiçbir devlette görülmeyen bu uygulama, daha sonraki tarihlerde yapılacak olan Lehistan kral seçimlerini diğer devletlerin müdahalelerine açık hale getirmiştir. Bkz. Hacer Topaktaş, "Avrupa'nın ortak derdi Polonya tahtı: Stanislaw August Poniatowski'nin seçimi (1763-1764), **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 28(1), 2011, s. 185.

⁹⁰ Giray Saynur Altuğ, "Hanlık Döneminde Kırım", (Ed. Oktay Aslanapa), **Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2003, s. 75.

⁹¹ Mengli Giray'ın oğlu Sâhib Giray, Kazan Hanı Mehmed Emin Han'ın varis bırakmadan ölmesi üzerine Mehmed Giray tarafından Kazan Hanlığı'na (1521-1524) getirilmiştir. Bkz. Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 120

⁹² Serkan Acar, **Kazan Hanlığı - Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437 – 1552)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 180.

⁹³ Ülküsal, a.g.e., s. 44.

⁹⁴ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 231.

⁹⁵ Ülküsal, a.g.e., s. 45.

⁹⁶ Ürekli, a.g.e., s. 27.

kavgalarının başlamasına neden olmuştur. I. Saadet Giray, İslam Giray karşısında mücadeleyi kaybederek İstanbul'a sığınmıştır⁹⁷. Ancak İslam Giray'ın han olmasına karşı olan bir diğer kişi de Sahib Giray'dır. Nogay kabile beyi Bakî Beg'in desteği ve Kırım kabile beylerinin İslam Giray'a muhalefetleri sonucunda Sahib Giray, Kırım tahtına geçmiştir⁹⁸.

I. Sahib Giray⁹⁹ (1532-1551), Han seçildikten sonra Moskova üzerine seferlerini artırmış ve onun sayesinde Osmanlı Devleti Ruslardan gelen tehlikeyi fark ederek hanı desteklemiştir. 1549'da Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Astrahan'ı ele geçiren I. Sahib Giray, Sefa Giray'ı¹⁰⁰ Kazan Hanlığı olarak atamıştır¹⁰¹. I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı'nın Kafkasya'daki etkisi artmış, bazı Nogay kabile beyleri Kırım Hanı ve Osmanlı Padişah'ına tabi olmayı kabul etmişlerdir¹⁰². I. Sahib Giray, *Orak, Kasay, Ur-Mehmed (Or-Membet)* ve *Tokuz* kabilelerinin bir kısmını Kırım'a bir kısmını batıda *Besarabya'ya (Bucak'a)* ve Karadeniz'in kuzeyine yerleştirmiştir¹⁰³. Ancak Nogay Kabilelerin bahsi geçen bölgelere yerleştirilmesi, kabilelerin zayıflamasına ve Rus Kazakları ile onlara katılan Çerkez gruplarına steplerde geniş harekât alanı açmıştır. I. Sahib Giray, Kafkasya ve Karadeniz'in güvenliği konusunda Rus tehdidine karşı Osmanlı Devleti ile işbirliğini artırırken, Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı üzerindeki etkisi de artmıştır. I. Sahib Giray, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1538'de ki Boğdan Seferi'ne Kırım süvari ordusuyla iştirak etmiştir¹⁰⁴. Ancak artan gücünün yanı sıra Osmanlı Devleti'nden Gözleve İskelesi'ni istemesi¹⁰⁵ ve Osmanlı Devlet ricalinden Rüstem Paşa ile girdiği üstünlük mücadelesi, I. Sahib Giray'a desteğin azalmasına neden

⁹⁷ Ürekli, a.g.e., s. 30.

⁹⁸ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 7.

⁹⁹ Sahib Giray, 1524'te Kazan Hanlığı'nı yeğeni olan Mehmed Giray'ın oğlu Safa Giray'a bırakmış, Kazan'a yardım toplamak ve hacca gitmek istediğini belirterek İstanbul'a gitmiştir. Sahib Giray'ın İstanbul'a gitmesinin asıl amacı, Kırım tahtına çıkmasına yol açabilecek şartları oluşturmaktır. Bkz. Acar, a.g.e., s. 191; Halim Giray, a.g.e., s. 37; Ürekli, a.g.e., s.120; Reminal Hoca (Kaysunizâde Mehmed Nidaî)'ya göre, Kanuni Sultan Süleyman, Sahib Giray'ın İstanbul'a geldiğini görünce kim olduğunu sorar ve karşılığında: *Âli Cengiz Hâmidir, ced beced yetmişiki ataya çıkınca han bin Hândır. Vilâyet-i Kazan Hân idi, kendi ihtiyârı ile ferâgat edüb kâ'be-i şerif niyetine bunda gelmiş idi...* cevabını almıştır. Bkz. Özalp Gökbilgin, **Tarih-i Sâhip Giray Hân**, 2. Baskı, Atatürk Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 20. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Tarih-i Sâhip Giray Hân* olarak kullanılmıştır)

¹⁰⁰ Safa Giray (1524-1531/1535-1546/1546-1549), üçüncü kez Kazan Hanı olmuştur. Bkz. Acar, a.g.e., s. 220.

¹⁰¹ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 7.

¹⁰² İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 8; Sâhib Giray Han döneminde Kırım Hanlarının Nogaylar üzerindeki hâkimiyet iddiası artmış, Kırım Hanları ile Nogay Mirzaları arasında süregelen rekabet yeniden canlanmış ve artmıştır. Bkz. Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 233; Nogay kabilesi beyi Yusuf Mirza ile Rus yanlısı varisi İsmail Mirza arasında çıkan siyasi mücadele sonucunda Yusuf Mirza 1555'te öldürülmüş ve Nogaylar ikiye bölünmüştür. İsmail Mirza ve Rus karşıtı olan Nogaylar, Kırım Hanlığı'na sığınmışlardır. Kırım Hanlığı tarafından Kabardey ile Azak Kalesi arasına yerleştirilen bu Nogay grubu *Kiçi Nogay (Küçük Nogay)* olarak adlandırılmıştır. Ayrıca 1556'da Rusların Astarhan'ı işgal etmesiyle birçok Nogay kabilesi XVI. yüzyılın ortalarından itibaren İtil Nehrinin batısına göç etmek zorunda kalmışlar ve 1557-1558 yılları arasında yaşanan kıtlık ve kuraklık bu göçü hızlandırmıştır. Bkz. Ufuk Tavkul, "Kafkasya'daki Nogay Tatarlarının Etno-Politik Durumları Üzerine Sosyolojik Bir Analiz", **Kırım Dergisi**, 11(41-44), 2003, s. 39.

¹⁰³ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 8

¹⁰⁴ Ülküsal, a.g.e., s. 47; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi II.**, s. 425.

¹⁰⁵ Abdülğaffar Kırımı, **Umdetü'l-Ahbâr**, (Haz. Derya Derin Paşaoğlu), Şehabettin Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan, 2014, s. 127.

olmuştur¹⁰⁶. Çerkez seferinde olduğu sırasında İstanbul'dan gönderilen I. Devlet Giray Kırım tahtına oturtulmuş ve I. Sahib Giray, Taman geçidinde yakalanarak torunları da dâhil olmak üzere oğulları ile birlikte öldürülmüştür¹⁰⁷.

I. Devlet Giray Han (1551-1577) döneminde Rus yayılması giderek tehlikeli hale gelmiştir. Rus Çarı IV. İvan¹⁰⁸ (1534-1584), 1552'de Kazan'ı¹⁰⁹, 1556'da ise Astrahan'ı işgal etmiş ve hedefini Kırım Hanlığı üzerine çevirmiştir¹¹⁰. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin Rusları Kafkasya ve Karadeniz'in güvenliği için ciddi bir tehdit olarak görmesine ve Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı ile işbirliğini artırmasına neden olmuştur. I. Devlet Giray, 1565 yılında Osmanlı Devleti'nin desteğiyle bir Rus seferi düzenlemesine rağmen başarısız olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1568'de aldığı bir kararla Ruslara karşı yapılacak Astrahan seferi için İtil-Ten nehirleri arasına bir kanal açılması ve bu yolla Osmanlı ordularının Astrahan ve Kazan'a kolayca ulaşması planlanmıştır¹¹¹. Yapılacak sefere Kırım Hanı I. Devlet Giray'dan da destek vermesi istenmiş ve Ağustos 1569'da *Perevoloka*'a kanal açma planı üzerinde çalışmalar başlamıştır¹¹². Üç aylık çalışmanın ardından üçte biri kazılan kanal, ağır hava koşulları ve Kasım Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Astrahan şehrini alamaması nedeniyle sonlandırılmıştır¹¹³. I. Devlet Giray Han'ın, zaferin kazanılması halinde Astrahan ve Kazan'ın Osmanlı Devleti egemenliğine gireceği ve Osmanlı hâkimiyetinin buralara ulaşacağı düşüncesiyle bu sefere yeterli desteği vermediği iddia edilmiştir¹¹⁴. 1572'de Ruslara karşı bir sefer daha düzenleyen I. Devlet Giray, Rus kuvvetlerini

¹⁰⁶ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 7; Smirnov, a.g.e., 265-266; Joseph Von Hammer-Purgstall, **Kırım Hanlığı**, (Çev. Seyfi Say), 3. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2020, s. 46; Gökbilgin, **Tarih-i Sâhip Giray Hân**, s. 114; Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 235.

¹⁰⁷ Özalp Gökbilgin, **1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973, s. 39. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *1532-1577 Yılları Arasında Kırım* olarak kullanılmıştır); Ülküsal, a.g.e., s. 49; Halim Giray, a.g.e., s. 39; Gökbilgin, **Tarih-i Sâhip Giray Hân**, s. 145.

¹⁰⁸ Kaynaklarda on üç yaşında tahta geçen ve annesi Elena (Yelna)'nın naiplik yaptığı IV. İvan, çok sinirli ve zalim biri olarak zikrolunmaktadır. Çar olduktan sonra icraatlarına isyan eden birçok Rus'u ve kendisine karşı çıkan kendi oğlunu öldürmüştür. Bundan dolayı Ruslar ona *müthiş* anlamına gelen *Grozni* lakabını vermişlerdir. Bkz. Ülküsal, a.g.e., s. 50 (dipnot); Zalimliği nedeniyle *Korkunç İvan* olarak anılsa da Rus tarihindeki büyük başarıları nedeniyle Ruslar tarafından *Büyük Çar*, *Fatih*, *Kahraman* olarak da görülmüştür. Bkz. Kurat, **Rusya Tarihi**, s.188.

¹⁰⁹ Acar, a.g.e., s. 250.

¹¹⁰ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 168-169; Ülküsal, a.g.e., s. 50-51.

¹¹¹ Kanal planı ilk olarak 1563 yılında Semiz Ali Paşa'nın sadrazamlığı sırasında düşünülmüş, ancak kanalın açılışına II. Selim'in saltanatının ilk yıllarında sadrazam Sokullu Mehmed Paşa zamanında başlanmıştır. Kanalın açılmasıyla Astrahan ve Kazan'ın ele geçirilmesi amaçlansa da en önemli neden Astrahan'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra bu bölgede yaşayan Müslüman tebanın hac ve ticaret konusunda yaşadığı sıkıntıların giderilmesidir. Bkz. Gökbilgin, **1532-1577 Yılları Arasında Kırım**, s. 46-47.

¹¹² Osmanlı Devleti bu bölgede tüm imkânlarını kullanmış olsa bile bu alan kolay kolay kazılabilecek bir yer değildir. Buna rağmen o dönemde inşası mümkün görülmeyen bu plan Sokullu Mehmed Paşa'ya cazip gelmiş ve gerekli tahkikat için Çerkez Kasım Bey görevlendirilmiştir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **Türkiye Ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı Ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1966, s.109-110.

¹¹³ Ülküsal, a.g.e., s. 52.

¹¹⁴ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 239; Smirnov, a.g.e., s. 271.

Moskova'ya kadar kovalamış ve kırk günlük bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirmiştir¹¹⁵. I. Devlet Giray Han, kendini *çar*¹¹⁶ ilan eden IV. İvan'ın yıllık vergi ödeme koşulunu kabul ederek Moskova da ayrılmıştır. Bu başarısından dolayı I. Devlet Giray'a *taht algan (taht alan)* ünvanı verilmiştir¹¹⁷.

I. Devlet Giray'ın 1577'de ölümü üzerine kalgay olan oğlu II. Mehmed Giray (1577-1584) Kırım Hanı seçilmiştir. II. Mehmed Giray Han, oğlu Saadet Giray'ı Cengiz töresine göre, kendisinin büyük kardeşi olduğu için kalgay ilan edememiş, bu nedenle oğluna *Nureddin* ünvanı vererek ikinci kalgaylık derecesinde bir makamın ihdas olmasını başlatmıştır¹¹⁸. Osmanlı Devleti, 1578-1606 yılları arasında Avusturya ile yaptığı uzun savaşlarda ve İran ile yaşadığı sorunlar nedeniyle Kırım kuvvetlerine çok ihtiyaç duymuştur. Rusların Kırım'a olası saldırılarına aldırış etmeksizin Kırım hanlarının tehdit edilmesi ve ısrarla her yıl Osmanlı Devleti'nin seferlerine katılmaya davet edilmesi Kırım'da hoşnutsuzluk yaratmaya başlamıştır. Ayrıca Osmanlı serdarlarının hanlara emrindeki askerlermiş gibi davranması, Kırım Hanlığı da Osmanlı Devleti'ne karşı ciddi muhalefet yaratmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti İran'a karşı bir sefer başlattığında Kırım hanından bu sefere katılması istenmiş ve II. Mehmed Giray Han 1578-1579'da yapılan seferlere iki kez asker göndermiş hatta 1579 yılında ki sefere bizzat katılmıştır¹¹⁹. Ancak bu seferler sırasında Kırım kuvvetleri ciddi kayıplar vermiş öyle ki I. Saadet Giray döneminde kalgay olan Adil Giray ve Gazi Giray İranlılar tarafından esir alınmıştır¹²⁰. 1583 yılında Osmanlı Padişahı III. Murad yeni bir İran seferi düzenlemiş ve Kırım Hanı'ndan bu sefere katılması istenmiştir¹²¹. Ancak Kırım mirzalarının muhalefeti sonucu II. Mehmed Giray Han onları sefere katılmaya zorlamamıştır. II. Mehmed Giray Han'ın bu tavrı III. Murad tarafından ihanet olarak görülmüş ve Rodos'ta tutulan İslam Giray yeni han olarak Kırım'a gönderilmiştir¹²². II. Mehmed Giray Han bozkıra kaçmasına rağmen kardeşi Alp Giray tarafından yakalanıp öldürülmüştür¹²³.

¹¹⁵ Bu sefer sırasında Kırım ordusu, İtil Nehri'nin sağ kol kaynağı olan Oka Nehri'ni ani bir dönüş hareketiyle geçerek Moskova'ya doğru yönelmiştir. Cepeden kaçan Rus Çarı Yaroslavl şehrine sığınmış, Kırım ordusu Moskova'yı yakmış ve bu yangının ardından şehirde sadece Kremlin Sarayı ayakta kalmıştır. Rusya barış istemiş ve müzakereler sırasında Devlet Giray Han, *Rusya'yı sadece Kazan ve Astrahan için yaktığını* ifade etmiştir. Bkz. Mihail Hudyakov, **Kazan Hanlığı Tarihi**, (Çev. Ayaz İshaki, Haz. İlyas Kemaloğlu), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018, s. 149.

¹¹⁶ Çar ünvanı, Rus ve Bulgar kralları tarafından Doğu Roma İmparatorluğu'nun mirasının bir temsilcisi olarak kullanılmıştır. Bkz. Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük 1**, (Haz. Hasan Eren vd.), Yeni Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 278; 1547'de IV. İvan, Çar ünvanı alan ilk Moskova knezi olmuştur. Bkz. Kurat, **Rusya Tarihi**, s.161; Muhammed Taşkesenligil, "16. Yüzyılda Korkunç İvan'ın Rus Tarihindeki Rolü Üzerine", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, 36, 2017, s. 145.

¹¹⁷ Halim Giray, a.g.e., s. 41.

¹¹⁸ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 134; Halim Giray, a.g.e., s. 43; Ülküsal, a.g.e., s. 53; Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 29.

¹¹⁹ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 244.

¹²⁰ Ülküsal, a.g.e., s. 53.

¹²¹ Smirnov, a.g.e., s. 275.

¹²² Abdülğaffar Kırımî, a.g.e., s.131-132.

¹²³ Smirnov, a.g.e., s. 276; Halim Giray, a.g.e., s. 43.

II. İslam Giray Han (1584-1588)'ın kısa süren hükümrانlığı döneminde Kırım'da iç karışıklar başlamış, hanlığının üçüncü ayında sabık han II. Mehmet Giray'ın oğlu Saadet Giray isyan ederek Bahçesaray'a saldırmış ve isyanı bastırmakta zorlanan II. İslam Giray Han, Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Mücadeleyi kaybeden Saadet Giray, Nogay kabilelerinin yanına kaçmıştır¹²⁴. Osmanlı Devleti'nin etkili yardımlarıyla tahta yerini sağlamlaştıran II. İslam Giray Han döneminde ilk defa Osmanlı padişahının adı hutbelerde okunmaya başlamıştır¹²⁵.

Bora Gazi Giray Han (1588-1596/1607), II. İslam Giray'ın öldürülmesinden sonra tahta çıkmıştır. Bora Gazi Giray Han, Osmanlı Devleti ile yakın bir ittifak kurmuş ve bir yanda Ruslara, diğer yanda da Lehistan'a karşı mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti, 1607 yılında Anadolu'da başlayan Celali İsyanlarını bastırmak için Avusturya-Macaristan Savaşları'nda kendisine büyük yardımlarda¹²⁶ bulunan Bora Gazi Giray Han'dan on bin kişilik asker yardımı istemiştir¹²⁷. 1597'de yapımına başladığı Gazikerman Kalesini 1607'de tamamladıktan sonra Kırım'a dönerken yolda vebadan ölen Bora Gazi Giray Han döneminde, Kırım'daki Osmanlı etkisi her alanda güçlenmiştir¹²⁸.

Osmanlı Devleti'nin desteğiyle 1610-1635 yılları arasında üç kez han seçilen Canbek Giray Han (1610-1623(H.1019-1032) /1624/1627-1635(H.1037-1044)), Osmanlı himayesine uygun bir siyaset izlemiştir. Osmanlı Devleti'nin 1621 yılındaki Hotin seferine katılan Canbek Han, bu sefer sırasında komutasındaki Kırım kuvvetleriyle Lehistan üzerine başarılı akınlar yapmıştır¹²⁹. Canbek Giray'a isyan eden Mehmed Giray ve Şahin Giray, Nogaylar ve Rus Kazakları ile işbirliği yaparak hanlığı ele geçirdikleri gibi, Osmanlı Devleti'nin düşmanı Şah Abbas ile de dostluk kurmuşlardır¹³⁰. 1610'da Osmanlıların atadığı Canbek Hanı ve Osmanlı kuvvetlerini mağlup ederek Kefe'yi ele geçirmişlerdir¹³¹. Kırım'da yaşanan tüm bu kargaşa içinde kuzeyde güçlenen Rus Kazakları¹³²,

¹²⁴ Smirnov, a.g.e., s. 277.

¹²⁵ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 31; Hutbelerin aksine Kırım Hanlığı'nın paraları her daim hanların adına bastırılmıştır. Bkz. İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 10.

¹²⁶ Kırım kuvvetleri Macar Seferi'nde özellikle *Yanık Kalesi*'nin fethedilmesinde önemli başarılar elde etmiştir. Bkz. Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 246.

¹²⁷ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 196.

¹²⁸ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 196-197.

¹²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, I Kısım, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 131. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Osmanlı Tarihi III., I Kısım* olarak kullanılmıştır); Abdülgaflar Kırımı, a.g.e., s.135.

¹³⁰ Abdülgaflar Kırımı, a.g.e., s.136.

¹³¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III., I Kısım**, s. 174.

¹³² Bir Türk kavminin adı olarak XV. yüzyılda ortaya çıkan Kazak kelimesi; *serbest, mert, yiğit, hür, cesur ve bekâr* anlamına gelmektedir. Türkçede *Kazak*, Rusçada *Kazakî (Kozakî)*, İngilizcede *Cossacks* olarak geçen Kazak kelimesi Rus ansiklopedilerinde; *kendi memleketi ve soyundan kaçan kenar bölgelerde yaşayan özgür insanlar* olarak geçmektedir. Rus bilim adamı A.İ. Levsin, Babür Mirza'nın (1483-1530/H. 888-937) Çağatayca kaleme aldığı eserlerin de *Kazak, Kazaklık* kelimelerine rastlandığını ve bu kelimelerin *avare avare olarak dolaşmak* anlamına geldiğini ifade etmiştir. Yine Levşin, Kazak kelimesinin Tatarlardan geldiğini belirtmiştir. Kazak ve Kazaklık, hanedan mensubu kişiler veya reyanın mevcut iktidara karşı isyanı, bozkırlara çekilmesi ve bağımsız bir yaşam tarzı

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Ten Nehri üzerinden, Lehistan Zaporog Kazakları ise Özü Nehri üzerinden Karadeniz'e inerek, Kırım ve Osmanlı topraklarına akınlar düzenlemeye başlamışlardır. 1614'te Sinop'a, 1616'da Kefe'ye saldırmışlar ve 1624'te İstanbul Boğazı'ndaki Yeniköy'ü 1625'te Trabzon'u yağmalamışlardır¹³³. Bir türlü durdurulamayan Kazak saldırıları sonucunda 1637'de Ten ve Zaporog Kazakları Azak Kalesi'ni ele geçirerek Rus Çar'ına teslim etmek istemişler ve böylece Kazak saldırıları sadece Kırım Hanlığı'nın değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin de temel sorunlarından biri haline gelmiştir¹³⁴.

III. İslâm Giray Han (1644-1654) döneminde Rus Kazaklarının kuzeyde oluşturduğu tehlike karşısında Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasında ortak işbirliği yapılmış ve III. İslâm Giray Han, 1644-1647 yılları arasında Rusya üzerine başarılı seferler düzenlemiştir. Çerkes kabileleri arasındaki çatışmalardan yararlanan III. İslâm Giray Han, Çerkes topraklarına düzenlediği sefer sonrası Jane kabilesinin beyi Akçomak'ı idam ettirmiş ve Çerkesler üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır¹³⁵. Lehistan hâkimiyetindeki Zaporog Kazaklarını kendi tarafına çeken III. İslâm Giray Han, Boğdan Hetman'ı Hmelnitstkiy'in, kendisine ve Osmanlı padişahına tâbi olmayı kabul etmesi üzerine büyük başarı kazanmıştır¹³⁶. Bu gelişmeler III. İslâm Giray Han'ın Kazaklarla birlikte 1648 ve 1653 yılları arasında Lehistan üzerine başarılı seferler düzenlemesine sebep olmuştur. III. İslâm Giray Han, Lehistan'a karşı İsveç ile siyasi ilişkiler başlatmış ve Mustafa Bey'i

sürmesi olarak da ifade edilmektedir. Bkz. Orhan Doğan, "Kazak Adının Menşei Kazak Halkının Ve Hanlığı'nın Oluşumu Ve Faaliyetleri (XVI. Yüzyıla Kadar)", **Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, 1(1), 2019, s. 18-21; XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti, Lehistan ve Rusya arasındaki ilişkilerde etkili olan Kazakların yaşadığı bölgeler, Azak Denizi'ne dökülen Ten Nehri kıyısından, Özü Nehri boyunca kapsayan bataklık araziler ve Aksu (Buğ) Nehrine kadar uzanan geniş bir sahayı kapsamaktadır. Ten Nehri çevresinde yaşayan ve Rusya'ya tabi olanlara *Ten (Don) Kazakları*; Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı, Lehistan ve Rusya arasında sorunlara neden olan ve Özü Nehri çevresinde yaşayanlara ise *Zaporog* veya *Şelale Kazakları* adı verilmiştir. Zaporog Kazakları adlarını yaşadıkları coğrafyadan almıştır. *Ötesi*, *öte* anlamına gelen *Za* ve *şelale*, *çağlayan* anlamına gelen *Porog* kelimelerinin birleşiminden oluşan Zaporog kelimesi, *şelalenin (çağlayanın) diğer tarafı, Öz'ün diğer tarafında yaşayanlar* anlamına gelmektedir. Bkz. Peter Bartl, "17. Yüzyılda ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu", **İlmi Araştırmalar Dergisi**, 6, 1998, s. 303; Muhammet Şen, "I. Selim Giray'ın Hanlık Döneminde Osmanlı Lehistan Savaşlarında Kırım Kuvvetleri 1671-1704", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 38(38), 2013, s. 56; Özü Nehri yakınındaki *Seca* merkezinde yaşayan Zaporog Kazaklarını *Barabaş*, *Sarıkamyş* ve *Potkalı* adı verilen üç grup oluşturmaktadır. Türkler, Özü ile Aksu Nehirleri arasındaki bataklık alanına *Sarısu* ve *Sarıkamyş* adını verdikleri için bu bölgelerde yaşayan Kazaklar da Sarıkamyş Kazakları olarak adlandırılmıştır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, II. Kısım, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 111. (Bu eserin kütüyesi ilerleyen sayfalarda *Osmanlı Tarihi III., II. Kısım* olarak kullanılmıştır); Zbigniew Wójcik, "Eski Polonya'da Kazak Savaşları, Wony Kozackie w dawnej Polsce", (Çev. Sabire Arık), **Tarih araştırmaları Dergisi**, 23(25), 2004, s. 228; Altın Orda Hanlığı'ndan sonra ortaya çıkan Kırım ve Astrahan hanlıklarına bağlı Tatar ve Nogay kabileleri bozkırlarda yaşamlarını sürdüren topluluklardır. Bu kabileler zamanla hanların otoritesini tanımayan isyan eden kişiler ve çeşitli etnik gruplarla kaynaşmışlardır. Bkz. İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 199; Bu asi Kazak grupları, bölgedeki siyasi gelişmeler doğrultusunda çeşitli isimler altında toplanarak mevcut iktidarların amaçlarına hizmet etmişlerdir. Kırım Tatarlarının kendi Kazakları olduğu gibi Rus Knezlerinin desteklediği Ten Kazakları ve Lehlerin desteklediği Özü Kazakları bulundukları bölgelerde etkili olan Kazak gruplarıdır. Ten, Özü ve Zaporog Kazaklarının XVI. yüzyıla gelindiğinde *Şayka* (Rusça: *Çayka-Martı*) adını verdikleri teknelerle Karadeniz'e açılarak Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı topraklarına büyük zararlar veren saldırıları olmuştur. Bkz. Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 248.

¹³³ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 200-201

¹³⁴ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 202.

¹³⁵ Halim Giray, a.g.e., s.63.

¹³⁶ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 209; Smirnov, a.g.e., s.335.

1650’de elçi olarak bu ülkeye göndermiştir¹³⁷. Ancak III. İslâm Giray Han’ın Kazaklar üzerindeki hâkimiyeti uzun sürmemiş ve Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı’nın himayesini kabul eden Kazaklar umduklarını bulamayınca 1654’de *Pereyaslav Antlaşması* ile Rus Çar’ının himayesini kabul etmişlerdir¹³⁸.

Osmanlı Devleti’nin Lehistan ve Kazaklara karşı mücadelesine Kırım Hanlığı’nın desteği, I. Selim Giray’ın ilk hanlığı (1671-1678) döneminde de artarak devam etmiştir. 1671 (H.1082) tarihinde I. Selim Giray Han ve Kazak Hatmanı Doroşenko’nun da katıldığı Lehistan seferi sonucunda Osmanlı Devleti Kamanıçe Kalesi’ni fethetmiştir¹³⁹. Lehistan ile imzalanan *Bucaş Antlaşması* (1672/H.1083) sonrası Osmanlı Devleti’nin Lehistan topraklarında yayılması, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1678 yılındaki ilk büyük savaşın çıkmasına neden olmuştur.

Kırım Hanı Murad Giray Han (1678-1683)’ın desteği ile Çehrin Kalesi (1679/H.1090) Osmanlı Devleti’nin eline geçmiş ve sürekli taraf değiştiren Kazakların hâkimiyeti de Osmanlı Devleti lehine sonuçlanmıştır¹⁴⁰. Ancak 1683’te Viyana Kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra kuzeydeki tüm kazanımlar kaybedilmiş ve Ruslar, Osmanlılara karşı oluşturulan *Kutsal İttifak*’a katılmıştır (1686)¹⁴¹. Rus Çarları, Viyana Kuşatmasına kadar Osmanlı Devleti’nin gücünden korkarken 1699’da imzalanan *Karlofça Antlaşması* sonra Balkanlar’dan Kafkasya’ya kadar tüm Osmanlı topraklarına doğrudan saldırılara başlamıştır¹⁴².

1684-1699 yılları arasında yaşanan uzun savaş döneminde Kırım Hanı olan I. Selim Giray Han (1671-1705 yılları arasında dört kez han seçilmiştir)’ın Osmanlı Devleti’ne önemli katkıları olmuştur. Ancak Rusların 1696’da Azak Kalesini almasına ve 1700 yılında imzalanan *İstanbul Antlaşması* ile Rusya’ya bağlanmasına uzanan sürece engel olamamıştır¹⁴³. Azak Kalesinin kaybedilmesi Kırım Hanlığı kadar Osmanlı için de dönüm noktası olmuştur¹⁴⁴. Ruslar, Azak Denizine inerek Osmanlı Devleti’nin Kafkasya ile irtibatını kesmiştir. Rusya, Kırım Hanlığı’nın asker kaynağı olan ve Astrahan’a kadar uzanan bölgede yaşayan kabileler ile irtibatını kopararak, Kırım’ı alenen tehdit eder hale gelmiştir. Bu bölgelerde yaşayan kabileler arasında Rusya

¹³⁷ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 210.

¹³⁸ Kurat, *Türk Kavimleri Ve Devletleri*, s. 250.

¹³⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III.*, II. Kısım, s. 29; Bartl, a.g.m., s. 321; Smirnov, a.g.e., s. 365.

¹⁴⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III.*, II. Kısım, s. 162.

¹⁴¹ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 269; İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 244.

¹⁴² İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 330.

¹⁴³ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 315, 328.

¹⁴⁴ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 275; Kurat, *Türk Kavimleri Ve Devletleri*, s. 256.

karşısında başarısız olan Osmanlı Devleti'ne olan güven azalmış ve Rus yanlısı tavırlar ortaya çıkmıştır¹⁴⁵.

II. Devlet Giray Han (1699-1702/1708-1713), Rus Çarı Petro'nun yeni kaleler ve Azak'ta bir donanma yaptırdığını Osmanlı Devleti'ne bildirerek, önlem alınması çabası içinde olmuştur¹⁴⁶. Osmanlı Devleti ise 1700 yılında Ruslarla imzaladığı *İstanbul Antlaşması*'na sadık kalma düşüncesiyle hareket ederek Kırım ile tezat bir siyaset izlemiştir. II. Devlet Giray Han 1702'de azledilmiş ve 1707'de yeniden han seçildiğinde İsveç Kralı XII. Karl ile işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'ni Ruslara karşı yeni bir savaş başlatmaya ikna etmeye çalışmıştır¹⁴⁷. 1711'de yapılan Prut Savaşında büyük başarı sağlanmış olmasına rağmen II. Devlet Giray, büyük bir yenilgi alan Rus Çarının kaçmasına fırsat verdiği iddiaları¹⁴⁸ ile Baltacı Mehmed Paşa'ya yönelik ithamlarda bulunması üzerine azledilmiştir¹⁴⁹.

Rusya'nın 1736'dan Kırım'ı işgaline kadar olan süreçte Kırım Hanlığı'nın iç siyasetinde kabile isyanları artmış ve sık sık han değişimleri yaşanmıştır. 1736'da Münnich kumandasındaki Rus kuvvetleri Kırım Yarımadasını istila etmiş, Akmescit ve Bahçesaray'da yer alan hanların saraylarını yakarak, I. Selim Giray Han'ın kurduğu kütüphaneyi tahrip etmişlerdir¹⁵⁰. Osmanlı Devleti Kırım'da yaşanan bu gelişmelerin öncesinde 1718 (H.1130) yılında *Pasorafca Antlaşması*'nı imzalamış, Avrupa devletleri karşısında yenik duruma düşülmüş ve *Lale Devri* dönemine girilmiştir. Ruslar, Kırım Hanlığı üzerine Lascy kumandasında 1737-1738 yıllarında saldırılarını sürdürerek, Prut'ta Osmanlı'ya verdikleri Azak Kalesini kuşatmışlar ve tahrip etmişlerdir¹⁵¹.

Aslan Giray (1748-1756), Han seçildikten sonra Kırımın savunması istihkâmına yönelik çalışmalar yaparak Rusların yıktığı *Or* ve *Arabat* Kalelerini onartmıştır¹⁵². Kalmuk hanlarının elinde tutulan Tatarları Kırım'a getirerek Arabat Kalesine yerleştirmiştir¹⁵³. 1760 yılında Rus

¹⁴⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, I. Kısım, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 404, 407. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Osmanlı Tarihi IV., I. Kısım* olarak kullanılmıştır); İncelik, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 338-341; Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, (Ed. Osman Karatay, Serkan Acar), 3. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2023, s. 618.

¹⁴⁶ Abdülgaflar Kırımî, a.g.e., s.158; Ülküsal, a.g.e., s. 77; Smirnov, a.g.e., s. 439.

¹⁴⁷ Akdes Nimet Kurat, **Prut Seferi Ve Barışı 1123 (1711)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Cilt, Ankara, 1951, s. 284. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Prut Seferi* olarak kullanılmıştır); Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 259.

¹⁴⁸ Abdülgaflar Kırımî, a.g.e., s.168-169.

¹⁴⁹ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 259.

¹⁵⁰ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 262.

¹⁵¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV., I. Kısım**, s. 255; Virginia H. Aksan, **Kuşatılmış Bir İmparatorluk - Osmanlı Harpleri (1700-1870)**, (Çev. Gül Çağalı Güven), 2. Baskı, İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.116-117.

¹⁵² Smirnov, a.g.e., s. 505.

¹⁵³ Ülküsal, a.g.e., s. 93.

Kazaklarının saldırıları ve Rusların Kabarta'da yeni kaleler inşa etmeleri, Kırım Hanlığı'nın bu yönden de tehlikede olduğunu göstermiştir. Lehistan'ı ele geçiren Rusların, Kırım hanına ait olan Balta şehrine sığınan *Leh Konfederelerini* ele geçirmek bahanesi ile şehri tahrip ve zapt etmeleri, Osmanlı Devleti'nin Ruslara savaş ilan etmesine sebep olmuştur¹⁵⁴.

Kırım Giray Han (1758-1764/1768-1769)'ın 1769'da Besarabya¹⁵⁵ üzerinden Rus topraklarına akınlar düzenlemesi¹⁵⁶ sonucunda Ruslar, 1770'te Bucak'ı, 1771'de ise Kırım Yarımadasını istila etmişlerdir¹⁵⁷. Kırımın işgal edilmesi sırasında han olan III. Selim Giray, güçlükle kurtulmuş ve İstanbul'a sığınmıştır¹⁵⁸. 1768-1774 yılları arasında yaşanan Osmanlı-Rus savaşları Kırım için felaketlerle neticelenmiştir. Bu kargaşalı günlerde Kırım mirzaları, hanlığı Osmanlı Devleti'nden bağımsız hale getirmek için güç elde etmişler, Rus işgali altında yapılan han seçiminde Osmanlı tarafından tayin edilen Maksud Giray'ı tanımamış ve Kırım'ın bağımsız hanı olarak II. Sahib Giray (1772-1775)'ı Han seçmişlerdir¹⁵⁹. Kırım kabile beylerini Osmanlı Devleti'nin etkisinden koparma çalışmaları yapan Rusya bu amacına 1774'de Osmanlı Devleti ile imzaladığı *Küçük Kaynarca Antlaşması* ile ulaşmıştır¹⁶⁰. Bu antlaşmada yer alan maddeye göre; *Kırım, Bucak, Kuban, Yedisian, Canboyluk ve Yediçkül (Yedicek) Tatar ulusları... tam bağımsız ve müstakil olarak Cengiz soyundan gelen hanlarını kendileri seçecekler ve Osmanlı Devleti bu seçimlere müdahale etmeyecektir*¹⁶¹. Söz konusu anlaşma sonucunda Rusya, Tatar ve Kafkas topluluklarının hamisi olmuş ve hilafetin buralarda yaşayan Müslüman tebaa ile Osmanlı Devleti arasındaki tek bağ olmasını sağlamıştır. *Küçük Kaynarca Antlaşması*'nın bir diğer şartına göre *Buğ Irmağı ve Kuban Irmağı arasındaki Türklerin yaşadığı bölgeler Kırım Hanlığı'na bırakılmış; Kerç Boğazının iki yakası, Kabartay Kalesi ve Kılburun Kalesi*¹⁶² gibi stratejik yerler Rusya'nın hâkimiyetine geçmiştir.

¹⁵⁴ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV.**, I. Kısım, s. 360-361.

¹⁵⁵ 1767-1769 yılları arasında Kırım Hanlığı'ndaki Fransız Konsolosluğu'nda görev yapan Baron De Tott, Kırım Giray Han'ın Besarabya seferine katılarak, hanın yakalanan esirleri herkesle paylaştığını ifade etmiştir. Yine Tott'un ifadesine göre, Rusya'nın Fransız müttefiki olması nedeniyle hanın kendisine vermek istediği Rus esirlerini kabul etmediğini, bunun üzerine Kırım Giray Han'ın kendisine altı Gürcü esir verildiğini ifade etmiştir. Bkz. Baron De Tott, **Türkler Ve Tatarlara Dâir Hâtıralar**, (Çev. Mehmet R. Uzman), Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 89, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1978, s. 214-218.

¹⁵⁶ Mustafa Kesbî, **İbretnümâ-yı Devlet (Tahlil Ve Tenkitli Metin)**, (Haz. Ahmet Öğreten), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 103-105.

¹⁵⁷ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV.**, I. Kısım, s. 407-408, 410; Ülküsal, a.g.e., s. 94.

¹⁵⁸ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV.**, I. Kısım, s. 408.

¹⁵⁹ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 267-268; Ülküsal, a.g.e., s. 97.

¹⁶⁰ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 267.

¹⁶¹ Osman Köse, **1774 Küçük Kaynarca Anlaşması**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 112; Ülküsal, a.g.e., s. 97-98.

¹⁶² Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV.**, I. Kısım, s. 422-423.

Bağımsız Kırım Hanlığı'nın ilk hanı olan II. Sahip Giray Han (1772-1775) döneminde Kırım iç savaşa sürüklenmiştir. Ruslardan gelecek tehlikeyi gören ve siyaseten hiçbir yetkisi olmayan II. Sahip Giray Han Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Kırım kabile beyleri ve ulemasının kararı ile IV. Devlet Giray Han (1775-1777), Kırım tahtına getirilmiş olsa da Ruslarla işbirliği içindeki beylerin saldırıları sonucunda firar etmiş ve yerine Rus yanlısı Şahin Giray Han (1777-1783) seçilmiştir¹⁶³. Şahin Giray Han uzun yıllar Venedik'te yaşamış, İtalyanca öğrenmiş, batılı bir kişiliğe ve fikirlere sahip olarak yetişmiştir. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşları sonrasında Kırım Hanlığı ile Rusya arasında 1772 yılında imzalanan *Karasubazar Antlaşması*'nın müzakereleri için Sahip Giray Han tarafından Petersburg'a gönderilen heyetin başına seçilen Şahin Giray, II. Katerina ile tanışmış ve onun maddi ve manevi desteğini almıştır¹⁶⁴. Şahin Giray Han, yüzyıllar boyunca Kırım Hanlığı'nda önemli rol oynayan kabile beyleri, mirzalar ve ulemanın rütbe ve mevkilerini geçersiz kılarak, Rusya benzeri reformlar yapmıştır¹⁶⁵. Bu durum başta ulema sınıfının Şahin Giray'a ve Rusya'ya isyan etmesine yol açmıştır. Şahin Giray saldırıya uğrayarak Rusya'ya sığınmış ve yerine Osmanlı Devleti tarafından III. Selim Giray han tayin edilerek Kırım'a göndermiştir. Ancak Şahin Giray, Rusların desteğiyle 1778'de yeniden Kırım tahtına oturmuştur¹⁶⁶.

Şahin Giray Han'ın reformlarına ve Çerkes topraklarına hâkim olma planlarına karşı çıkan bir başka isyan ise 1781 yılında Kuban bölgesinde Nogayların Ten Kazaklarına saldırması sonucu yaşanmıştır¹⁶⁷. Kırım reayasının da katıldığı bu ayaklanmanın ardından Şahin Giray, Yeni Kale ve Kerç bölgesine sığınmış, II. Bahadır Giray Han (1782) ise Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Kırım tahtına çıkmıştır¹⁶⁸. Rus kuvvetlerinin yardıma gelmesi sonucunda Şahin Giray (1782-1783) yeniden tahtı ele geçirmiş ve Rus generali Potemkin bu isyanı bastırma bahanesiyle Kırım'da otuz bine yakın insanı katletmiş ve Ruslar Kırım'ı ilhak etmiştir (1783)¹⁶⁹. Kırım'ı kurtarmak için 1787-1792 yılları arasında Rusya'ya savaş ilan eden Osmanlı Devleti mağlup olmuş ve 1792'de imzalanan *Yaş Antlaşması*'ndan sonra Rusya'nın bir eyaleti haline gelen Kırım Hanlığı resmen sona ermiştir¹⁷⁰.

Kırım'ın ilhakından sonra Rusların zulmüne dayanamayan Kırımın Müslüman reaya ve diğer etnik gruplar, kitleler halinde Yarımada'dan kaçmaya başlamışlardır. Kırım'da kalanlar ise Ruslar

¹⁶³ Fisher, a.g.e., s. 91-92.

¹⁶⁴ Deniz Çolak ve Derya Deniz Paşaoğlu, “ Şahin Giray Dönemi'ndeki İsyanlarda Kendi Anlatımlarıyla Karaylar (1777-1783) “Öfke Dininceye Dek Tekrar Saklanmalıyız” ”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Dergisi*, 58, 223, s. 308; Ülküsal, a.g.e., s. 106.

¹⁶⁵ Fisher, a.g.e., s. 93.

¹⁶⁶ Fisher, a.g.e., s. 98.

¹⁶⁷ Çolak vd., a.g.m., s. 310.

¹⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, II. Kısım, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 35.(Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Osmanlı Tarihi IV., II. Kısım* olarak kullanılmıştır)

¹⁶⁹ Ülküsal, a.g.e., s.117.

¹⁷⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV.*, II. Kısım, s. 186-187.

tarafından sistematik asimilasyona tabi tutulmuş ve farklı tarihlerde sürgüne gönderilmişlerdir. Kırım'dan yapılan göçler üç döneme ayrılmıştır. 1774 yılında imzalanan *Küçük Kaynarca Antlaşması* ile 1853-1856 Kırım Savaşı arasındaki ilk dönemde Osmanlı topraklarına göçler yaşanmıştır. Bu dönemde göç edenlerin sayısı çelişkili olsa da, 1768-74 Osmanlı-Rus savaşı öncesi ile 1783 Rus işgali sonrası Kırımın mevcut nüfusu arasındaki farka göre, yaklaşık iki yüz bin Kırımlı Müslüman göç etmiştir. 1783-1784 yılları arasında seksen bin Tatar *Dobruca* ve *Besarabya*'ya yerleştirilmiş, Rus baskısı göçlerin boyutlarını etkilemiş ve çeşitli zamanlarda artarak devam etmesine neden olmuştur¹⁷¹.

Kırım Savaşı (1853-1856) ve Şeyh Şamil'in 1859'da Ruslara teslim olmasının ardından 1859-1862 yılları arasında ikinci büyük kitlesel göç dönemi yaşanmıştır. 1865 tarihli Osmanlı Devleti kayıtlarına göre 1862 tarihi itibarıyla Osmanlı topraklarına ulaşarak iskân edilmiş olan Kırım muhacirleri sayısı 255.414'tür¹⁷². Üçüncü dönemi kapsayan göçler ise 93 Harbi (1877-1878) ve sonraki tarihlerde yaşanmıştır. Bu savaştan sonra Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ve özellikle Karadeniz'in kuzeyinde nüfuzunun kalmaması, Rusların Kırım ve Kafkas Türklerine yönelik göç politikasının değişmesinde etkili olmuştur. 93 Harbi (1877-1878) sonrası Ruslar, Kırım Türklerine, Nogay Türklerine ve Çerkeslere karşı etnik temizlik ve Slavlaştırma politikası uygulamaya başlamıştır. Bu politikalar sırasında Kırım, Kafkasya ve Türkistan bölgelerinden sürülen binlerce insan, kötü yaşam koşulları ve uygulamalar sonucunda hayatını kaybetmiştir¹⁷³.

1.2. Velyaminov–Zernov'un Hayatı Ve Çalışmaları

V. V. Velyaminov-Zernov (1830-1904), XIX. yüzyılda yaşamış Rus Şarkiyatçı, Nümizmat, Arkeolog ve Türk-Tatar Edebiyatı uzmanıdır. Velyaminov-Zernov 31 Ekim 1830'da St. Petersburg'da doğmuştur¹⁷⁴. Velyaminov-Zernov'un soyunun, 1330'da Moskova Knezi İvan Kalita'nın¹⁷⁵ hizmetine giren, Zahar adını alarak vaftiz edilen ve Altın Ordu Devleti'nin Mirzası

¹⁷¹ Derya Derin Paşaoğlu, “Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İşkânı”, *History Studies International Journal Of History*, 5(2), 2013, s. 348.

¹⁷² Paşaoğlu, “Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İşkânı”, s. 348.

¹⁷³ Derya Derin Paşaoğlu, “ 19. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyinden Türkiye'ye Yapılan Göçlere Karakteristik Yaklaşım”, (Ed. Kenan İnan ve Deniz Çolak), *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Avrasya Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2020, s. 529.

¹⁷⁴ Ф. Г. Калимуллина, “ Вклад Востоковеда В.В. Велвяминова -Зернова В Издание Трудов В.В. Радлова”, *Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН*, Санкт-Петербург, 2015, С. 82.

¹⁷⁵ İvan Kalita (1328-1341), Özbek Han zamanında Büyük Knez ünvanını almış ve Rus Knezleri arasında hanların vekili sayılmıştır. İvan Kalita, Altın Orda'ya gönderilen vergilerin masraflarını kendi üzerine almıştır. Böylece Altın Orda adına vergi toplayan *baskaklar* ve *bitikçiler* Suzdal- Vladimir Kenezliği sahasından çekilmiştir. Asıl adı İvan Daniilovich olan Knez'e, maddi konulara ve paraya düşkünlüğünden dolayı Rumca *kese* anlamına gelen *Kalita* adı verilmiş ve Rus tarihinde bu isimle anılmıştır. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 107. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Rusya Tarihi* olarak kullanılmıştır)

olan Çet isimli bir kişiden geldiği iddia edilmektedir¹⁷⁶. Velyaminov-Zernov, 1850'de St. Petersburg *Alexander Lyceum*'dan mezun olduktan sonra 1850-1859 yılları arasında St. Petersburg'da tercüman olarak çalışmıştır¹⁷⁷. Çocukluğundan itibaren ilme karşı meraklı bir tavır sergileyen Velyaminov-Zernov, Çarlık Rusya'sı egemenliğinde yaşayan halkların tarihini ve yaşam biçimlerini öğrenmek için Arapça, Farsça ve İbranice öğrenmeye başlamıştır¹⁷⁸. 1858'de St. Petersburg Akademisi'ne seçilen Velyaminov-Zernov, bu akademiye seçilen ilk Rus Şarkiyatçı olmuş ve 1860'larda akademide *Rus Arkeoloji Cemiyeti Şarkiyat* bilimlerini örgütlemiştir. Velyaminov-Zernov, 1878 yılına kadar St. Petersburg Akademisi'nin dil-tarih bölümünde çalışmış ve 1890 yılında aynı akademinin onursal üyesi seçilmiştir. Velyaminov-Zernov, 1859-1862 yılları arasında Dışişleri Nezareti'nde *Asya Bölümü Sekreteri*, 1861-1872 yılları arasında ise *Rus Arkeoloji Cemiyeti Sekreteri* olarak çalışmıştır¹⁷⁹.

Velyaminov-Zernov, Çarlık Rusya'sında yaşayan ve o zamana kadar çalışılmayan Türk lehçelerini araştırmaya başlamıştır. Müellif, 1850'li yıllarda Orenburg şehrinde çalışırken başladığı bu araştırmaların ardından *İstoriçeskiye İzvestiya o Kirgiz-Kaysakah i Snoşeniyah Rossiyi so Sredney Aziyev* (*Kırgız-Kaysaklar Hakkında Tarihi Bilgiler ve Rusya'nın Orta Asya ile İlişkileri*) adlı eserini Ufa'da 1853-1855 yılları arasında kaleme almıştır. Velyaminov-Zernov, eserlerinde döneminin bilim adamlarının kullandığı *Tutarsız Tatarlar* ve *Doğu'nun yalancı ve korkak insanları* gibi ifadelerin aksine bu tür vurgulara itibar etmemiş ve nesnel değerlendirmeler yaptığı eserler neşretmiştir¹⁸⁰.

Velyaminov-Zernov, Ural'daki İslami eserleri incelemesi sonunda 1859'da *Pamyat'nik s arabo-tatarskoyu nadpis'yuv Başkirii* (*Başkurdistan'da Arapça-Tatarca Abide*) adıyla bir makale yayımlamıştır¹⁸¹. XIV. yüzyılda Ufa şehri yakınlarında yaşamış olan Sufi Hüseyin Bek'e¹⁸² ait mezar taşının yerini ve görünüşünü, bu taşta ait metinleri eski Kiril alfabesinden tercüme eden Yumatov adlı bir kişinin eserini kullanarak yeniden tasvir etmiştir. Ayrıca mezar taşının yanında

¹⁷⁶ A. H. Halikov, **Rus Tannan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale**, (Çev. M. Öner), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 49, 86, 102; Firdevs Kalimullina, “V. V. Vel'yaminov-Zernov'un Rusya Müslümanları Tarihine İncelenmesine Katkısı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2 (2), Ankara, Haziran 2005, s. 83.

¹⁷⁷ Калимуллина, а.г.м., s. 82.

¹⁷⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e, s.VI.

¹⁷⁹ Kalimullina, a.g.m., s. 83.

¹⁸⁰ Kalimullina, a.g.m., s. 83.

¹⁸¹ Калимуллина, Ф. Г. (2015), “Вклад Востоковеда В.В. Велвяминова-Зернова В Российское источниковедение”, **Вестник Челябинского государственного университета**, История, Вып. 65,16 (371), С. 115–119.

¹⁸² Başkurt efsanelerinde Hüseyin Bek adlı bir kişi, Sufi Hoca olarak adlandırılan Ahmet Yesevi tarafından Başkurt coğrafyasına sufiligi yaymak için Türkistan'dan gönderilmiş ve Azkirat Gölü yakınlarına yerleşen Hüseyin Bek, buradan hacca gitmiştir. Bkz. V.V. Trepavlov, “XIII-XVII. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak Türkleri Hac Yolunda”, (Çev. İlyas Kamalov), **Belleten**, 73(263), Aralık 2009, s. 779.

daha eski tarihlere ait bir Müslüman Mezarlığı olduğunu ifade etmiştir¹⁸³. Velyaminov-Zernov, Şerafeddin bin Husameddin Bulgarî'nin neşrettiği *Risale-yi Tarih-i Bulgarî* eserine dayanarak, İslam'ın Başkurtlar arasında yayılmasının İdil Bulgarları vasıtasıyla gerçekleştiğini öne sürmüştür. Velyaminov-Zernov, Başkurdistan'ın yanı sıra Kırgız bozkırları, Sir Derya kıyıları, Orta Doğu ve Afganistan'ı kapsayan geniş bir coğrafyada mezar taşı araştırmaları yapmıştır¹⁸⁴.

1860 yılında *Rus Bilimler Akademisi*, Velyaminov-Zernov'u *Milli Maarif Nezareti*'ne bağlı olarak yurtdışında bilimsel çalışmalar yapmak üzere görevlendirmiştir. Velyaminov-Zernov, 1862'de Emir Şerafeddin Han b. Şemseddin b. Şeref Han (1543-ö.1603-1604)'ın Farsça eseri *Şerif-nâme*'nin St. Petersburg nüshasını iki cilt halinde yayımlamıştır¹⁸⁵. *Şerif-nâme*'nin *Paris Milli Kütüphanesi*'nde ve Londra'daki *British Museum*'da nüshalarının bulunması sebebiyle müellife, 1860 baharından Eylül ayına kadar buralarda çalışması için nezaret tarafından izin verilmiştir. Eser, Müslüman devletler tarafından ilgiyle karşılanmış ve 1868 yılında yurt dışında görevli iken müellif eserini dönemin Osmanlı Devleti padişahına sunmuştur. Osmanlı Devleti tarafından üçüncü derece *Mecidiye Nişanı* ile ödüllendirilen yazara, İran Şahı tarafından bir yıl sonra ikinci derece *Güneş ve Aslan* nişanları verilmiştir¹⁸⁶.

Velyaminov-Zernov, Orenburg şehrinde bulunan yerli halkla ilgili arşiv belgelerinden topladığı bilgileri *İstoçniki Dlya İzuçeniya Tarhanstva, Jalovannogo Başkiram Russkimi Gosudaryami (Rus Hükümdarlarının Başkurtlara Verdikleri Tarhanlıkların Araştırılması İçin Kaynaklar)* adlı çalışmasında kullanmış ve 1864'de bu eseri St. Petersburg'da yayımlanmıştır. Velyaminov-Zernov, 1861 yılında Rusya İlimler Akademisi üyeliğine seçilerek *Podolye, Volıny* ve *Kiyev* vilayetlerinde arşiv tasnifi için kurulan komisyonun başkanlığına seçilmiştir¹⁸⁷. 1863-1867 yılları arasında Kasım Hanlığı üzerine dört ciltlik *İssledovaniya o Kasimovskih Tsaryah i Tsarevitsah (Kasım Han ve Beyleri Hakkında Araştırmalar)* adlı eseri neşretmiştir¹⁸⁸. Velyaminov-Zernov'un bu eseri, sadece Kasım Hanlığı'nın tarihi hakkında değil, Rusya coğrafyasında yaşayan Türk kavimleri hakkında da ansiklopedik bilgiler içermektedir. Söz konusu eserde, Altın Orda Hanlığı sonrasında kurulan hanlıkların tarihi, Kırgızlar, Kazaklar ve Kalmuklar üzerine yapılan araştırmalar ve Rusya'nın bu hanlıklarla yaptığı diplomatik faaliyetleri içeren bilgilere yer verilmiştir¹⁸⁹. Velyaminov-Zernov, 1864'de *Materialı Dlya İstoriyi Krımskogo Hanstva (Kırım*

¹⁸³ Kalimullina, a.g.m., s. 84.

¹⁸⁴ Kalimullina, a.g.m., s. 84-85.

¹⁸⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Şeref Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 38, TDV İslâm Araştırmaları Yayınları, İstanbul, 2010, s. 549.

¹⁸⁶ Kalimullina, a.g.m., s. 85.

¹⁸⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VII.

¹⁸⁸ Serkan Acar, "Kâsım Hanlığı (1445-1681)'nda idarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler", **Tarih araştırmaları Dergisi**, 27(43), 2008, s. 123.

¹⁸⁹ Kalimullina, a.g.m., s. 86.

Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar) ve 1868 yılında da *Slovary Djagataysko-Turetskiy* (Çağatayca-Türkçe Sözlük) adlı eserleri yayımlamıştır¹⁹⁰. Velyaminov-Zernov'un, çok yönlü araştırmalarının içinde *İstoriya Kurdiv* (Kürtler Tarihi) ve 1859 yılında yayınlanan *Moneti Buharskiye i Hivinskiye* (Buhara ve Hive Paraları) gibi dikkat çekici eserleri de bulunmaktadır. Velyaminov-Zernov'un eserlerini değerli kılan nokta, çalışmalarında kullandığı materyallerin birinci el kaynaklardan oluşmasıdır. Müellif eserlerinde Rus yıllıklarını, epigrafik ve numizmatik materyalleri, yarlık ve bitiklerden oluşan diplomatik yazışmaları ve Türkçe kaynakları kullanmıştır¹⁹¹.

1870 yılında rahatsızlanması üzerine ilmi çalışmalarına ara veren Velyaminov-Zernov, tedavi için gittiği İtalya'da Osmanlı ve Kırım tarihine dair çok sayıda belge bulunduğunu belirterek, bunların araştırılması için İlimler Akademisi'nden izin istemiştir. Ancak bu talebi reddedilmiş ve yurt dışında olduğu gerekçesiyle de akademi üyeliğine son verilmiştir. Velyaminov-Zernov, 29 Aralık 1890'da akademiye onursal üye olarak tekrar seçilmiştir¹⁹².

Rusya'daki diğer tarihçi ve ilim insanlarından farklı olarak Velyaminov-Zernov'un hayatına dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Müellifin hayatı ile ilgili bilgiler dolaylı kaynaklardan, döneminde yaşamış olan ilim insanlarının yaşam öyküleri ve çalışmalarından elde edilmiştir. N. İ. Veselovskiy, W. Tiesenhausen ve D.İ. İlovayskiy gibi tarihçiler Velyaminov-Zernov'un Rusya Tarihi ve Şarkiyatçılığına yaptığı katkıların çok önemli olduğunu ifade etmişlerdir. M.G. Hudyakov, *Oçerki Po İstoriye Kazanskogo Hanstva* (Kazan Hanlığı Tarihine Dair Notlar) adlı eserinde Velyaminov-Zernov'un tarihi olayları kaynaklara dayalı ve nesnel bir şekilde ortaya koyduğunu ifade etmiştir. 1960'lı yıllara kadar Sovyet Rusya'da yaşanan siyasi olaylar nedeniyle, Velyaminov-Zernov gibi Rus Şarkiyatçıların yaşam ve eserlerine ilgi ancak 1990'lardan sonra artmaya başlamıştır¹⁹³.

1991 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra Altın Orda Hanlığı ve ardıllarının tarihine olan ilgi artmış ve Velyaminov-Zernov'un çalışmaları bu doğrultuda önem kazanmıştır. Velyaminov-Zernov'un Rusya halklarının tarihine yaptığı katkılar, 1990'lardan sonra yayımlanan eserlerin yazarları tarafından dile getirilmiştir. M. Usmanov, 1980 yılında Kazan'da yayımlanan *Zavetnaya Meçta Husaina Feyizhanov: Povesty oJizni i Deyatelynosti* (Hüseyn Feyizhanov'un Gizli Hayali: Hayatı ve Faaliyetleri Hakkında Hikâye) adlı eserinde Velyaminov-Zernov hakkında bilgiler vermiştir. Altın Orda Hanlığı ve ardıllarını araştıran F. Şarifullina, D. M. İshakov ve B. R. Rahim gibi araştırmacılar da müellifin çalışmalarına dair makaleler yazmışlardır. Velyaminov-Zernov'un

¹⁹⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VII.

¹⁹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VII.

¹⁹² Velyaminov-Zernov, a.g.e.s., s. VII-VIII.

¹⁹³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VII-VIII.

hayatına dair müstakil çalışma 2003 yılında Kazan’da F. G. Kalimullina tarafından *Velyaminov-Zernov Kak İstoriik Kasimovskogo Hanstva (Kasım Hanlığı Tarihçisi Olarak Velyaminov-Zernov)* adlı yüksek lisans tezidir¹⁹⁴.

1.2.1. Velyaminov–Zernov’un Eserleri

Kitaplar:

- İstoriçeskiye İzvestiya o Kirgiz-Kaysakah i Snoşeniyah Rossiyi so Sredney Aziyev (Kırgız-Kaysaklar Hakkında Tarihi Bilgiler ve Rusya’nın Orta Asya ile İlişkileri),
- İstoçniki Dlya İzuçeniya Tarhanstva Jalovannogo Başkıram Russkimi Gosudaryami (Rus Hükümdarlarının Başkurlara Verdikleri Tarhanlıkların Araştırılması İçin Kaynaklar),
- İssledovaniya o Kasimovskih Tsaryah i Tsarevitsah (Kasım Han ve Beyleri Hakkında Araştırmalar),
- Materialı Dlya İstoriyi Krımskogo Hanstva (Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar),
- İstoriya Kurdov (Kürtler Tarihi),
- Monetı Buharskiye i Hivinskiye (Buhara ve Hive Paraları).

Sözlük:

- Slovary Djagataysko-Turetskiy (Çağatayca-Türkçe Sözlük)

Makale:

- Pamyat’nik s arabo-tatarskoyu nadpis’yuv Başkırii (Başkurdistan’da Arapça-Tatarca Abide)

1.2.2. Velyaminov–Zernov’un *Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar* Eseri

Vladimir Vladimiroviç Velyaminov–Zernov’un, *Materialı Dlya İstoriyi Krımskogo Hanstva (Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar)* eseri ilk olarak 1864 yılında St. Petersburg’da yayımlanmıştır. Eser, Kırım Hanlığı’nın Rus ve Lehistan devletlerine gönderdiği, Moskova Dışişleri Bakanlığı arşivinde saklanan Türkçe yazılmış belgelerden oluşmaktadır¹⁹⁵. Eserde yer alan üç yüz yetmiş sekiz belge St. Petersburg Üniversitesi Tatar dili hocası Hüseyin Feyizhanov tarafından Moskova Dışişleri Bakanlığı Arşivinden temin edilmiş ve kopyalanmıştır. St. Petersburg’a getirilen nüshalar, 1864 yılında Velyaminov-Zernov’un başkanlığında Hüseyin Feyizhanov’un katkılarıyla hazırlanmıştır.

Eserin dış kapağı; Materialı dlya istorii Krımskogo hanstva izvleçenniye po rasporyajeniyu I. Akademii Nauk, iz Moskovskogo glavnogo arhiva Ministerstva inostrannih del (Dışişleri Bakanlığı ana arşivinde bulunan ve Moskova Bilimler Akademisi tarafından çıkarılan Kırım Hanlığı Tarihine Dair Malzemeler) ve iç kapağı; Bolgan Yarlıkları ve Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar adıyla Arapça harfler ile basılarak yayımlanmıştır¹⁹⁶. Eser, Rusça iç kapak (s. II), Fransızca iç kapak (s. III), Rusça ön söz (s.V-VII) ve Fransızca (s. IX-XI) ön söz; Eski yazı kapak; Eserde yer alan 378 adet Kırınga dair yazular (s. 1-898); İsimler cetveli (s. 899); Kırınga dair yazularda bolgan kişi isimleri ve rug isimlerinin kayı

¹⁹⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VII-VIII.

¹⁹⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. IX.

¹⁹⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. V, s. IX; V. V. Velyaminov-Zernov, **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar) Metin**, (Haz. Faysal Okan Atasoy), C. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 36. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda 2017a olarak kullanılmıştır)

bitlerde aygınının huruf-ı hece tertibi üzere cetvelidir (s. 900-929); Kırımğa dair yazularda bolgan şehirler ve orunlar ve yerler ve sular isimlerinin kayu bitlerde ikeninin huruf-ı hece tertibi üzere cetvelidir (s. 930-935); Kırımğa dair yazularda bolgan bazı mansıp ve ıstılah sözlerinin ve bazı nadir lugatların cetvelidir (s. 936-937); Kırımğa dair bolgan yazularının aslında köp yerlerde bolgan hatalarının ve resimsizliklerinin icmalen cetvelidir (s. 938-939); Aslında dürüst bolup basma kılğanda vaki bolgan hatalar cetvelidir (s. 940-941) bölümlerinden oluşmaktadır¹⁹⁷.

Eserde Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde yer alan Kırım Hanlığı'na ait orijinal belgelerin kayıt numarası, yeri ve arşiv kayıtları hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Eserin ön sözünde yer alan bilgilerden Kırım Hanlığı'nın Leh ve Rus krallarına gönderdiği diplomatik yazışmaların Rusça tercümelerinin de olduğu bilgisi anlaşılmaktadır. Eserde yer alan üç yüz yetmiş sekiz belgeden yüz dokuzuna ait tarih kaydı bulunmamakla birlikte Kırım Hanlığı'na ait yazışmalar kronolojik sırayla verilmiştir. Tarihi belli olmayan Kırım Hanlığı yarlıkları, yazan hanın adı biliniyorsa hanlık dönemine göre kronolojiye dâhil edilmiştir. Velyaminov - Zernov, eserin ön sözünde tarihi tespit edilemeyen belgelerin eserin genel kronolojisinde yer almadığını ve *Mulahakat*¹⁹⁸ başlığı altında üç yüz üç ve üç yüz yetmiş sekiz numaraları arasında verildiğini ifade etmiştir¹⁹⁹.

Eserde Kırım Hanı I. Mehmed Giray Han (1515-1523)'ın III. Vasiliy (1505-1533)'nin hükümrânlığı sırasında Rus knezi ve ileri gelenlerine gönderdiği 21 Ekim 1521 tarihli şartname en eski tarihli belgedir. Tarihi belirsiz olan belgelerin dışında en geç tarihli olan belge ise 1740-1743 yılları arasında Kırım hanı olan II. Selâmet Giray Han'ın Prusya Kralı II. Friedrich Agustov'a gönderdiği 1742 tarihli yarlıktır²⁰⁰. Ancak eserde ilk saltanatını 1748-1756 yılları arasında, ikinci saltanatını ise 1767 yılında sürmüş olan Arslan Giray Han'ın Prusya Kralı II. Friedrich Agustov'a gönderdiği bir yarlık da bulunmaktadır. Arslan Giray Han'ın bu yarlığının tarihi belirsiz olmakla birlikte hanın hükümdarlık dönemi göz önüne alındığında en geç tarihli belge olma özelliği göstermektedir²⁰¹.

Velyaminov-Zernov'un çalışması, Kırım tarihinin ekonomik, siyasi ve sosyal durumunun yanı sıra diplomatik ilişkilerini de ortaya koyması nedeniyle, Lehistan ve Rusya ilişkileri açısından da ana kaynak niteliğindedir²⁰².

Velyaminov-Zernov'un eseri hakkında Türkiye'de bilgi veren ve çalışmalarında kullanan ilk kişi Akdes Nimet Kurat'tır. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivlerindeki Altın Ordu, Kırım ve*

¹⁹⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. X; Velyaminov-Zernov, 2017a., s. 36.

¹⁹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 780-898.

¹⁹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XI.

²⁰⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VI.

²⁰¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VI.

²⁰² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XIII.

Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler ve IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri adlı kitaplarında Velyaminov-Zernov'un eserine atıfta bulunmuştur²⁰³. Eserle ilgili bir diğer çalışma ise 2009 yılında A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov tarafından Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde de yer alan nüshalar, *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatları* adıyla tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Ayrıca Faysal Okan Atasoy tarafından 2017 yılında Velyaminov-Zernov'un eserinin gramer incelemesi yapılmış, transkripsiyonlu bir metin ve dizin hazırlanarak Türk Dil Kurumu Yayınlarından iki cilt halinde yayımlanmıştır. Mehmet Arpacı ise 2023'te Velyaminov-Zernov'un eserini Türk dili ve grameri açısından inceleyerek doktora tezi olarak yayımlamıştır.

²⁰³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. V.

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1666-1767 YILLARI ARASINDA KIRIM HANLIĞI YÖNETİM KADROSU

Kırım Hanlığı bürokrasisinin Cengiz yasalarına ve Altın Orda Hanlığı'na dayanan köklü bir yapıya sahip olması, bölgesindeki diğer devlet ve topluluklarla iletişimde etkin bir dış politika izlemesini sağlamıştır. Kırım bürokrasisi, güçlü bir kabile aristokrasisine dayanan hanlar, kalgaylar, nureddin sultanlar ve karaçi beylerinden oluşturulmuştur. Devlet yönetiminin başı olan hanlar Cengiz soyuna mensuptur ve bu bağlamda Altın Orda Hanlığı'nda olduğu gibi Cengiz yasalarına sıkı bir bağlılık göstermişlerdir. Handan sonra iktidarın ilk varisi kalgay, ikinci varisi nureddin sultandır ve nureddinlik makamı Kırım Hanlığı tarafından oluşturulan bir vesayet makamıdır. Devlet yönetiminin ilk üç kademesinde olan han, kalgay ve nureddinin kendi divanları bulunmaktadır. Altın Orda Hanlığı'nın güçlü kabile yapılarının iktidar üzerindeki etkisi Kırım Hanlığı döneminde de devam etmiş, kabile beylerinin han seçimi ve yönetim üzerindeki etkisi hanlığın sonuna kadar sürmüştür.

2.1. Han

Han, Kırım Hanlığı bürokrasisini oluşturan hiyerarşinin en üst makamında yer almaktadır. Hanlık ünvanı, tarih boyunca Türk ve Moğol devletlerinde siyasi bir rütbe olarak kullanılmış, ancak Cengiz İmparatorluğu'nun hükümdarları ve Cengiz'in torunlarının kurduğu devletlerde, Cengiz Han'ın soyundan olmayan birinin han olması meşru görülmemiştir. Moğolcada, *büyük han*, *hakan*, *kağan*, *han*, *kral* anlamına gelen *han* (*xah*) ve *hagan* (*xaah*) kelimeleri her iki şekilde de birbirinin yerine kullanılmış, ancak günümüz Moğol dilinde *büyük han* için *hagan*, daha *düşük rütbeli* yöneticiler için ise *han* terimi kullanılmaktadır²⁰⁴.

Han ve *kağan* arasındaki bağlantıyı etimoloji yoluyla inceleyenler, kelimelerin kökeninin Türk, Moğol, Çin, Kore ve Soğd olabileceği yönünde birçok görüş ileri sürmüşlerdir. Bu araştırmacıardan biri olan Ramstedt, *kan* (*han*)'ın *bey* ünvanının Türkçe ve Moğolca karşılığı olduğunu, *Khan* (*Han*)'ın ise *İmparator*, *Büyük Han*, *Kağan* ünvanı anlamına geldiğini ve dolayısıyla da *han* sözcüğünün iki farklı ünvan olarak kullanıldığını ileri sürmüştür. Doerfer ise çalışmalarında iki kelimeyi aynı başlık altında ele alarak, söz konusu ünvanların birbirinin yerine kullanıldığını belirtmiştir. Hüseyin Namık Orkun, *han*'ın derece bakımından *kağan*'dan daha düşük

²⁰⁴ Ferdinand D. Lessing, *Moğolca–Türkçe Sözlük*, (Çev: Günay Karağaaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 1074.

bir rütbe olduğunu belirtirken Barthold, *kağan* ünvanının kısaltılmış halinin *han* olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Clauson, yaptığı çalışmalar sonucunda iki kelime arasındaki etimolojik bağlantıyı açıklanamaz ve karanlık bulmasına rağmen ilk zamanlarda Türklerin *kağan* ünvanı yerine *kan* (*han*) ünvanını da kullandıklarını ifade etmiştir²⁰⁵.

Kırım Hanları, Cengiz Han'ın oğlu Cöçi'nin torunları olup, devletin ilk kurucusu sayılan Hacı Giray Han'ın hanedan adı olarak *Giray*²⁰⁶ ünvanını kullanması, Kırım Hanlığı tahtına namzet olanların hem Cengiz soyuna hem de Hacı Giray'ın soyuna mensup olması gerektiği yönünde meşruiyet sağlamıştır. Altın Orda Hanlığı'nın devamı olarak Kırım hanlarının seçiminde Cengiz yasalarına uygunluk ve Altın Orda Hanlığı'ndaki gibi kabile beylerinin kararları esas alınmıştır²⁰⁷. 1478 sonrasındaki han seçimlerinde Osmanlı Devleti'nin etkisi olmasına rağmen, kabile beyleri XVI. ve XVII. yüzyıllarda gerek Osmanlı Devleti ile gerekse tahta olan hanla ortak hareket ederek nüfuzlarını sürdürmüşlerdir²⁰⁸.

Kırım Hanları, devletle ilgili kararları, *kengeş*²⁰⁹ veya *görünüş* (*körniş*)²¹⁰ adı verilen danışma meclisi üyeleri ile birlikte hanlığın merkezi ve han sarayının bulunduğu Bahçesaray'da almışlardır.

²⁰⁵ Hayrettin İhsan Erkoç, "Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Ünvanları", (Haz: Semiha Nurdan-Muhammed Özler), XVIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 1-15 Eylül 2018 Kongreye Sunulan Bildiriler, C. X, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 380; Donuk, eserinde iki kelimenin Türk devletlerindeki kullanımları üzerinden aralarındaki bağlantıları ele almış ve bu konuda görüş bildiren kişilere değinmiştir. Bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 22-27.

²⁰⁶ *Giray* için Bkz. Birinci Bölüm, *Kırım Hanlığı Dönemi*.

²⁰⁷ Natalia Królikowska, "Sovereignty and Subordination in Crimean-Ottoman Relations", *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, (Ed. Gábor Kármán and Lovro Kunčević), Koninklijke Brill, Boston, 2013, s. 57.

²⁰⁸ II. Mehmed Giray Han ve III. Mehmed Giray Han döneminde Osmanlı Devleti'nin sefer çağrısına uymayıp kabile beyleri ile birlikte hareket etmeleri, bir isyana hazırlandıkları fikrini doğurmuştur. Osmanlı Devleti bazı dönemlerde bu kabile beylerini kendi saflarına çekebilmek için onların istedikleri kişileri han olarak atamak zorunda kalmıştır (I. Selim Giray Han, III. Saadet Giray Han, II. Devlet Giray Han, III. Devlet Giray Han vb.). Bkz. İnalcık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 33.

²⁰⁹ Kengeş (Keneş), öğüt, nasihat anlamına gelmektedir. Bkz. Argunşah vd., a.g.e., s. 474; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 620; V. V. Velyaminov-Zernov, *Kırım Yurtına Ve Ol Tarafılgar Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıqlar ve Mektuplar) Dizin*, (Haz. Faysal Okan Atasoy), C. II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 596. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda 2017b olarak kullanılmıştır)

²¹⁰ Velyaminov-Zernov'un eserinde yer alan yarlıklarda *görünüş* kelimesi *körniş*, *görnüş* olarak yazılmıştır. Eserde yer alan bu yazılış şekline sadece 289 nolu yarlık örnek olarak verilmiştir. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 755; Velyaminov-Zernov, 2017a, s. 672; Velyaminov-Zernov, 2017b, s. 654; Kırım Hanlığı'nda Menli Giray döneminden itibaren Osmanlı Devleti benzeri divan teşkilatı oluşturulmaya başlanmıştır. Evliya Çelebi, I. İslam Giray zamanında Bahçesaray'da Tatar dilinde *görünüş* adı verilen divanhanelerin bulunduğunu ve bu *görünüş* saraylarının üç bin kişiyi barındırabilecek kapasitede olduğunu ifade etmektedir. Yine Evliya Çelebiye göre, Kırım hanları bu *görünüş* saraylarında tahta çıkarlar ve han hangi *görünüş* sarayında oturursa, sağ tarafında Kalgay Sultan, Sünni Şeyhülislam ve diğer üç mezhebin müftüsü; sol tarafında Nureddin Sultan, Kazasker, şehir mollası ve Kırım'ın yirmi dört kadısı oturmaktadır. Han veziri ayakta durur, elinde bir gümüş değnek bulunan kapıcılar kethüdası şikâyeti olanları içeri alırlar ve bu divanda kapıcılar bulunmazdı. Bkz. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman), 7. Kitap, 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 508-510. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda 2017b olarak kullanılmıştır). Bkz. Aslanapa, a.g.e., s. 30; Tatarca'da divan kelimesi, *devlet soveti* (devlet şurası) anlamına gelmektedir. Bkz. Rifkat Ehmetyanov vd., *Türkçe-Tatarca Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 108.

Kırım Hanlığı *görünüŧ* meclisleri ile Altın Orda Hanlığı'nın idari teŧkilatında yer alan *kurultay* ve *kengeŧ* kurumlarını devam ettirmişlerdir. Devlet işleri hanın başkanlık ettiği divan üyeleri tarafından yürütölmektedir. Divanı üyeleri; kalgay sultan, nureddin sultan, o anda Bahçesaray'da bulunuyorlarsa Yedisán, Bucak ve Kuban seraskerleri ile Şirin kabilesinin beyi, müftü, uluğ-ağa ünvanlı vezir, kazasker, hazinedarbaşı, defterdar, aktaçibey, kilercibaşı, divan efendisi, kazasker nâibi, Bahçesaray kadısı ve kullar ağasından oluşmaktadır²¹¹. *Görünüŧ* yapılan sarayın dışında içi boza dolu havuzlar bulunur ve divana katılanlar bu havuzun etrafında bulunan kabaktan yapılmış bardaklarla boza içerek keyiflenirler ve hanın huzurunda özgürce konuşabilmek için rahatlamış olurlardı. Han'ın görünüŧ divanında devlet yönetiminde yer alan kişiler belli bir kural ve hiyerarşik disiplin dâhilinde sıralanmışlardır. Hanın sağ tarafında kalgay sultan ve hanın veziri olan kapı ağası bulunurdu ve kapı ağası bazen ayakta dururdu. Han'ın sol tarafında ise nureddin sultan bulunurdu. Görünüŧ divanındaki diğer yetkili kişiler sırasıyla kazasker, ŧahimler (küçük kırım ŧehzadeleri), han ağası, darphane emini ve en sonda Şirin mirzaları derece sıralarına göre oturarak idari konuları görüşürlerdi²¹².

Han'ın ordusu, kabile mirzalarına tabi kuvvetler, Nogaylar ve kapıkullarından oluşmaktadır. Nogaylar, Yedisán, Bucak ve Kuban seraskerlerinin getirdikleri birlikler olup bağlı oldukları mirzaların kumandasında hareket eden kabile kuvvetleridir. Kırım ordusunun esas kısmı atlı birliklerden oluşmuştur. Geleneğe bağlı kalınarak ateŧli silahlara rağbet edilmemiŧ ve Osmanlı Devleti de Kırım Hanlığı'nın topçu birliğine sahip olmasını istememiştir. Kırım hanlarını koruyan hassa kuvvetleri, maaŧları Osmanlı Devleti padiŧahı tarafından ödenen kapıkulu askerlerinden oluşturulmuştur²¹³.

Kırım Hanlığı, kuruluş aŧamasından itibaren Osmanlı Devleti'yle karŧılıklı menfaatlerin belirleyici olduğu yakın siyasi münasebetler içinde olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin dünya siyasetinde Kırım Hanlığı'na kıyasla daha güçlü ve belirleyici bir siyasi konuma sahip olması, iki devlet arasındaki ilişkilerde Osmanlı Devleti'ni daha belirleyici taraf haline getirmiştir. Osmanlı Devleti, Kırım hanlarının bağlılığını ve itaatini sağlamak amacıyla, tahta çıkan hanın oğulları veya kardeşlerinden birini rehin olarak İstanbul'a gönderme uygulamasını baŧlatmıştır. Rehın uygulamasının ne zaman baŧlatıldıđı hususunda araŧtırmacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Smirnov, Gelibolulu Mustafa Ali Efendi'nin *Künhü'l- Ahbâr*'ı ve Solakzâde Mehmed Hamdemî Çelebi'nin *Solakzâde Tarihi* adlı iki Osmanlı kroniğindeki bilgilere dayanarak, Yavuz Sultan Selim

²¹¹ Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 25, TDV İslâm Araŧtırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 456.

²¹² Uzunçarŧılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 34-35; Nicole Kançal-Ferrari, **Kırım'dan Kalan Miras Hansaray**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s. 19-21.

²¹³ İnalçık, "Kırım Hanlığı", s. 449-457.

(1512-1520) döneminde Osmanlı padişahının, I. Mengli Giray Han'dan²¹⁴ oğlu Saadet Giray'ı rehin olarak İstanbul'a göndermesini istediğini ifade etmiştir²¹⁵. Yavuz Sultan Selim ile Piri Paşa arasında geçen söz konusu konuşma Solakzâde Mehmed Hamdemî Çelebi tarafından *Solakzâde Tarihi* adlı eserinde *Hikâye* başlığı altında *Künhü'l- Ahbâr*'dan naklen şu şekilde anlatılmıştır:

“...Şimdi kösün velvelesi, şu kapalı ufuklara gulgule bırakmıştır. Şecaatimin tasarrufunun tantanası, Çaldıran ovasında ve Mısır Kahire'sinin fethi de, yüzlerce ocağı ateşe yakmıştır. Kırım hanı da emrime imtisal eder ise, yani sair bendelerim gibi namı defterimizde olup, hazinemizden vazife yeyip sancağımızı çekerse, büyük evladından Saadet Giray adlı unvan sahibi oğlunu rehin tariki ile Rikab-ı hümayunum hizmetine gönderir ise, pekâlâ. İşte o zaman harb meydanlarının ve savaş alanlarının fezasında, Osmanlı yiğitleri cenk ve kavga ehli sayılırlar...”²¹⁶

Yavuz Sultan Selim ile Piri Paşa arasındaki bu konuşmaya ilişkin değerlendirmesini mezkûr iki kaynakta yer alan bilgilere dayandırmış olan Smirnov, konuşmanın tarihi 1514 Çaldıran Savaşı ve 1517 Mısır Seferinden sonraya tekâmül ediyor olsa da I. Mengli Giray'ın 1514 yılında vefat ettiği hususunu gözden kaçırmıştır²¹⁷. Rehine uygulamasıyla ilgili olarak Hammer, herhangi bir kaynak göstermeden, I. Mehmed Giray (birinci saltanatlık dönemi 1514-1523)'ın kardeşi Saadet Giray'ın *daha önce Yavuz Sultan Selim'in yönetimi sırasında Kırım hanının Osmanlı Devleti'ne itaat ve sadakatının bir göstergesi olarak rehin olarak İstanbul'a gönderildiğini* ifade etmiştir.²¹⁸ Ancak Hammer, Saadet Giray'ın babası Mengli Giray Han döneminde mi yoksa kardeşi I. Mehmed Giray Han'ın 1514'te tahta çıktığı dönemde mi Osmanlı Devleti'ne rehin olarak gönderildiği hususunu açıklamamıştır. Abdülgaflar Kırımî, rehin uygulamasının Yavuz Sultan döneminde başladığına dair bilgileri bizzat *Künhü'l- Ahbâr*'dan alıntılarını eseri *Umdetü'l-Ahbâr*'da ifade etmiştir²¹⁹. Kurad, rehin uygulamasının Yavuz Sultan Selim döneminde başladığını belirtmiş ancak kimin rehin olarak İstanbul'a gönderildiğine dair bir isim zikretmemiştir²²⁰. M. Ürekli de Kurat ve Abdülgaflar Kırımî'ye atıf yaparak Saadet Giray'ın, Yavuz Sultan Selim döneminde rehin gönderdiğini belirtmiştir²²¹.

İnalcık, diğerlerinden farklı olarak rehin uygulamasının Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminden itibaren I. Saadet Giray Han ile başladığını ve bu rehinli Giraylardan II. İslam

²¹⁴ I. Mengli Giray Han, üç kez Kırım tahtına çıkmıştır. Rehine uygulaması tartışmalarını içeren üçüncü saltanatlık dönemi 1478-1514 yıllarına tesadüf etmektedir. Bkz. İnalcık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, eser sonu, Tahta Geçiş Sırasıyla Kırım Hanları.

²¹⁵ Smirnov, a.g.e., s. 237, 249.

²¹⁶ Solakzâde Mehmed Hamdemî Çelebi, **Solakzâde Tarihi**, (Sad. Vahid Çabuk), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, 2016, s. 489-490.

²¹⁷ Yavuz Söylemez, “Kırım Hanlığı-Osmanlı Devleti Siyasi İlişkilerinde Rehine Usulü”, **Türk Tarihi Araştırmaları Derneği**, 4 (2), 2019, s. 97-98.

²¹⁸ Hammer, a.g.e., s. 43.

²¹⁹ Abdülgaflar Kırımî, a.g.e., s. 117.

²²⁰ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 232.

²²¹ Ürekli a.g.e., s. 28-29.

Giray ve I. Bahadır Giray'ın han olarak atanıp İstanbul'dan Kırım'a gönderilenler olduğunu ifade etmiştir²²². İnalçık'ın, I. Saadet Giray'ın İstanbul'dan han olarak atanmasının ardından, ismi belli olmayan bir kardeşini *han kardeşlerinden birinin rehin olarak İstanbul'a gönderilmesi* uygulamasını başlattığı ifade etmesi açısından bakıldığında, I. Saadet Giray'ın Yavuz Sultan Selim döneminde İstanbul'da rehin olmadığı anlamına gelmektedir. Ayrıca İnalçık'ın, 1524-1532 yıllarında Saadet Giray Han'dan itibaren rehin uygulamasının başladığını ve sadece II. İslam Giray ile I. Bahadır Giray'ın han olarak tayin edilip İstanbul'dan gönderildiğini belirtmesi, 1584 yılında Kırım tahtına çıkan II. İslam Giray'a kadar İstanbul'a rehin olarak gönderilenlerden hiç kimsenin Kırım tahtına çıkmadığı anlamına da gelmektedir. Ya da II. İslam Giray'a kadar Kırım tahtında oturan hanları rehin uygulaması kapsamında değerlendirmede sonucunun ortaya çıkarmaktadır²²³.

Rehin uygulamasının ne zaman ve nasıl başladığı konusunda *Künhü'l- Ahbâr*'a atıfta bulunan kaynaklar, Yavuz Sultan Selim döneminde I. Saadet Giray'ın Osmanlı Devleti'ne rehin uygulaması ile gönderildiği bilgisini vermişlerdir. Ancak bu konuda I. Saadet Giray'ın hayatı hakkında bilgi veren kaynaklardan da yararlanmak gerekmektedir. Saadet Giray hakkında bilgiler içeren *Gülbün-ü Hânân, es-Seb'ü's-Seyyâr fî-Ahbâr-ı Mülûk-i't Tatar* ve Yavuz Sultan Selim dönemi hakkında bilgiler veren *Selimnâme*'ye bakıldığında Saadet Giray'ın ne babası I. Mengli Giray Han ne de ağabeyi I. Mehmed Giray Han tarafından rehin amaçlı İstanbul'a gönderildiğine dair bilgi bulunmamaktadır²²⁴. Söz konusu kaynaklarda Yavuz Sultan Selim'in şehzadeliliği sırasında I. Mengli Giray Han'dan destek istediği, I. Mengli Giray Han'ın da Yavuz Sultan Selim'in yanına bir miktar asker ve oğlu I. Saadet Giray'ı şehzade'ye refakat etmesi için verdiği belirtilmektedir. Kırım kaynaklarında yer alan bilgilere göre I. Saadet Giray'ın han ilan edildiği 1524 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde ikamet etmesi, onun Osmanlı Devleti'nde rehine olarak değil misafir sıfatıyla kaldığı yönündedir. Ayrıca I. Saadet Giray'ın Kırım'a dönmemesinin nedenleri arasında ağabeyi I. Mehmed Giray Han'ın Yavuz Sultan Selim'e olan olumsuz tavrına karşı mualif olması ve Kırım'a dönmesi durumunda öldürülme ihtimalinin bulunması gösterilebilir²²⁵.

Osmanlı Devleti'ne rehin gelen Kırım Girayları İstanbul ve çoğunlukla Rodos başta olmak üzere Edirne ve civarında ikamet ettirilmiştir²²⁶. Rehlinliği sona eren, hanlıktan azledilen Kırım hanları ve yakınları ile yeni hanın büyükleri yaşanabilecek bir katliama karşı Osmanlı Devleti'nin

²²² İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 32, 189.

²²³ Söylemez, a.g.m., s. 102.

²²⁴ Halim Giray, a.g.e., 36; Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 118; Söylemez, a.g.m., s. 101.

²²⁵ Söylemez, a.g.m., s. 100-101.

²²⁶ Osmanlı Devleti'nde Giray hanedanı mensuplarının ikamet ettikleri yerler için bkz. Derya Derin Paşaoğlu, "Hâkimiyetin Meşruiyeti Ekseninde, Osmanlı Topraklarında Kırmılı Girayların Rehlin Meselesi Ve Tarihi Alt Yapısı", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde*, (Ed. Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik), C. 2, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2020, s. 871.

himayesinde Çatalca, Tekirdağ, Rumeli, İslimiye ve Yanbolu'da bulunan çiftliklere yerleştirilerek kendilerine geçimlerini sağlamaları için has, zeamet ve sâliyâneler tahsis edilmiştir²²⁷. Rehin Giraylardan Osmanlı Devleti tarafından han ilan edilip İstanbul'dan gönderilenlere Osmanlı padişahı tarafından merasimle hanlık beratı verilir ve hilat²²⁸ giydirilerek kendilerine tahsis edilen askeri²²⁹ kuvvetlerle birlikte Kırım'a gönderilirdi²³⁰. Tahta çıktıktan sonra Osmanlı Devleti hazinesinden yaklaşık bir milyon akçeye tekâmül eden bir meblağın düzenli olarak *teşrifat akçesi* adı altında Kırım Hanlarına gönderilmesi bir gelenek haline gelmiştir²³¹.

Kırım hanları emrinde olan kuvvetleri ile birlikte Osmanlı Devleti'nin sefer davetlerine iştirak etmişlerdir. Hanların Osmanlı Devleti'nin seferlerine katılmamaları tahttan indirilmeleri için bir neden olarak görülse de padişahın Kırım hanlarını sefere davet etmesi bir emirden çok davet şeklinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti tarafından sefere davet edilen Kırım hanlarına *çizme-baha*²³² ve yahut *tirkeş-baha*²³³ adı verilen ödemeler yapılarak değerli hediyeler gönderilmiştir²³⁴. Ayrıca davet teamülleri arasında hanların ve sefer sırasında mahiyetinde bulunanların ihtiyaç duyduğu çadır ve mühimmatlar da Osmanlı Devleti hazinesinden temin edilmiştir²³⁵. 1674 yılında Lehistan üzerine ikinci kez sefer düzenleyen Osmanlı Devleti, Kırım Hanı I. Selim Giray'a kılıç, kaftan ve on beş bin altın *harc-ı râh* göndererek onu sefere katılmaya davet etmiştir²³⁶.

²²⁷ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 32-33; Selim Giray Han'ın sâliyânesinin ödenmesi. Bkz. BOA, AE. SMMD. IV, 50/5830 (14 Rabiulevvel / 21 Temmuz 1671); Selim Giray Han'a sâliyânenin Hazine-i Amire'den ödenmesi. Bkz. BOA, AE. SMMD. IV, 88/10473 (19 Muharrem 1088 / 24 Mart 1677).

²²⁸ Sahib Giray, İstanbul'dan Kırım'a Han olarak gönderilirken kendisine samur bir kürk, samur bir kalpak, iki parça sorguç, mücevherlerle kaplı ok kılıfı, taşlarla süslenmiş bir at ve üzeri taşlarla süslenmiş bir kılıç verilmiştir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 26; Halim Giray, a.g.e., s. 37; Kırım Han'ı için satın alınan hilat'ın bedelinin kürkçü Dimo'ya ödenmesi. Bkz. BOA, AE. SMMD. IV, 32/3608 (13 Zilhicce 1088 / 15 Ocak 1680).

²²⁹ Sahib Giray, Kırım'a gönderilirken kendisine 60 topçu, 300 cebeci, 1000 sekban, 40 müteferrika, 30 çavuş, 60 tımar ve zeâmet sahibinden oluşan bir askeri kuvvet verilmiştir. Bu askerlerin maaşları 1532 yılından itibaren *sekban akçesi* olarak hana ödenmeye başlanmıştır. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 26; Halim Giray, a.g.e., s. 38.

²³⁰ Ömer Bıyık, **Kırım'ın İdarî ve Sosyal Ekonomik Tarihi (1600-1774)**, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 50-51.

²³¹ Kırımlı, **Geraylar ve Osmanlılar**, s. 150.

²³² Osmanlı Devleti, 1695 yılında sefere davet edilen I. Selim Giray Han'a, Kırım'a gönderdiği Mir-i alem Frenk Mustafa Ağa'yla mücevherli bir kılıç ile altın ve gümüş tellerle işlenmiş ipek bir kürk göndermiştir. Ayrıca Kırım Tatar beyleri ve mirzalarına seksen bin hilat ve kırk bin altın *çizme-baha* göndermiştir. Bkz. Kırımlı, **Geraylar ve Osmanlılar**, s. 153.

²³³ *Tir-keş, ok atan kişi veya okçu* anlamının yanı sıra, *ok kabı, okluk, kuburluk ve sadak* anlamlarına da gelmektedir. Okları muhafaza etmek için kullanılan bir eşyadır. Bkz. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedil Lügat Eski Ve Yeni Harflerle** (Haz. Aydın Sami Güneçal), Aydın Kitabevi Yayınları, 31. Baskı, Ankara, 2015, s. 1294; Bkz. Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lügati**, (Ed. Selman Kılıç), Kurtuba Kitap Yayınları, İstanbul, 2015, s. 529. 1692 kışında Osmanlı Devleti tarafından sefere davet edilen I. Selim Giray Han'a kırk bin altın *tirkeş-baha* ve mücevherlerle kaplı bir kılıç ve hançer gönderilmiştir. Bkz. Kırımlı, **Geraylar ve Osmanlılar**, s. 153.

²³⁴ Edirne'den Kırım'a kadar olan yol güzergâhında bulunan kadılara, kethüda yeri, yeniçeri serdari, ayan-ı vilayetlere gönderilen iş'âr: Kırım Han'ı Selim Giray Han'a gönderilen hazine, kılıç ve kaftanın güvenli bir şekilde ulaştırılması. Bkz. BOA, A. {DVNSMHM. d.}, 6/630, nr. 590-597, s. 122-123 (20 Cemazeyilevvel 1104 / 27 Ocak 1693).

²³⁵ Kırımlı, **Geraylar ve Osmanlılar**, s. 153.

²³⁶ Nazire Karaçay Türkal, **Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi – Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 644; Smirnov, a.g.e., s. 657.

Kırım hanları kendi adlarına hutbe okutup para bastırabiliyorlardı. Kendi adına para basılan ilk Kırım Hanı Hacı Giray (?-1456)'dır. II. İslam Giray Han (1584-1588) döneminden başlayarak önce Osmanlı Padişahının, ardından Kırım Hanının adının anıldığı hutbeler okunmaya başlanmıştır²³⁷. Kırım Hanları Osmanlı Devleti'ne diplomatik yazışmalar için gönderdikleri bitiklerde hâkimiyet alanlarını belirten elkâblar kullanmamışlardır. Bu bitiklerde genellikle Osmanlı Devleti'nin padişahlarına hitap olunan elkâblar mevcuttur. Ancak hanlığın ilk döneminden XVII. yüzyıla kadar Lehistan kralları, Rus Knezleri ve diğer devletlere gönderdikleri diplomatik yarlık ve bitiklerde hanlığın gücünü ifade eden elkâblar kullanmışlardır. Öyle ki I. Mehmed Giray Han (1514-1523), 21 Ekim 1520 yılında Rus knezlerine gönderdiği yarlığında kendisi için *Moğol Padişahı*²³⁸, *Âl-i Cingiz padişahı*²³⁹ ifadesini kullanarak Kırım Hanlığı'nın hem Altın Orda Hanlığı'nın hem de Moğolların devamı olduğunu belirtmenin yanı sıra devletin Moğol İmparatorluğu gücünde olduğunu vurgusu yapılmıştır. Ayrıca 1666-1767 yılları arasında Rus krallarına gönderilen yarlıkların içeriğinde *Âl-i Cingiz padişahı* tabiri kullanılmaya devam etmiştir²⁴⁰.

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne tabi olmasından sonra hanların tahttan indirilmesinde yeni hanın atanmasında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin etkisi olmuştur. Gerek Kırım hanlarının Osmanlı Devleti'nin politikalarına muhalif eylemleri gerekse Giray hanedanı mensupları ve karaçi beylerinin han karşıtı faaliyetleri sırasında Osmanlı Devleti ile kurdukları iletişim, hanların tahttan indirilmesine neden olmuştur. Kırım hanlarından Adil Giray Han, Osmanlı Devleti'nin Lehistan'a hatman atama politikalarına karşı çıktığı için, I. Selim Giray Han ise Çehrin kalesinin kuşatmasında başarısız görüldüğü için Osmanlı Devleti tarafından tahttan indirilmişlerdir. Murad Giray Han'ın, selefi I. Selim Giray'ı Osmanlı padişahlarının emirlerine aşırı itaat etmekle ve her konuda şeriata uyup *Çingiz Yasaları*'nı ihlal ederek Kırım'ın düzenini bozmakla suçlaması hanlıktan azledilmesine giden süreci ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Murad Giray Han, Viyana Seferi'ne katılacağı sırada, Osmanlı Devleti'nin görevlendirdiği kadıasker yerine *türe başı* (*töre başı*) atayarak, Kırım'daki adli işleri *Çingiz Yasaları*'na uygun olarak yürütmeye çalışmıştır. Her anlamda milli bir Tatar politikası izleyen Murad Giray Han'ın Şirin kabilesi yerine atalığı Mansuroğulları'nı desteklemesi neticesinde Şirin kabilesi han karşıtı faaliyetler yürütmüş ve Osmanlı Devleti'nin atadığı yeni hanı desteklemiştir²⁴¹. Yarlıklarda yer alan bilgilere göre, hanlığının ilk döneminde bölgedeki gelişmelere karşı kendi dış politikasını uygulamaya çalışan Murad Giray Han, Rus Çarlığı ile

²³⁷ Halim Giray, a.g.e., s. 45.

²³⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2.

²³⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 294-297, 628-629.

²⁴⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 628-629.

²⁴¹ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 236-237.

yaptığı anlaşmada “...*Türk sultanının emri de olsa...*” Rus topraklara saldırmayacağını ifade etmiştir²⁴².

Kırım Hanlığı tarihinde hanlığa aday olan giray hanedanlığına mensup sultanlar, tahtı ele geçirmek için isyan ettiklerinde Kırım dışına çıkmışlar ve etraflarında topladıkları kabilelerden han olmak için gerekli desteği sağlamaya çalışmışlardır. Sultanların Kırım dışında başlattıkları isyan girişimleri *kazak çıkmak* olarak adlandırılmıştır. Sultanlar *kazak çıkma* girişimiyle Kırım'dan kaçmayı değil, bozkırdan toplayacakları askerî güçle geri dönüp mevcut hanı devirerek onun yerine kendileri han olmayı amaçlamışlardır. Velyaminov-Zernov'un eserinde, 1666-1767 tarihleri arasında ait bir yarlıkta *kazak çıkan* Kırım sultanının gittiği bölge ve ittifak kurduğu kabileler hakkında bilgiler içermektedir. 1680 tarihinde Murad Giray Hanın veziri Ahmed Ağa, Rus Çarlığı vezirine gönderdiği yarlıkta kazak çıkan sultanın faaliyetlerini sıralayarak şu uyarıları yapmıştır:

“...Çerkeç ile Azak arasında yörigen bir Kazak Sultan vardır. Sa’âdetlü efendimiz han hazretlerinin karındaşlarından da olsa halen öz başına gezgen bir savruk sultandır. Sa’âdetlü efendimiz han-ı azimu’ş-şândan icâzet yok iken bir miktar hırsız Nogay ile ve Azak arasında yatkan Kalmuk ile Moskov vilayetlerinin çitine (sınır) varıp saldırmaktadır...”²⁴³.

²⁴² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 696-701.

²⁴³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 649-650.

Tablo 1: 1666–1767 Yılları Arasındaki Kırım Hanları ve Yarlıkları²⁴⁴

Hanlar ve Dönemi	Yarlık Gönderilen Kişiler	Yarlık Numarası
Adil Giray Han bin Devlet Giray Sultan (1666-1671)	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (1645-1676)	198, 202, 209, 210, 213, 216, 220, 224, 228, 229
	Leh Kralı (İsimsiz)	203, 205, 207
I. Selim Giray Han bin Bahâdır Giray Han 1. (1671-1678) 2. (1684-1691) 3. (1692-1699) 4. (1702-1705)	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (1645-1676)	233, 234
	Rus Çarı Fedor Alekseyeviç (1676-1682)	238
	Rus Çarları V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)	274, 278, 280, 284, 285, 286, 289, 290, 291, 292, 296
	Leh Kralı (İsimsiz)	297
	Barabaş Hatmanı (İsimsiz)	298
	I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)	299
Murad Giray Han bin Mübârek Giray Sultan (1678-1683)	Rus Çarı Fedor Alekseyeviç (1676-1682)	241, 245, 253, 254, 258, 261, 252
	Rus Çarları V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)	264, 269, 270
	Barabaş Hatmanı Papaviç	372
	Potkalı Hatmanı Koşavisi ²⁴⁵	373
II. Saadet Giray Han bin Kırım Giray Sultan (1691)	Rus Çarları V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)	293
Safâ Giray Han bin Safâ Giray Sultan (1691-1692)	Lehistan Krallığı (isimsiz)	294
Saadet Giray bin İslam Giray Han ²⁴⁶	Kafkas Bölgesi Çerkes Beyi	300
II. Selâmet Giray Han bin Selim Giray Han (1740-1743)	Prusya Kralı II. Friedrich Agustov	301
Arslan Giray Han bin Devlet Giray Sultan 1. (1748-1756) 2. (1767)	Prusya Kralı II. Friedrich Agustov	302

XVII. yüzyıl ve sonrasında hanların meşruiyetine ilişkin hanedan mensupları arasında tartışma ve tepkiler yaşanmıştır. Nesep üzerinden yapılan bu tartışmalar *Çoban Giray*²⁴⁷ tanımını ortaya çıkarmıştır. Ancak XVI. yüzyılın ilk yarısında I. Mehmed Giray Han (1514-1523)'ın oğullarından biri ve XVII. yüzyılın başında III. Mehmed Giray Han (1610,1623-1627)'ın oğlu Ahmet Giray Sultan hakkında da bu tarz tartışmalar yapılmıştır. Çoban Giraylar hakkında Kırım Tarihi kaynaklarında çeşitli rivayetler mevcuttur. Söz konusu rivayetlerden biri, önceki adı Çoban

²⁴⁴ Velyaminov-Zernov'un eserindeki tarih aralığında adı geçen hanlara göre sıralanmıştır.

²⁴⁵ Yarlıklarda *koşavi*, *koşkavi* ve *koşamin* terimleri kazak gruplarının yöneticisi veya hatmanı anlamında kullanılmıştır. Söz konusu terimler kazak gruplarını ifade etmek için *Koşavi Kazakları* şeklinde de kullanılmıştır. Velyaminov-Zernov, 2017b, s. 642.

²⁴⁶ Bu hanın bilgileri Velyaminov-Zernov'un eserindeki *içindekiler* bölümünde IV. Saadet Giray Han bin İslam Giray Han olarak yer almıştır. Ancak Kırım Hanlığı tahtına çıkan hanlar arasında IV. Saadet Giray Han bin İslam Giray Han bulunmamaktadır. Eserde hanın yarlığına dair bir tarih bulunmaması iktidar döneminin tesbitini zorlaştırmaktadır. Ayrıca hanın tamgasında kullandığı secere bilgisinden yola çıkarak yapılan araştırma sonucunda da IV. Saadet Giray Han bin İslam Giray Han bilgisine de ulaşılamamıştır. Aynı isimde olan muhtemel Kırım hanları ve dönemleri şu şekilde sıralanmaktadır: I. Saadet Giray bin Mengli Giray (1524-1532), II. Saadet Giray bin Kırım Giray (1691), III. Saadet Giray bin Selim Giray (1717-1724) Tahta çıkış sırasına göre Kırım Hanları için Bkz. İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, eserin son sayfası.

²⁴⁷ Kırım Hanlığı'nda, Giray hanedanı içinde yer almasına rağmen bu hanedanın *asıl* mensupları tarafından kabul edilmeyen ve meşru görülmeyen sultanlar *Çoban Giray* olarak adlandırılmıştır. Bkz. Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s. 104.

Mustafa olan ancak daha sonra Giray hanedanı mensubu sayılarak adı değiştirilip kalgay sultanlık makamına getirilen Devlet Giray hakkındadır²⁴⁸. Kaynaklara göre Devlet Giray'ın babası I. Fetih Giray Han (1596), kalgay sultanlığı döneminde Lehistan'a yaptığı akınlar sırasında bir Leh kızını esir almış ve Devlet Giray da bu Lehli kızdan doğmuştur. Ancak on yaşına geldiğinde babası I. Fetih Giray Han'ın öldürülmesi üzerine saraydan kaçırılarak saklanmıştır. Saklandığı zaman zarfında bir çoban tarafından büyütülmesinden dolayı kendisine Çoban Giray denilmiştir²⁴⁹. Devlet Giray'ın ilk Çoban Giray Sultan olarak kabul edilmesinin sonucunda onun soyundan gelenler de Çoban Giraylar olarak adlandırılmışlardır²⁵⁰.

Devlet Giray'ın vefatından sonra oğulları Adil Giray ve Fetih Giray, Kırım Giraylarının yaşadığı Yanbolu'ya yerleştirilmiş ancak diğer Giray hanedanı mensuplarının tepkisi üzerine Osmanlı Devleti'nin Vize Kazasına bağlı Saray Kasabası'na gönderilmişlerdir. Fetih Giray, 1642'de IV. Mehmet Giray'ın ilk saltanatı sırasında Kalgay Sultan olarak Kırım'a dönmüş, ancak IV. Mehmet Giray Han 1644 yılında hanlıktan azledildikten sonra onunla birlikte Rodos'a sürgüne gönderilmiştir. IV. Mehmet Giray 1654'de ikinci kez han ilan edilip Kırım'a döndüğünde Fetih Giray'ı yanına almayarak Rodos'ta bırakmıştır. IV. Mehmed Giray Han Kırım'a geldiğinde tüm Çoban Girayların öldürülmesini emrettiği yönünde iddialar ortaya atılmış ve bu iddiaların ardından Kırım'daki Çoban Girayların birçoğu Kafkasya'ya kaçmışlardır. Osmanlı Devleti ise bu iddialar sonucunda Adil Giray ve Saray Kazasındaki akrabalarını koruma amacıyla Rodos'a nakletmiştir. Osmanlı Devleti'nin IV. Mehmed Giray Han'ın politikalarını beğenmemesi ve öldürülen vezir Sefer Ağa'nın oğlu İslam Ağa'nın²⁵¹ IV. Mehmed Giray'dan babasının intikamını almaya yönelik faaliyetleri sonucunda Adil Giray, han ilan edilerek Rodos'tan Kırıma gönderilmiştir. Adil Giray Han (1666-1671), Çoban Giray soyunun ilk ve son Kırım Hanı olup, kendisinden sonra bu soydan gelen herhangi biri idari mevkilere getirilmemiştir²⁵².

XVII. yüzyıldan itibaren Kırım Hanlığı'ndaki iç karışıklıklar ve Rusya'nın bazı mirzalar üzerindeki etkisi nedeniyle hanedan üyeleri arasında taht kavgaları çıkmış ve buna bağlı olarak da

²⁴⁸ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 34.

²⁴⁹ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 236; Halim Giray, a.g.e., s. 65; Abdullah Bin Rıdvân Osmânü'l-Kırımı, a.g.e., s. 45-46; Kırımı'ye göre Fetih Giray, Kalgay Sultan iken Lehistan'a yapılan bir akın sırasında esir alınan Lehistanlı bir kızı üç yıl boyunca yanında tutmuştur. Kızın fidye bedeli belirlendikten sonra bir kapıkulu ağası eşliğinde Boğdan vilayetinin Yaş şehrine göndermiştir. Burada bir yıl kalan kız, fidesinin ödenmesinin ardından ülkesine geri dönmüştür. Ancak bu sırada hamile olan kız, bir erkek çocuk dünyaya getirmiş ve babasının Fetih Giray Sultan olduğunu belirtmesinin ardından bu durum Fetih Giray Sultan'a iletilmiştir. Ancak Fetih Giray Sultan, kızı yanına almadığını ve çocuğun kendisinden olmadığını kesin bir dille ifade etmiştir. Zamanla cesur bir genç olan çocuk, Lehistan'da haydutluk yaparak hayatını sürdürmüş ve kendisine karşı öldürme teşebbüsü olduktan sonra Boğdan'a kaçarak bir boyar'ın sürüsüne çobanlık yaparak geçimini sağlamıştır. Gencin varlığından haberdar olan Fetih Giray'ın yakınları, gençle ilgilenip onu öz kardeşleri gibi kabul etmiş, çobanlık yaptığı günlerin anısına ona *Çoban Giray* adını verilmişlerdir. Bkz. Abdülğaffar Kırımı, a.g.e., s. 134-135.

²⁵⁰ Kırımlı, **Geraylar ve Osmanlılar**, s. 106-107.

²⁵¹ Abdülğaffar Kırımı, a.g.e., s. 144.

²⁵² Kırımlı, **Geraylar ve Osmanlılar**, s. 113.

sık sık han değışiklikleri yaşanmıştır. Hanlığın bağımsızlığını isteyen Kırım aristokrasisi, Osmanlı Devleti tarafından atanmış olan II. Bahadır Giray Han (1782) karşısında Rusya'nın desteklediği Şahin Giray Han (1782-1783)'ı ikinci kez han seçmişlerdir²⁵³.

2.2. Kalgay Sultan

Kırım Hanlığı'nda hanın veliahdı olarak seçilen Giray Sultanlara *kalgay sultan* ünvanı verilmiştir. İncalcık'a göre *kalgay* kelimesinin günümüz Moğol dilinde kullanılan *büyük kapı* anlamında ki *hağalha*²⁵⁴ kelimesinden gelmiş olma ihtimali vardır²⁵⁵. Kalgay, XVI. Yüzyılda Özbek veliahtlar için kullanılmıştır. Barthold, Belh'de oturan prenslerin kullandığı *kalhan* (*kağılhân*, *ka'lhân*) ünvanı ile *kalgay* kelimesini birleştirmiştir. Karamanoğullarının han soyundan gelen ataları *kâlhan* adını taşımaktadır²⁵⁶. Ahmed Cevdet Paşa ve Halim Giray'ın *Gülbün-ü Hânân*'daki ifadelerine göre *kalgay* ünvanı, I. Mengli Giray Han'ın Hristiyan memleketine yapacağı sefer öncesinde Kırım da yerine kimi bırakacağı sorusu üzerine *oğlum Mehmed Giray kalsın* manasına *oğlum Mehmed Giray kalgay* ifadesi sonrasında kullanılmaya başlamıştır²⁵⁷.

Kalgay kelimesi Kırım Hanlığı yarlıklarında *kalgay*, *kalga* (*kalğa*), *kağılğay* (*kağalğay*), *kağılka* (*kağılğa*) şeklinde geçmektedir²⁵⁸. Hanın yokluğunda güvenilir kişi olarak onun yerine vekâlet etme yetkisi olan *kalgay*, hanın oğlu veya erkek kardeşleri arasından seçilmektedir. Kırım Hanlığı hiyerarşisinde handan sonra en yüksek makamda olan *kalgay*, hanın gitmediği seferlere komutasındaki küçük bir askeri birlikle katılmıştır²⁵⁹. Kalgaylık makamı, Osmanlı Devleti'nin ve kabile beylerinin tahta çıkacak hanın belirlenmesine yönelik müdahalelerini sınırlaması açısından hanların elini güçlendirmiştir. Osmanlı Devleti, han olarak seçilenlere hanlık beratı verdiği gibi, *kalgay* olarak seçilen sultanlara da *kalgaylık* beratı vermiştir²⁶⁰.

Kalgay sultanların sarayı Akmesicid'de bulunmaktadır. Kalgaylar yarlıklarında yarlığın yazıldığı yeri *Be-makâm-ı Akmesicid sarayı*²⁶¹, *mesnedimiz Akmesicid sarayı*²⁶² şeklinde belirtirken

²⁵³ İncalcık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 35.

²⁵⁴ *Hağalha* (*hagalga(n)* (*ХААЛГА*), *hâlga* Moğolca'da *kapı*, *gedik*, *bahçe kapısı* manasına gelmektedir. Bkz. Lessing, a.g.e., s.1074.

²⁵⁵ İncalcık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 37.

²⁵⁶ İncalcık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 37.

²⁵⁷ Halim Giray, a.g.e., s. 35; Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 23.

²⁵⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 16, 31, 715, 891, 546.

²⁵⁹ İncalcık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 38-39.

²⁶⁰ Bıyık, a.g.e., s. 52; Osmanlı Devleti tarafından Kırım hanı tayin edilen Murad Giray Han ile *kalgaylık* makamına atanan Tohtamış Giray Sultan'a berat-ı âlişan verilmesi. Bkz. BOA, AE. SMMD. IV, 7/727 (13 Zilhicce 1088/ 6 Şubat 1678).

²⁶¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 736.

²⁶² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 752.

sefer dolayısıyla veya başka nedenlerle Akmescid dışında bulundukları durumlarda ise *bârgâhımız*²⁶³ Or dışarısında uluğ korumuz Kanlıçak Yalısında²⁶⁴ ve *bârgâhımız Ferahkırman*²⁶⁵ gibi ifadeler kullanarak göndermişlerdir. Kontrolleri altındaki alanlar arasında Akmescid çevresi ve Karasubazar'a bağlı bölgeler bulunmaktadır. Kalgayların sarayında hanınkine benzer divan teşkilatı bulunmaktadır. Hanın gönderdiği yarlıkların üslubuna benzer şekilde kalgaylar da kendi adlarına yarlık gönderme ve yabancı devletlerle iletişim kurma hakkına sahiptirler²⁶⁶. Leh kralları, Rus çarları ve Çerkes beyleri hana gönderdikleri gibi kalgay sultan ve maiyetine de *tiyiş, hazine ve bölük* göndermişlerdir²⁶⁷.

Tablo 2: 1666–1767 Yılları Arasındaki Kalgay Sultanlar ve Yarlıkları²⁶⁸

Kalgay Sultanlar	Yarlık Gönderilen Kişiler	Yarlık Numarası
Kırım Giray Sultan bin Devlet Giray Sultan (Adil Giray Han (1666-1671)'ın Kalgay Sultanı)	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (1645-1676)	206, 214, 217, 221, 230
	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'in Vezirine (isimsiz)	211
	IV. Yan Kazimir (1648-1668)	199
Tohtamış Giray Sultan bin Safa Giray Sultan (Murad Giray Han (1678-1683)'ın Kalgay Sultanı)	Rus Çarı Fedor Alekseyeviç (1676-1682)	246, 248, 256, 259, 262
	Rus Çarları V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)	265, 271, 273
Devlet Giray Sultan bin Selim Giray Han (I. Selim Giray Han (1684-1691)'ın II. Saltanatlık Döneminin Kalgay Sultanı)	Rus Çarları V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)	275, 276, 281, 287, 375

2.3. Nureddin Sultan

Nureddin kelimesi Arapça kökenli olup *el-din* ekleriyle *aydınlık, ışıık, dinin ışığı* anlamına gelmektedir²⁶⁹. Nureddin, Kırım Hanlığı'nın ikinci veliahtı olup, hiyerarşide han ve kalgay sultan'dan sonra üçüncü mertebeye mansıp bir ünvandır. II. Mehmed Giray Han (1577 – 1584), kardeşleri Kalgay Adil Giray, Mübarek Giray, Gazi Giray ve oğlu Saadet Giray ile birlikte Osmanlı Devleti'nin İran Seferi'ne (1579) katılmıştır. Sefer sırasında Sadrazam Lala Mustafa Paşa'nın ordunun komutasını İkinci Vezir Özdemiroğlu Osman Paşa'ya devretmesine tepki gösteren II. Mehmed Giray Han, kuvvetlerinin komutasını kalgay Adil Giray ve kardeşlerine bırakarak Kırım'a dönmüştür. Kalgay Adil Giray Sultan ve diğer kardeşleri savaşta esir alınmış ve Kalgay Adil Giray bu esaret sırasında hayatını kaybetmiştir. Boş kalan kalgay makamına II. Mehmed Giray Han, oğlu

²⁶³ Bârgâh: İzin alınarak girilmesi gereken yer, yüksek divan, çadır. Bkz. Velyaminov-Zernov, 2017b, s. 121.

²⁶⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 663.

²⁶⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 668; Or Kapı (Hendek kapısı) Ferahkirmân (Perekop) Şehri. Bkz. Velyaminov-Zernov, 2017b, s. 806.

²⁶⁶ Han yarlıklarında kullanılan elkâb ve içerik üslubuna sahiptir. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 723.

²⁶⁷ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 39; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 582, 712.

²⁶⁸ Velyaminov-Zernov'un eserindeki tarih aralığında adı geçen kalgay sultanlara göre sıralanmıştır.

²⁶⁹ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 1216; Mehmet Arpacı ve A. Melek Özyetgin, "Kırım Hanlığında Saray Protokolü", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 16 (62), 2019, s. 194.

Saadet Giray'ı atamak istemiş ancak yaşça büyük olan kendi kardeşi Alp Giray, *Cengiz Töresi* gereğince kalgay seçildiği için oğlu Saadet Giray'ı ikinci veliahtlığa getirmiştir²⁷⁰.

Nureddinlik rütbesinin ortaya çıkışıyla ilgili *Gülbün-i Hânân* ve *Es-seb'ü's-Seyyâr*'daki kayıtlarda, II. Mehmed Giray Han'ın bu makamı, oğlu Saadet Giray'ın Nogay olan *atalığı* Nureddin Mirza'ya duyduğu hürmetten dolayı oluşturduğu ifade edilmiştir²⁷¹. Kaynaklarda verilen bu bilgiler teyide muhtaç görülmekle birlikte Yayık Nehri'nin batısında yer alan Nogayların *sağ kolunun* XVI. yüzyıldaki yöneticilerinin ünvanı nureddin'dir. Yayık Nehrinin doğu tarafında yer alan Nogayların *sol kolunun* idarecilerine ise *Keykubat* (Kekovat) adı verilmiştir. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında dağılan Nogay Ulusu İtil Nehrinin batısında yer alan Kırım taraflarına geçerek Kırım Hanlığı'nın hâkimiyetini kabul etmiştir. II. Mehmed Giray Han bu geçiş sürecini hızlandırmak ve Nogaylar üzerindeki etkiyi artırmak için nureddinlik makamını ikinci veliahtlık olarak tesis etmiştir. II. Mehmed Giray Han, nureddin makamı için Osmanlı Devleti'nden berat alarak hanlığın gelirlerinin belli bir kısmını bu makama tahsis etmiş ve sonraki Kırım hanları da bu uygulamayı sürdürmüşlerdir²⁷².

Nureddin sultanlar, *İnkerman*²⁷³, *Almalı köyü*, *Gözleve*, *Kadıköy*, *Or Kapı* ve *Canköy*'de yer alan ve *nureddin sarayı* olarak adlandırılan saraylarda ikamet etmişlerdir²⁷⁴. Kırım Hanlığı'nda nureddin sultanların idaresi altında olan bir diğer bölge ise Tarhan ve Dip Tarhan kazalarının bulunduğu yarımada'nın batı ucundaki yerleşim yerleridir²⁷⁵. XVI. ve XVII. yüzyıllarda nureddin sultanların farklı yerlerde ikamet ettiği bilgisi dönemin yarlıklarında da görülmektedir. Nureddin sultanların yarlıklarında hatların yazıldığı yerler 1668-1671 yılları arasında *taht-gahımız Süren Sarayı*,²⁷⁶ *taht-gahımız Kaçı Sarayı*²⁷⁷; 1680'den sonra *Be-makâm-ı Kaçı Sarayı*²⁷⁸, *taht-gahımız Bulğanak*²⁷⁹ ve *Or dışarısında uluğ korumuz Kanlıçak*²⁸⁰ olarak ifade edilmiştir.

Nureddin ve kalgay makamına getirilen Giraylar isimlerinin sonunda *sultan* ünvanını kullanmışlardır. Nureddin sultanların saraylarında kendilerine ait küçük divan teşkilatları vardı ve

²⁷⁰ Ürekli, a.g.e., s. 74-75.

²⁷¹ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 134; Halim Giray, a.g.e., s. 43.

²⁷² Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s. 55.

²⁷³ Aslanapa, a.g.e., s. 25

²⁷⁴ Ürekli, a.g.e., s. 76.

²⁷⁵ Bıyık, a.g.e., s. 73.

²⁷⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 573, 584, 597, 613.

²⁷⁷ Yarlığın yazıldığı tarih bilinmemekle birlikte, I. Selim Giray Hanın Nureddin Sultanı olan Safa Giray'ın bu yarlığı 1671-1678 yılları arasında yazılmış olması muhtemeldir. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 623, 754.

²⁷⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 738.

²⁷⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 688.

²⁸⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 665.

kalgay sultanlar gibi idareleri altındaki bölgelerde idam cezası verme yetkisine sahiptiler²⁸¹. Kendi adına yarlık gönderme ve diğer devletlerle iletişim kurma yetkisine de sahip olan nureddin sultanlara Leh kralları ve Rus çarları tarafından *tiyiş*, *hazine* ve *bölek*'ler gönderilmiştir²⁸².

Tablo 3: 1666–1767 Yılları Arasındaki Nureddin Sultanlar ve Yarlıkları²⁸³

Nureddin Sultanlar	Yarlık Gönderilen Kişiler	Yarlık Numarası
Devlet Giray Sultan bin Fetih Giray Sultan (Adil Giray Han (1666-1671)'ın Nureddin Sultanı)	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (1645-1676)	200, 212, 215, 218, 222, 231
	Leh Kralı (isim yok)	370
Safa Giray bin Safa Giray Sultan (I. Selim Giray Han (1671-1678)'ın I. Saltanatlık Döneminin Nureddin Sultanı)	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (1645-1676)	235
Saadet Giray Sultan bin Kırım Giray Sultan (Murad Giray Han (1678-1683)'ın Nureddin Sultanı)	Rus Çarı Fedor Alekseyeviç (1676-1682)	240, 247, 249, 257, 260, 263
	Rus Çarları V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)	266, 272
Azamet Giray Sultan bin Selim Giray Han (I. Selim Giray Han (1684-1691)'ın II. Saltanatlık Döneminin Nureddin Sultanı)	Rus Çarları V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)	277, 282, 288, 376

2.4. Karaçi Beyleri

Kelimenin etimolojisi hakkında araştırmacılar tarafından farklı görüşler ifade edilmiştir. Clauson, *karaçi* kelimesinin köküne istinaden, *sıradan insan ve avam* manasına gelen *kara* kelimesinden türetildiğini ifade etmiş ve *kara* kelimesinin Moğolcada *Cengiz soyundan olmayan avam kişi* anlamında olduğunu ifade etmekle birlikte Doerfer'e atıf yaparak kelimenin Türkçe olmadığını da belirtmiştir²⁸⁴. Hudyakov, Ebulgazi Bahadır'a atıf yaparak kelimeyi, *karamak* (*bakmak*) mastarına bağlamış ve *bakan*, *denetçi*, *müzakereci* anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca Hudyakov, *damgacı*, *yamçı*, *tüfekçi*, *elçi* gibi sonuna *-çi* eki eklenerek *karaçi* kelimesinin oluşturulduğunu belirtmiştir²⁸⁵. Siyah renk anlamına gelen *qara* (*kara*) kelimesi Türkçeden Moğolcaya geçmiştir²⁸⁶. Kara, Harezmi Türkçesinde *yılkı* kelimesi ile birlikte kullanıldığında *hayvan sürüsü*, *kara yılkı*, *kara konağı* (hayvan barınağı) anlamlarında kullanılmıştır. Karaçi

²⁸¹ Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s. 56.

²⁸² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 583, 714.

²⁸³ Velyaminov-Zernov'un eserindeki tarih aralığında adı geçen nureddin sultanlarına göre sıralanmıştır.

²⁸⁴ Sır Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Press, Oxford, 1972, s. 647.

²⁸⁵ Hudyakov, a.g.e., s. 172-173.

²⁸⁶ Bülent Gül, *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2016, s. 196.

kelimesi ise Harezmi Türkçesinde *dilenci* manasında tanımlanmıştır²⁸⁷. Çağatayca'da *karacı*, *karacılık* olarak geçen *doğru konuşan*, *sadakat*, *doğruluk* manasına gelen *karacı* kelimesi Moğolca sözlükte, *asalet ünvanı taşımayan sıradan kişi*, *halktan bir kişi olan* anlamına gelen *haraçu* (xapı) şeklinde yer almaktadır²⁸⁸.

Kırım Hanlığı'nda, Altın Orda Hanlığı ve Moğol İmparatorluğu dönemindeki gibi güçlü bir kabile aristokrasisi oluşturulmuştur. Moğol ardılı devletlere devredilen bu feodal yapı, devletlerin ortaya çıkışı ve hâkimiyet sürecinde etkili kurumlardan biri olmuş ve yerleştikleri coğrafyadaki siyaseti belirleyen faktörler haline gelmişlerdir. X. - XII. yüzyıllar arasında bozkır coğrafyasında yaşayan Moğol kabileleri (*obox*) müstakil hareket etmişler ve bir siyasi teşekkül için zaman zaman kan bağı esaslı etrafında bir araya gelerek soy, kabile birlikleri oluşturmuşlardır²⁸⁹. Soy birlikteliklerinin dağılmasının ardından kabile beyleri emrinde olan aileleri, *selfleri*, *vassallar* (bogol) ve *süzerenleri* (noyod) yanına alarak yeni klanlar oluşturmuşlar ancak bozkır yaşamının özellikle savunma amaçlı zorlukları, onları bir han etrafında birleşmeye yöneltmiştir²⁹⁰.

Moğol tarihinde Cengiz Han'dan öncesine dayanan güçlü bir bozkır kabile aristokrasisi ve temsilcileri mevcuttur. Bu kabileler arasında yer alan Kıyatlar, Moğol soyunun devamını sağladıklarına inanılması ve Cengiz Han'ın geldiği soy olması hasebiyle Moğol tarihinde özel bir öneme sahiptir²⁹¹. Moğolların atası kabul edilen Yıldız'ın oğlu İlhan diğer oğlu Efridun'un oğlu Turbin ile girdiği mücadele sonucunda ölmüş ve İlhan'ın oğlu Kıyat Han Ergenekon'a sığınarak burada soyunun çoğalmasını sağlamıştır²⁹². Moğolların Ergenekon'dan çıkış efsanesinin anlatımında Kıyat Han'ın yanındaki diğer kabileler de Kıyat boyu olarak kabul edilmiştir. Kökleri Cengiz Han öncesine kadar uzanan Moğol bozkır aristokrasisini oluşturan kabileler Cengiz'in kurduğu siyasi otorite etrafında birleşmişlerdir. Cengiz Han'ın idaresini kabul eden bu kabileler Kıyat olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayrılmışlardır. Kıyat kabilesine mensup olanlar asil sayılarak *ışığın oğlu Nirunlar* olarak adlandırılmıştır. *Nirun* sayılan kabileleri *Tayici'ut*, *Uru'ud*, *Mangud*, *Cacirat*, *Barlas*, *Ba'arin*, *Dörben*, *Salci'ut* ve *Katakin*'ler oluştururken *dürlükün* olarak adlandırılan ve daha alt seviyede bir yer de olan kabile gurubunu *Arulat*, *Bay'ut*, *Korlas*, *Süldüs*, *İkires* ve *Kongrat*'lar oluşturmuşlardır²⁹³.

²⁸⁷ Derya Derin Paşaoğlu, "Bozkır kültüründen ve Altın Orda Hanlığı'ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı'nda kabile Aristokrasi ve Karaçu Beyleri", *Kırım Tarihi İncelemesi Dergisi*, 1, 2021, s. 53. (Bu makalenin künyesi ilerleyen sayfalarda *Karaçu Beyleri* olarak kullanılmıştır)

²⁸⁸ Lessing, a.g.e., s. 1103; Suat Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya, 2013, s. 580.

²⁸⁹ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, (Çev. Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 93.

²⁹⁰ Vladimirtsov, a.g.e., s. 126.

²⁹¹ Ebülğazi Bahadır Han, a.g.e., s. 59.

²⁹² Derin Paşaoğlu, "Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", s. 149.

²⁹³ Derin Paşaoğlu, "Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", s. 149; Grousset, *Bozkır*, s. 222.

Cengiz Han döneminden beri kabileleri temsil eden ve *ulus beyi*, *uluğ bey* olarak adlandırılan Karaçi beyleri, Altın Orda Hanlığı'nda güçlü kabile temsilciliğini ve devlet içindeki kabile aristokrasi yapısını devam ettirmişlerdir. Ancak Cengiz Han dönemindeki beylerin hanın yanındaki konumu ile Altın Orda Hanlığı'ndaki konumu arasında farklılıklar mevcuttur²⁹⁴. Cengiz Han, devletin topraklarını oğulları arasında paylaştırmış ve her birine dört kabileden seçilmiş komutanların idaresinde dört bin kişilik muafız birlikleri vermiştir. Ancak yönetilecek toprakların büyüklüğü göz önüne alındığında, farklı kabilelerden komutanların hanlara yönetimde yardımcı olması, kabile beylerinin de gelecekte hanların yanında işlerini yürütecek bir bey olarak meşrulaşmasını sağlamıştır. Cengiz Han, oğlu Cöçi'ye başta Deşt-i Kıpçak toprakları olmak üzere batı bölgelerinin idaresini ve dört binbaşının komutası altında *Seciut*, *Kinhit*, *Kıyat* ve *Huşin* kabilelerinden seçilen dört binlik askeri birlik vermiştir. Altın Orda Hanlığı'nda daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan ve Kırım Hanlığı'nın kurulmasında etkili olan *Şirin*, *Barın*, *Argın* ve *Kıpçak* gibi Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki kabileler Cengiz Han'ın Cöçi'ye verdiği binliklerin seçildiği kabiler arasında yer almamıştır²⁹⁵. Ancak *Şirin*, *Barın*, *Argın* ve *Kıpçak* kabilelerinin İtil'in batısına ilerleyerek Kırım Hanlığı'nı kurmaları, Oğuzlarda ve Asya Türk Devletlerinde görülen dört boyun birleşmesiyle oluşan budunun han ünvanını kullanması geleneğinin bir tezahürüdür.

Kırım Hanlığı'nda kabile aristokrasisine dayalı feodal özelliğe sahip, hanlığın idaresinde söz hakkı olan beylere *dört rükün*, *dört karaçi* (*karaçu*) *beyleri* adı verilmiştir²⁹⁶. Kırım Hanlığı'nda *uruğ* (*boy*, *kabile*) olarak adlandırılan bu kabilelerin başında *bey* ünvanını taşıyan en yaşlı üye bulunmaktadır. Hanlığın en güçlü kabile beyi ise *baş karaçi* ünvanı taşımaktadır. Yazılı kaynaklarda aristokrasiyi oluşturan karaçi beyleri öncelik sırasına göre yer almıştır. Remmal Hoca'nın 1553 tarihli *Tarih-i Sahip Giray Han* eserinde *Şirin*, *Barın*, *Argın*, *Kıpçak* ve *Mangıt* olarak, 1699 tarihli Hüseyin Hezarfen'in *Telhis el-Beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman* eserinde *Şirinler*, *Arınlar* (*Argınlar*), *Barınlar* veya *Sicivutlar* ve *Mankıtlar* olarak ifade edilmiştir²⁹⁷. *Umdet'ül-Ahbar*'da *Şirin*, *Mansuroğlu*, *Barîn* ve *Secûd*²⁹⁸ Evliya Çelebi ise *Şirin*, *Sincivit*, *Dayir*, ve *Mansurlu* olarak dört karaçi beyi sıralanmışlardır²⁹⁹. Baron De Tott, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kırım Hanlığı'nda *Şirin*, *Mansur*, *Secud*, *Argen* ve *Barun* olarak beş karaçi beyi bulunduğunu ifade etmiştir³⁰⁰. 1666-1767 tarihli yarlıklara göre Adil Giray Han (1666-1671) döneminde baş elçi olan Sefer Ağa tarafından Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderilen tarihsiz

²⁹⁴ Hayrunnisa Alan, "Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı", *Tarih Dergisi*, 54, 2013, s. 11.

²⁹⁵ Alan, a.g.m., s. 18-19.

²⁹⁶ Alan, a.g.m., s. 17.

²⁹⁷ Derin Paşaoğlu, "Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", s. 167.

²⁹⁸ Abdülgaflar Kırımî, a.g.e., s. 222.

²⁹⁹ Bıyık, a.g.e., s. 53.

³⁰⁰ Baron De Tott, a.g.e., s.177.

bitikte Kırım'daki Karaçi kabilelerinin *Şirin, Külüg, Manşur, Argun* ve *Süleş* olduğu belirtilmiştir³⁰¹.

Karaçi beyleri hanın divan teşkilatında yer alıp verdikleri oy ile önemli meselelerde söz sahibi olmuşlardır. Karaçi beyleri kendi bayrakları altında han ile birlikte savaflara katılırlar ve hanın yapmış olduğu anlaşmalar ancak dört karaçi beyinin onayından sonra geçerlilik kazanmaktadır. 1682 tarihli Murad Giray Han'ın Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e gönderdiği yarlığında, iki devlet arasında yapılan antlaşmanın onay mercileri arasında karaçi olarak Şirin beyinin yanı sıra Mankıt beyi de telaffuz edilmiştir³⁰². Karaçi beyleri, kabile içindeki yetki ve kıdemlerini seleflerinden almış olsalar da, kendilerine verilen yarlık neticesinde mensubu oldukları kabilenin beyi olarak han tarafından onaylanmışlardır. Karaçi beyleri, haklarında çok güçlü deliller olmadığı sürece görevden alınmaz ve idam edilmezlerdi. Hanlık benzeri bir hiyerarşiye sahip olan kabile yapısında Karaçilerin bağımsız karar verme yetkisi bulunmaktadır³⁰³. Cengiz kanunlarına ve Altın Orda Hanlığı'nın geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan karaçi beyleri, hanların seçimini doğrudan etkilemişlerdir. Gerektiğinde Osmanlı Devleti ile temasa geçip istedikleri kişinin seçilmesinde işbirliği yaparak otoritelerini korumuşlardır. Ayrıca hanlık içinde Osmanlı Devleti'nin kapıkulu sisteminin yerleşmesi ile eyaletlerde feodal yapıya sahip *Mirza Kapıkulları* olarak adlandırılan bir soylu sınıfı ortaya çıkmıştır. Çerkes kölelerin oluşturduğu bu yeni soylu sınıfın önde gelenleri *Kudalak, Avlan, Kemal, Uzic* ve *Kaya* kabileleridir. Bu Mirzalar büyük kurultaya kendi aralarından seçtikleri *Baş Kapıkulu Mirza* isimli bir temsilci ile katılırlardı³⁰⁴.

Kırım Hanlığı'nın tarihi boyunca hanlar yetkilerini karaçi beyleriyle paylaşmak zorunda kalmışlardır. Hanlığın kuruluşundan itibaren kabilelerin sayısı ve güçleri değişmiş olsa da Şirin kabilesi, hanlığın ilk döneminden Rus ilhakına kadar gücünü ve devamlılığını korumuştur. Şirinler, karaçi beyleri arasında en yüksek rütbeye sahip olan ve han soyundan biriyle evlenme hakkına sahip olan ve hanedan üyeleri dışında Giray ünvanını kullanabilen tek kabiledir. Adil Giray Han, önce eşik (ışık) ağası, sonra uluğ beyi (vezir) olan İslam Ağa'nın desteğiyle han seçildikten sonra iktidar gücü Mansur kabilesine geçmiş ve İslam Ağa'nın da etkisi ile diğer kabilelerin gücünü kırmak için başta Şirinler olmak üzere Karaçi beylerine karşı sert bir politika uygulamıştır. Şirin kabilesi beyi Mengli Giray Bey ve yandaşları *kazak çıkararak* Kuban bölgesine hâkim olan Kasay oğlu Nevruz Mirza'nın³⁰⁵ yanına sığınmıştır. Abdülgaaffar Kırımî eseri *Umdetü'l-Ahbâr*'da Nevruz Mirza'nın, *Kırım hanına isyan eden kimselerin Âl-i Osman Devleti tarafından sevilmeceğini ve*

³⁰¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 590.

³⁰² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

³⁰³ Maria İvanics, "Bozkırdaki Bir Kabilenin Kökeni Ve Yükselişi: Şirinler", (Ed. Yücel Öztürk, Çev. Mustafa Işık), 1. Baskı, **Doğu Avrupa Türk Mimarisinin Son Kalesi Kırım**, Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 54.

³⁰⁴ Bıyık, a.g.e., s. 54.

³⁰⁵ Nevruzogulları Emir Edigü soyuna mensuptur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Derin Paşaoğlu, "Karaçu Beyleri", s. 173; Abdülgaaffar Kırımî, a.g.e., s. 235-238.

kendilerine sığınan Şirinlere destek vermeleri durumunda bulundukları bölgede göç etmeden rahat otururken, onlara destek vermeleri halinde bulundukları yerde yaşamalarının mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Ancak Nevruz Mirza'nın oğulları, Adil Giray Han'a karşı *kazak çıkan* Şirin beyine destek vermeleri gerektiğini ve Kırırna asıl sahip olanların karaçi beyleri olduğunu ve onlara yardım etmelerinin ilerde kendilerine faydalı olacağına dair fikirlerini beyan etmişlerdir³⁰⁶. Osmanlı Devleti, hanlığın değişik bölgelerine kaçmak zorunda kalan Şirin kabilesi mensuplarının mal ve mülklerine dokunulmamasına dair hana talimat göndermiştir³⁰⁷. Şirin beylerinin toprakları babadan oğula geçer ve asla satılamazdı ancak savaş zamanlarında orduya asker ve erzak temin etmek zorundaydılar. İtil boyundan Kırırna gelen Şirin kabilesi ilk olarak Solhat şehrine yerleşmiştir. Kırırna Hanlığı'nın kurulmasından sonra ise Kerç ve Karasu arasındaki topraklar Şirinlerin hâkimiyetine verilmiştir³⁰⁸. Her zaman hanların yanında yer alan Şirin beyi, gerekli gördüğünde han, kalgay, nurdeddin ve vezirler gibi divan teşkilatını toplantıya çağırma yetkisine sahiptir. *Baş karaçi* ve *Baş Bey* ünvanlarıyla hiyerarşide ön sırada olan Şirin beyinin hanlıkta olduğu gibi kabile içinde kendinden sonra en yaşlı kişi olan kalgay rütbesinde veliahtı bulunmaktadır. Baş Karaçi beyleri, kendi adına Osmanlı padişahı, Lehistan kralları, Rus knezleri ve Litvanya prensleri ile yazışma yoluyla iletişim kurmuşlardır³⁰⁹. Murad Giray Han'ın (1678-1683) Baş Karaçi beyi olan Veli Şah Bey, Rus Kralı Fedor Alekseyeviç (1676-1682)'in danışmanına gönderdiği yarlığında, iki devlet arasındaki meselelerin yanı sıra Rusya ile imzalanan *Bahçesaray Antlaşması* (1681)'nin maddelerini içeren ve Kırırna Hanlığı'nın veziri tarafından Rus elçisine verilen temessük senedini de eklemiştir³¹⁰.

Kırırna Hanlığı aristokrasisinde Karaçi beyleri ve diğer kabile mirzaları dışında, han tarafından bazı kişilere yaptıkları yararlı işler sonucunda ödül ve yüceltme amaçlı *mirza* ünvanı verilmiştir. Ancak bu mirzaların reaya arasında ve idari işlerde aktif bir rolü bulunmamaktadır. İran ve Timurlularda ünvan olarak kullanılan mirza kelimesi, Arapça *emir*³¹¹ ve Farsça *zade* anlamına gelen kelimelerin oluşturduğu *emirzade* sözcüğünün kısaltılmış şeklidir. Mirza, isimden sonra kullanıldığında şehzadeleri, önünde kullanıldığında ise mensubiyet rütbesini ifade etmektedir³¹². Kırırna Hanlığı yarlıklarında elçilik faaliyetinde bulunan mirza ünvanlı kişi adları zikrolunmuştur³¹³.

³⁰⁶ Abdülgaflar Kırırna, a.g.e., s. 145.

³⁰⁷ Smirnov, a.g.e., s. 361.

³⁰⁸ Derin Paşaoğlu, "Karaçi Beyleri", s. 70.

³⁰⁹ İvanics, a.g.m., s. 55; Ak Temür Bey tarafından *Leh Hatmanları ve Kansıları ile umûmen Reşpoşoltça şavblarına* (Leh hatmanları, bölge papazları ve Leh milletleri topluluğu tarafına) gönderdiği tarihi belirsiz bitikte kendi ünvanını *Muhibb-i muhlis Ak Temür Bey Mir-i Şirin-i hâlâ* olarak ifade etmiştir. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 767.

³¹⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 660.

³¹¹ *Emir* kelimesi Arapça da serasker başı, komutan anlamına gelmektedir. Bkz. Semseddin Sami, a.g.e., s. 142.

³¹² Derin Paşaoğlu, "Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", s. 179.

³¹³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 735; "... yakın kullarımızdan Süleçoğullarından Mübarek Şah Mirza kullarımızı hiç tutmadan körnişünüze (divanınıza) alın..." I. Selim Giray Han'ın Rus Çarları İvan Alekseyeviç ve Petro Alekseyeviç'e gönderdiği 1686 Tarihli yarlığında yer alan ifadeleri. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 757.

Ayrıca yarlıklarda mirza ünvanına sahip kişilerin mensubu olduğu büyük Nogay, küçük Nogay, Orakoğulları, Şıdakoğulları, Mamayoğulları, Tokuz Çubar ve Süleşoğulları gibi bazı kabilelerin isimleri de yer almıştır³¹⁴.

Tablo 4: 1666–1767 Yılları Arasındaki Kırım Hanlığı Devlet Ricali Tarafından Gönderilen Bitikler³¹⁵

Bitik Gönderen Kişi	Bitik Gönderen Kırım Devlet Ricalinin Ünvanları	Bitik Gönderilen Kişiler	Bitik Numarası
İslam Ağa	Adil Giray Han'ın Eşik ³¹⁶ Ağası	Aleksey Mihayloviç (1645-1676)'ın Veziri (isimsiz)	201, 204
Sefer Ağa ve Şah Timür Atalık	Adil Giray Han'ın Elçileri	Aleksey Mihayloviç (1645-1676)	219
Murtaza Ali Ağa	Adil Giray Han'ın Kazaskeri	Aleksey Mihayloviç (1645-1676)'ın Veziri Afanasi Lavrentyeviç	223
Muhammed Şah Bey	Adil Giray Han'ın Almasıık Beyi ³¹⁷	Aleksey Mihayloviç (1645-1676) ve Veziri Afanasi Lavrentyeviç'e	225, 226
Bahadır Ağa	Adil Giray Han'ın Veziri	Aleksey Mihayloviç (1645-1676)'ın Vezir Afanasi Lavrentyeviç Ardin Naşokin	232
Bahadır Ağa	I. Selim Giray Han'ın Başveziri	Aleksey Mihayloviç (1645-1676)'ın Vezirine (isimsiz)	236
Bahadır Ağa	I. Selim Giray Han'ın Başveziri	Rus Çarının Asker Başlı Redmanskiy'e	237, 239
Ahmed Ağa	Murad Giray Han'ın Veziri	Rus Çarı III. Fedor Alekseyeviç (1676-1682)'in Veziri (isimsiz)	242, 374
Ahmed Ağa	Murad Giray Han'ın Veziri	Kas Polad Bey	243
Ahmed Ağa	Murad Giray Han'ın Başveziri	III. Fedor Alekseyeviç (1676-1682)'in Vezirine (isimsiz)	244, 250, 251
Veli Şah Bey	Murad Giray Han'ın Karaçi Beyi	III. Fedor Alekseyeviç (1676-1682)'in Vezirine (isimsiz)	255
Veli Şah Bey	Murad Giray Han'ın Elçisi	V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)	267
Veli Şah Bey, Kutlu Şah, Derviş Mirza	Murad Giray Han'ın Elçileri	V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)	268
Bahadır Ağa	I. Selim Giray Han'ın Veziri	V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)'in Vezirine (isimsiz)	279, 283
		V. İvan Alekseyeviç (1682-1696) ve I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)'in Boyarı olan Knez Vasili Vasilyeviç Galitsin	377
Ak Temür Bey	I. Selim Giray Han'ın Şirin Beyi	Leh Hatmanları, Kansıları ³¹⁸ ve tüm Reşpoşpoltça ³¹⁹ taraflarına	295

³¹⁴ Kabile adları için yarlık nr. 165, 275. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 494-496, 721-723.

³¹⁵ Velyaminov-Zernov'un eserindeki tarih aralığında adı geçen kişilere göre sıralanmıştır.

³¹⁶ Eşik (ışık), kapı, kat, huzur, nezd anlamına gelmektedir. Yarlıklarda yer alan *eşik* (ışık) *ağası* terimi, han, kalgay ve nureddin sultanların hizmetindeki yakın kişilerini tanımlamak için kullanılmıştır. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 360; Ünlü, a.g.e., s. 348.

³¹⁷ Yarlıklarda *almazık beyi*, esir değişimi ve hazine teslimi gibi elçilik görevlerini yerine getirmeye yetkili kişi anlamına gelmektedir. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 63-64.

³¹⁸ Kansiler (Kantsler), yüksek makanda yer alan Rus devlet adamı ve bölge papazı. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 553.

³¹⁹ Reşpoşpoltça (Rzeczpospo), Lehistan'da yaşayan topluluklar. 1569-1795 arasında Lehistan (Polanya) ve Litvanya coğrafyası üzerinde yaşayan toplulukların oluşturduğu birliğe verilen ad. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 851.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KIRIM HANLIĞI'NDA DİPLOMATİK YAZIŞMALAR

Kırım Hanlığı diplomasisinde iç ve dış yazışmaları içeren yazılı belgelere *yarlık*, *yarlığ* adı verilmiştir. Kırım Hanlığı'nda *diplomatik*, *tarhanlık* ve *soyurgal* olmak üzere üç gruba ayrılan yarlıkların yanı sıra *bitik* adı verilen ve karşılıklı bilgi, görüş alışverişini içeren diplomatik mektuplarda bulunmaktadır. Kökeni Uygurlara kadar uzanan yarlık türlerinin kullanımı Kırım Hanlığı yazışmalarında bürokrasiyi oluşturan kişilere göre değişiklik göstermektedir. Hanların, kalgayların ve nureddin sultanların resmî yazışmaları ile hanlık yönetiminde olan devlet ileri gelenlerinin yazışmaları arasında üslup ve tanım farklılıkları bulunmaktadır.

Kırım Hanlığı yarlıkları, Altın Orda Hanlığı'nın resmî yazışma geleneğini sürdürmenin yanı sıra, hanlığın Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesinden sonra Osmanlı resmî yazışma geleneğinden de etkilenmiştir. Ancak Kırım Hanlığı'nın bölgesinde güçlü bir devlet olması, siyasi ilişki kurduğu devletleri diplomasi, dil ve sosyal açıdan etkilemiş ve bu durum hanlığın diplomatik yarlık düzeyindeki yazışmalarına da yansımıştır. Ayrıca yarlıklar, Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı ve Lehistan Krallığı üzerindeki siyasi üstünlüğünü ortaya koymasının yanı sıra, hanlığın zayıfladığı dönemlerdeki gelişmelere de ışık tutan tarihi belgelerdir.

3.1. Yarlıklar

Türkçe *yar-* (*yarmak*, *tahlil etmek*, *hükmetmek*, *hüküm vermek*, *yargılamak*) köküne *-ıl-ık(g)* eklenmesi ile türetilen *yarlık(g)* kelimesi, Türk-Moğol devlet belgelerinde *hakanın yazılı emri ve hükümdarın fermanı* anlamında kullanılmıştır³²⁰. *Dîvânu Lugâti't-Türk* de *sultanın emri mektubu, tanrının emri*³²¹ manasına geldiği ifade edilen yarlık kelimesi Türkçeden Moğolcaya *carlık*, *carlığ* olarak *hükümet buyruğu* manasında geçmiştir³²². Türk-Uygur devleti yazışma geleneği olan yarlık, Moğol hanlarının Uygur kâtipleri aracılığıyla yazdıkları buyruklarda ve daha sonra Altın Orda Hanlığı başta olmak üzere tüm Moğol ardılı devletlerin diplomatik yazışmalarında sıklıkla

³²⁰ Doruk, a.g.e., s. 91; Banu Başer, "Diplomasi Dili Olarak Türkçe: Kırım Diplomatik Yarlıkları", *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(13), 2018, s. 390.

³²¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Haz. Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 954.

³²² Clauson, a.g.e., s. 966.

kullanılan bir terim olmuştur³²³. 1666-1767 yılları arasındaki Kırım Hanlığı yarlıklarında gönderilen resmî belgeleri tanımlamak için Osmanlı Devleti diplomasisinde yer alan terimlerde kullanılmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin diplomatik terminolojisinde yer alan *name*, *hat*, *mektup* ve *varaka*³²⁴ terimleri Kırım Hanlığı'nın resmî diplomatik yarlıklarını tanımlamak için kullanılmıştır.

Diplomatik Yarlık: Kırım Hanlığı yarlıkları nitelik ve üslup bakımından *diplomatik*³²⁵, *tarhanlık* ve *soyurgal* yarlıkları olarak üçe ayrılmaktadır³²⁶. Hanların yabancı devlet yetkilileri ile yaptığı yazışmalar diplomatik yarlık olarak değerlendirilmiş olsa da içerdiği emir ve talepler itibarıyla devlet içinde yapılan yazışmalarda diplomatik yarlık statüsünde değerlendirilmiştir. Diplomatik yarlıkların içeriğini vergi ödemeleri, ticari faaliyetler, iç ve dış siyasi gelişmelere karşı ittifak talepleri gibi devletlerarası konular oluşturmuştur. Yarlıklar emir mahiyetinde olduğundan belli bir siyasi güce sahip olan hükümdar tarafından ona tabi olan daha alt seviyedeki devlet yöneticilerine gönderilmiştir. Günümüzde tesbit edilen Altın Orda Hanlığı'na ait yarlıkların çoğunluğunu tarhanlık yarlıkları oluşturmaktadır. Tespiti yapılan az sayıdaki yarlıklardan Toktamış Han'ın Lehistan Kralı Yagaylo'ya gönderdiği 20 Mayıs 1393 tarihli yarlığı, Altın Orda Hanlığı'na ait bilinen en eski *diplomatik yarlık* olma özelliğine sahiptir³²⁷.

Tarhanlık: Cengiz Han'dan itibaren hanlar tarafından belirli kişi veya kurumlara vergi ve devlet hizmetlerinden muafiyet sağlayan, geniş mali imkânlarla sahip ayrıcalıklı özelliği olan yarlıklar *tarhanlık yarlığı* olarak adlandırılmıştır. *Tarhan* kelimesinin kökeni konusunda araştırmacılar farklı görüşler dile getirmişlerdir. Kelimenin Yunanca *Tarcon* (*Tarchon*) ve Etrüskçe özel ad olan *Tarquin* (*kral*)'den geldiği iddialarının yanı sıra Çince *büyük bilici* manasına gelen *-ta(tar)*, *-ta(kan)* kökünden türetilmiş olduğu ve Hunlardan itibaren Türkler arasında ünvan olarak kullanıldığı belirtilmiştir³²⁸. Gy. Németh, *tarhan* kelimesinin Türkçede *alpagut* gibi bir şeref ünvanı olduğunu, A. Alföldi ise *tarhan* kelimesini *tarkan* olarak yorumlamış ve Türk-Moğol devletlerinde *demircilik mesleği ile uğraşan asil ve imtiyazlı kişilere ait bir şeref*

³²³ A. Melek Özyetgin, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 19. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Türk Dili ve Kültürü* olarak kullanılmıştır)

³²⁴ *Varak*, *varak-ı dâd*, *hâmil-i varaka*, *varak-ı muhabbat*, *varak-ı meymene* için, yarlık nr. Bkz. 208, 239, 297, 300, 374; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 566-567, 627-628, 768-769, 772-773, 885-886.

³²⁵ Diplomatik kelimesi, *ikiye katlanmış veya katlanmış kâğıt anlamına* gelen Yunanca *diploma* kelimesinden gelmektedir. *Diploma*, Eski Yunancada *iki levha arasına yazılan hukuki sözleşme* anlamında kullanılırken, Latince *tavsiye mektubu* veya *yetki belgesi* anlamına gelen *selâhiyet kâğıdı* anlamında kullanılmıştır. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 3.

³²⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XVIII.

³²⁷ A.Melek Özyetgin ve İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 39. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Altın Orda Yazışmaları* olarak kullanılmıştır); Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 20; Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 3.

³²⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarhan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 19; Donuk, a.g.e., 45.

ünvanı olduğunu belirtmiştir³²⁹. Tarhan kelimesi Türkçeden Moğolcaya *dargan* olarak geçmiş ancak G. Doerfer, kelimenin makam olarak Moğollardaki anlamının Türklerdekinden farklı olduğunu, *hanın güvenini kazanmış*, yüksek rütbelere almış kişilere verilen ünvan olduğunu belirtmiştir³³⁰. *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'te *bey* şeklinde geçen *Tarhan* (*Tarkan*) ünvanı, Uygurlarda *vekil*, *nazır*; Göktürklerde *yüksek asalet derecesi*; Oğuzlarda *başkumandan (sü-başı) sonra gelen kişi*; Hazarlarda *hükümdar* anlamlarında kullanılmıştır³³¹.

Moğollar da tarhanlık yarlıkları, kendi tebaası dışında hâkim olunan coğrafyadaki dinlerin temsilcisi olan kişilere de verilmiş ve bu kişiler vergiden muaf tutulmuşlardır. Cengiz Han döneminde din adamlarına uygulanan ayrıcalıklar Altın Orda Hanlığı döneminde de devam etmiş ve özellikle de Bizans ile iletişimi sağlayan din adamlarına verilen tarhanlık yarlıkları Rus knezlikleri içindeki ruhban sınıfının yükselişinde etkili olmuştur³³². Toktamış Han'ın 19 Şubat 1381 tarihli Bik Hacı isimli kişiye gönderdiği yarlık, Altın Orda Hanlığı sahasında tespit edilmiş en eski *tarhanlık yarlığı* olma özelliğine sahiptir³³³.

Soyurgal: Tarhanlık yarlıklarının yanı sıra Altın Orda Hanlığı'nda bireylere ayrıcalıklar sağlayan ve eski Türkçe metinlerde teknik terim olarak geçen bir diğer yarlık türü de *soyurgal* yarlıklarıdır. Çince *tsuy* kelimesine *-urka* eki eklenerek, *birine karşı merhametli olmak şefkatli davranmak* manasına gelen *soyurga-* fiilinden türetilmiş olduğu düşünülen *soyurgal* terimi *ihsan*, *bağış* anlamına gelmektedir³³⁴. Uygur Budist-Maniheizt eserlerinde *soyurga-* fiili *merhamet etme*, *acımak* anlamında, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay coğrafyasında ise *hediye vermek*, *ihsan etmek*, *nimet vermek* olarak geçmektedir³³⁵. XIV. yüzyılda Moğollar, Batı'da fethettikleri bölgelerdeki kişilere, tüm sülalesinin kullanabileceği topraklar vermiş ve XV. yüzyılda *soyurgal* terimi Türkistan'da *arazi* manasında kullanılmaya başlanmıştır³³⁶. Altın Orda Hanlığı'nda geniş toprakların soyurgal olarak verilmesinin yanı sıra tebaanın vergiden muafiyetini sağlayan tarhanlıklar verilmiş ve böylece hana vergi vermeyenlerin soyurgal sahibi kişilere vergi vermesi sağlanmıştır³³⁷. Soyurgal ve tarhanlık terimleri aynı yarlık içinde "... *soyurgal bolup tarhan bolup (bolsun) tursun tidimiz...*" gibi ifadelerle Altın Orda Hanlığı ve Kırım Hanlığı yarlıklarında,

³²⁹ Donuk, a.g.e., s. 44-45.

³³⁰ Donuk, a.g.e., s. 46; Vladimirtsov, a.g.e., s. 175; Özyetgin, **Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslûp**, s.177.

³³¹ Doruk, a.g.e., s. 44.

³³² Özyetgin, **Türk Dili ve Kültürü**, s. 21.

³³³ Özyetgin ve Kemaloğlu, **Altın Orda Yazışmaları**, s. 45.

³³⁴ Özyetgin, **Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslûp**, s.177.

³³⁵ Özyetgin, **Türk Dili ve Kültürü**, s. 25.

³³⁶ Vladimirtsov, a.g.e., s. 172; Özyetgin, **Yarlık ve Bitiklerde Dil ve Üslûp**, s.178.

³³⁷ Özyetgin, **Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslûp**, s.178.

“...soyurgical sözüm hudaı rızası üçün Muhammed resulullah şefaati üçün bu öksüz ogul tul hatunnı azad tarhan bolsun tidük...” şeklinde ise Kazan Hanlığı yarlığında birlikte kullanılmıştır³³⁸.

1666-1767 tarihli yarlıklarda Murad Giray Han (1678-1683) döneminde *soyurgical yarlığı* verildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasında barış görüşmeleri için Kırım hanına Rus tarafının temsilcisi ve arabulucu olma teklifini yapan Kas Bolad Bey'e han tarafından *soyurgical* verilmiştir. Murad Giray Han'ın tarihi belirsiz yarlığında Kas Bolad Bey'e soyurgical verildiği şu şekilde ifade edilmiştir³³⁹:

“...anın içün men azametlü, inayetlü, himayetlü uluğ padişah, han-ı âl-i şan hazretlerimizden, sen Kas Bey'ge altın tuğraylu soyurgallı yarlığı-ı şerif yazdırup öz kelgen kişilerge ihsan kılup yibergenimiz; inşâ'allah varup vasil bolğanda sulay ma'lüm bolğay ki; eger Âl-i Otman padişahı hünkâr hazretlerinin muradınca olup Barabaş'dan Kiyov'dan kol tartıp mundan gayrı eski âdet milen yahşı bölek berür bolsa, Maskav kiralının ülkesine ve yurtına heç zarar ve ziyan bolmasdır...”

Bitik: Altın Orda Hanlığı, Kırım ve Kazan Hanlığı'nın resmî yazışmalarında kullanılan bir diğer diplomatik iletişim aracı ise *bitik* olarak adlandırılmıştır. *Bitik*, hanlar, hükümdarlar ve diğer devlet görevlileri tarafından çeşitli konularda bilgi alışverişinde bulunmak amacıyla birbirlerine gönderdikleri, emir içermeyen diplomatik mektuplardır. Eski Türkçe metinlerinlerde *yazmak* anlamına gelen *biti-* fiilinden türetilmiş olan *bitik* kelimesi, *kitap*, *mektup*, *yazı* gibi anlamlara gelmektedir³⁴⁰. Uygur kâtipleri aracılığıyla Moğol resmî yazışmalarına giren *bitik* kelimesi, *bitikçi*, *bahşı* ünvanını alan kâtipler vasıtası ile İlhanlılar ve Altın Orda Hanlığı'nda yaygın olarak kullanılan bir terim haline gelmiştir³⁴¹. Selçuklu Devleti ve Beylikler döneminde *biti*, *bitik* şeklinde *ferman*, *berat* manasında kullanılmış, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerindeki yazışmalarda ise *berat*, *ferman*, *mülkname* gibi terimler *biti* olarak adlandırılmıştır³⁴².

Yarlıklar içerdikleri konularla paralel olarak yazılışı ve üslubu bakımından çeşitli özelliklere sahip olup yazıldığı dönemin siyasi ve kültürel durumunu yansıtmıştır. Altın Orda Hanlığı yazışma geleneğinde yarlıklar belli bir üslup ile kaleme alınmış ve bu yapı hanlığın yıkılışına kadar muhafaza edilmiştir. Günümüzde bilinen tespiti yapılmış olan Altın Orda Hanlığı diplomatik ve tarhanlık yarlıklarına bakıldığında Kırım Hanlığı yarlıklarıyla ortak olan en belirgin özelliği giriş

³³⁸ *Soyurgical* ve *tarhan* terimleri; Altın Orda Hanlığı dönemine ait 1397 tarihli Temir Kutluk yarlığında; Kırım Hanlığı dönemine ait 1453 tarihli Hacı Giray Han yarlığı ve 1467 tarihli Mengli Giray Han yarlığı; Kazan Hanlığı dönemine ait 1467-1479 tarihli İbrahim Han yarlığında birlikte kullanılmıştır; Bkz. Özyetgin, **Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslup**, s. 106, 114, 115, 129-130.

³³⁹ *Soyurgical yarlığı* için yarlık nr. 241. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 631.

³⁴⁰ Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 590.

³⁴¹ Mehmet İpşişli, “Bitik”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 225; Özyetgin, **Türk Dili ve Kültürü**, s. 27.

³⁴² Bekir Sıtkı Baykal, **Tarih Terimleri Sözlüğü**, 3. Baskı, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2000, s. 30; Özyetgin, **Türk Dili ve Kültürü**, s. 27.

kısımında yer alan ve kalıplaşmış *sözüm* ifadesidir. *Sözüm*, *sözümüz* ifadesi diplomatik nezaket olmasının yanı sıra gönderenin talimatını dikte eden kesinlik belirten bir ifade olarak da kullanılmış olmalıdır. Timur ve haleflerinin divanından kalma resmî yazışma geleneği olarak kabul edilen *sözüm*, *sözümüz* ifadeleri, XV. ve XVI. yüzyıllarda Fars kültüründen etkilenen Gürcü, Ermeni hükümdarların Farsça yazılmış belgelerinde de kullanılmıştır³⁴³. L. Fekete, *sözüm* ve *sözümüz* tabirlerinin Osmanlı Devlet diplomasisindeki padişah fermanlarında kullanılan tuğraya karşılık geldiğini, bu kelimelerin Osmanlı Devleti belgelerinde grafik sembol olarak ifade edildiğini belirtmiştir³⁴⁴.

Altın Orda Hanlığı yazışmalarında yarlık gönderilen kişinin ismi giriş kısmından sonra gelen satırlar içinde yazılmıştır. Uluğ Muhammed Hanın II. Murad'a gönderdiği 1428 tarihli bitiğinde girişten sonra gelen üç satır içerden başlanmıştır³⁴⁵. Arap harfleri ile yazılmış bu bitik dışında Uygur alfabesi ile yazılmış 1393 tarihli Toktamış Han'ın yarlığında dört satır, 1397 tarihli Temir Kutluk Han yarlığında ise iki satır içerden yazılmıştır³⁴⁶. Toktamış Hanın yarlığında içeri çekilen satırların başında küfi yazı al tamga bulunmaktadır³⁴⁷. Moğol resmî yazışma geleneği olan *satır atlama*, *boşluk bırakma* ve *yazı hizasından içerden başlama* Altın Orda Hanlığı'nda da kullanılmıştır. İran yazışmalarında da mevcut olan iki ve üç satır atlama özelliği Osmanlı Devleti yazışmalarında kullanılmamıştır³⁴⁸. Altın Orda Hanlığı yarlıklarında iç satırdan yazma üslubu belge içinde yer alan önemli bir şeyi vurgulama yöntemidir. Kimi zaman önemli satırlara vurgu yapmak için bu satırların yaldızla yazıldığı görülmektedir³⁴⁹.

Tarhanlık yarlıklarında yarlığın gideceği kişi ve tarhanlık hakkından yararlanacak kişilerin adları yazıldıktan sonra, belli meslek gruplarının adlarının sıralandığı elkâb bölümü tüm tarhanlık yarlıklarında aynı şekilde uygulanmıştır. Tarhanlık yarlıklarında sıralanan meslek grupları askeri-idari mensuplar; ruhaniler, memleket ve eyaletin işlerine bakan yetkililer; nakliye ve hareket işlerine bakan görevliler olarak üç gruptan oluşmaktadır. Bazı tarhanlık yarlıklarında bu meslek gruplarının hepsi sıralanırken bazılarında ise bir kısmı sıralanmıştır³⁵⁰. Han'ın emir ve hükümlerinin sıralandığı bölümün sonrasında bu emir ve yasaklara karşı uyarıların yer aldığı tehdit ve teyit kısmı gelmektedir. Altın Orda Hanlığı yarlıklarının sonunda on iki hayvanlı Türk takvimi

³⁴³ Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 23.

³⁴⁴ Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 23.

³⁴⁵ Özyetgin ve Kemaloğlu, *Altın Orda Yazışmaları*, s. 20-21.

³⁴⁶ Özyetgin ve Kemaloğlu, *Altın Orda Yazışmaları*, s. 38-41, 48-51.

³⁴⁷ Özyetgin ve Kemaloğlu, *Altın Orda Yazışmaları*, s. 48.

³⁴⁸ Özyetgin ve Kemaloğlu, *Altın Orda Yazışmaları*, s. 23.

³⁴⁹ István Vásáry, *Az Arany Horda Kancelláriája*, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Bfudaest, 1987, s. 67. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Horda Kancelláriája* olarak kullanılmıştır).

³⁵⁰ Altın Orda da 1397 Tarihli Temir Kutluk Han yarlığı ve 1453 tarihli Kırım Hanlığı'nda Hacı Giray Han yarlığında bu meslek grupları birlikte sıralanmıştır; Bkz. Özyetgin ve Kemaloğlu, *Altın Orda Yazışmaları*, s. 48-53; Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 64-67.

ve hicri takvimin bir arada kullanıldığı tarih-yer kısmı ve yarlığın resmîyetini onaylayan kûfi yazı ile yazılmış al veya altın renkli *tamga* yer almaktadır³⁵¹.

Altın Orda Hanlığı, yarlık ve bitiklerin resmîyetini onaylayan al ve altın yaldızlı tamgalar kullanılmıştır. Kûfi yazıyla hanın adı ve ünvanının yer aldığı tamgaların kökeni Uygurlara kadar gitmektedir. *Tamga* (*tamgan*, *tamgacı*, *tuğra*) kelimesi Asya Hun Devleti'nde mühür anlamına gelmektedir. Orhun kitabelerinde resmî ünvan olarak *mühürdar* (*tamgacı*), Uygur metinlerinde ise *tamgan* olarak geçen *tamga(cı)*, devlet idarelerinde dış işleri nezaret görevinde bulunan ve mühür taşıyan kişiler anlamına gelmektedir³⁵². Uygur tamgaları *dikdörtgen* ve *hendesi* (*geometrik*) şekillere sahiptir. Kırmızı mürekkep kullanılan dört köşeli tamgalar, Altın Orda Hanlığı yarlıklarında ve bitiklerinde *al tamgalı* ve *altın nişan* olarak ifade edilerek, yarlığın tasdik olunduğu anlamında kullanılmıştır³⁵³. Büyüklüğü ve içeriği aynı olan tamgalar yarlık ve bitiklerde bazen başta bazen de sonda olmak üzere birden çok yere basılmıştır³⁵⁴. Altın Orda Hanlığı tamgaları iç içe geçmiş çerçeve şeklindedir. İlk çerçeve içinde *kelime-i tevhid* ve *hanın adı* yazılmıştır. Orta çerçevede hanın adı ve şiarı ile tamganın tam ortasında yine hana ait özel bir işaret olan tamga yer almıştır. Bu özel tamgalar Altın Orda Hanlığı yarlık nişanlarında her zaman yer almasa da paralar üzerinde bu tarz tamgalar daha çok kullanılmıştır³⁵⁵. Altın Orda Hanlığı'nda en çok kare ve kûfi yazılı tamgalar kullanılmış ve bu tamgalar renklerine göre, *al*, *kök* (*gök*, *mavi*) ve *kara* tamga olarak adlandırılmıştır³⁵⁶. Yarlıklarda kullanılan *altın nişan*, dini bir düstur ile hanın adının yarlığın başında yazılması şekli olup, yarlık metni içinde hanın adının altın yazıyla yazılması da bu tanımın kapsamı dâhilindedir³⁵⁷.

Altın Orda ve sonrasında kurulan hanlıklar ile İlhanlılar'da han tasdiki olarak *altın nişan* ve *tamga* yanında *payza* da kullanılmıştır. Çince'den Türk-Moğol devletlerine geçen *payza* (Çince *paiz*), bazı imtiyaz ve haklara sahip olan kişilere han namına verilen *demir*, *gümüş*³⁵⁸, *altın* ve *ağaç levhalar* üzerine yazılan *itimat levhası* anlamına gelen belgedir³⁵⁹. Altın Orda Hanlığı'nda farklı

³⁵¹ Özyetgin, *Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslûp*, s. 81-82.

³⁵² Donuk, a.g.e., s. 84.

³⁵³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XXI.

³⁵⁴ Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 30.

³⁵⁵ Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 31. Altın Orda paraları için bkz. Nurettin Ağat, *Altınordu (Cuçi Oğulları) Paraları Kataloğu 1250-1502*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976, s. 54-68.

³⁵⁶ Vásáry, *Horda Kancelláriája*, s. 54.

³⁵⁷ Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 30; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XXI.

³⁵⁸ Moğollarda binlik birlikleri yönetenlere *gümüş payza*, toprak mülkiyetine sahip olanlara ise üzeri altın harfle yazılmış yetki belgesi olarak kullanılan payzaları taşıma hakkı verilmiştir. Bkz. Klaus Sagaster, ““Ölümsüz Cengiz”: Cengiz Han ve tarihe vurduğu damga”, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, (Ed. Semih Rifat), 1. Baskı, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul, 2006, s. 38-39.

³⁵⁹ Vásáry, *Horda Kancelláriája*, s. 61-65.

dönemlerde kullanımı ve muhtevası çeşitlilik gösteren *payza*, Samoyloviç'e göre *itimat levhası*, *dört köşe mühür*, *asma mühürü* olarak kullanılmış ve yarlığın kendisini ifade etmiştir³⁶⁰.

3.2. 1666-1767 Yılları Arasındaki Kırım Hanlığı Yarlıklarının Özellikleri

Cengiz Han döneminde başlayan ve Uygur Türkleri tarafından devlet bünyesinde örgütlenen resmî diplomasi geleneği önce Altın Orda Hanlığı'na oradan da Kırım Hanlığı'na aktarılmıştır. Velyaminov-Zernov'un eserinde yer alan Kırım Hanlığı'na ait belgelerde bu geleneğin devam ettirildiği görülmektedir. Kırım Hanlığı'nın incelediğimiz üç yüz yıllık tarihini içine alan belgelerde Cengiz Han ve Altın Orda Hanlığı dönemlerindeki geleneğe uygunluk *yosun(ça)*³⁶¹, *âdet*³⁶², *kânun*³⁶³, *âyin*³⁶⁴ ve *kâide*³⁶⁵ kelimeleri ile ifade edilmiştir. *Yarlık(ğ)* adı verilen resmî yazışma belgelerinde birbirinin yerine kullanılan bu terimler, Cengiz yasalarını hatırlatmaktadır. Yarlıklarda kalıplaşmış ve sıklıkla tekrarlanan Cengiz dönemi ve sonrası geleneklere atıf yapılan diğer kavramlar *âdet-i kadim (eski âdet)*³⁶⁶, *âdet ve kânun üzre*³⁶⁷, *burungı âdetçe (önceki âdete göre)*³⁶⁸, *kânun-ı kadim (eski kanuna göre)*³⁶⁹, *âyin-i kadime-i Çingizi*³⁷⁰, *taraf-ı Cingiz*³⁷¹, *taht-ı Çingiz*³⁷², *kâ'ide-i mer'iyye-i kadime*³⁷³, *kânun-ı mu'tad-ı müstedim*³⁷⁴ şeklinde ifade edilmiştir.

Altın Orda Hanlığı yazışmalarında kullanılan *yarlık (jarliğ)*³⁷⁵ ve *bitik* terimleri Kırım yazışmalarında da devam ettirilmiştir. Kırım diplomasisinde hanlarının Osmanlı Devleti padişahlarına gönderdikleri belgeler *bitik*, Rus ve Leh krallarına gönderdikleri belgeler ise

³⁶⁰ A. N. Samoyloviç, "Cucu Ulusu'nda Payza ve Baysaya Dair", (Çev. Hasan Ortekin), **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayını, C. II, (1), 1939, s. 63-64.

³⁶¹ Moğolca *yosu(n)*, *yos(on)* (*ĖC(OH)*), kelimesi genel kabul görmüş kanun, kaide, yasa, anane, töre, örf, usul anlamına gelmektedir. Bkz. Lessing, a.g.e., s. 545; Yosun(ça). Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-5, 9-12, 20-24, 120-121, 190-194, 224-228, 593-594.

³⁶² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 500-502, 683-686, 687-688.

³⁶³ Arapça *kânun* kelimesi usul, nizam, resim, ayin anlamına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, a.g.e., s. 858; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 500-502, 662-663, 707-709.

³⁶⁴ Farsça *âyin* kelimesi resim, âdet, kanun, usul anlamına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, a.g.e., s. 53; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 113-117, 519-522.

³⁶⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 120-122, 276-280, 798-799.

³⁶⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 770-709, 733-735, 738-740, 787-789.

³⁶⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 500-502.

³⁶⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 122-127, 263-265.

³⁶⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 507-508, 571-572, 244-638.

³⁷⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 442, 849-850.

³⁷¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 122-127.

³⁷² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 122-127.

³⁷³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 774- 777.

³⁷⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 774-777.

³⁷⁵ Vladimirtsov, a.g.e., s. 159.

yarlık(ğ), *yarlığ-ı şerif* ve *yarlığ-ı han-i* olarak adlandırılmıştır. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti himayesine girmesinden sonra resmî yazışmalarda dil ve üslup bakımından değişiklikler meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti yazışmalarında yer alan Arapça *hat* ve Farsça *name* terimleri *mektup* anlamında Kırım Hanlığı yazışmalarına geçmiştir. Osmanlı Devleti yazışma geleneğinin görüldüğü bir diğer etkileşim de Kırım yazışmalarında duaların Arapça ifade edilmesi olmuştur. Ayrıca XVIII. yüzyıl Kırım yarlıklarında Tatar Türkçesi yerine Arapça ve Farsçanın hâkim dil olduğu ve ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Arapça, Farsça tamlamalar ve kelimeler hanlığın ilk dönemlerine nazaran daha fazla kullanılır hale gelmiştir. Prusya Kralı II. Friedrich Agustov (1740-1786)'a gönderilen 1742 tarihli II. Selâmet Giray Han'ın yarlığı ile Arslan Giray Han'ın tarihi bilinmeyen yarlığında Osmanlı Devleti diplomasinin etkisi ve dildeki değişim oldukça belirgindir³⁷⁶.

Kırım Hanlığı diplomasi alanında hem Altın Orda Hanlığı'ndan hem de Osmanlı Devleti'nden etkilenmiştir. Yazışmalarda kullanılan dil, üslup ve yapısal değişiklikler gibi alanlarda görülen bu etkileşime rağmen yazışmalarda hanlığa özgü pek çok özellik de korunmuştur. Kırım yarlıklarında, Osmanlı Devleti ferman³⁷⁷ ve beratlarındaki³⁷⁸ giriş bölümünde yer alan davet kısmında kullanılan *hüve* (هو) lâhız ile başlamıştır. Arapça *hüve* kelimesi, *O, Odur, O kendisidir* anlamına gelir ve belgelerde saygı ifadesi olarak *Allah*'ı nitelemek için kullanılmıştır³⁷⁹. Kırım yarlıklarında Altın Orda yarlıklarının benzeri olan *sözüm*, *sözümüz* ifadesi ve aynı hizada yer alan hanın şeceresine atıf yapan tamgası yer almıştır. Velyaminov-Zernov'un eserinde yer alan 1632 tarihli Canıbek Giray Han'ın yarlığına kadar *sözüm* ifadesi kullanılırken sonraki dönemlerde özellikle de 1666 – 1767 yılları arası mevcut yarlıklarda *sözüm* ifadesi yerine han ve sultan yarlıklarının da *sözümüz* ifadesinin kullanıldığı görülmektedir³⁸⁰. Yarlıkların başında *sözüm*, *sözümüz* ifadesiyle aynı hizalanan han ve sultanlara ait tamgalar bulunmaktadır. Han tamgaları, içinde hanın adı ve soy bilgisinin yazılı olduğu badem şeklinde tasvir edilmiştir. Ancak eserde badem şeklinde çizilen tamgaların, yarlıkların aslı üzerinde ne şekilde olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca yarlıklarda bu tamgaların *yüzük* olarak adlandırıldığı metinler de mevcuttur. Câmıbek Giray Han'ın biri 1634 tarihli diğeri tarihi belirsiz olan Rus Çarı Mihail Fedoroviç'e gönderdiği yarlıkların da "...mühürlü, hâtem yüzük nişânlı defter³⁸¹..." ve "...altın yüzük hat³⁸²..." ifadeleri yer almaktadır. *Yüzük* mühür ifadesinin geçtiği bir diğer belge, Murad Giray Han'ın karaçi beyi olan Veli Şâh

³⁷⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 774-777, 777-778.

³⁷⁷ *Ferman*, Osmanlı padişahlarının herhangi bir konu için yazdığı emir içeren resmî belge. Bkz. Murat Taştan ve Yıldırım Çelebi, *Tarih Sözlüğü*, Asil Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 136.

³⁷⁸ *Berat*, Osmanlı Devleti'nde kişilere verilen emir, yetki ve hüküm içeren belge. Bkz. Taştan ve Çelebi, a.g.e., s. 56.

³⁷⁹ M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya Ve Diplomatik İlimi*, Enderun Kitapevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1992, s. 54. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Osmanlı* olarak kullanılmıştır)

³⁸⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 113-117.

³⁸¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 100-104.

³⁸² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 781-784.

Bey'in Fedor Alekseyeviç'e gönderdiği tarihi belirsiz bitiğinde "...*altın baysalı (payzalı) yüzük mühürlü hatt-ı şerif ahd- nâme-i hümayum...*" şeklinde ifade edilmiştir. Eserde Kırım hanları ve sultanlarına ait yarlıkların bir kısmında şecere bilgisi olarak hanın *babasının adı* yazılmıştır. Ayrıca eserde yer alan Kırım han ve sultanlarının tamgaları genellikle, yarlığın başında sağ, sonunda ise sol alt tarafta yer almıştır. Altın Orda yarlıklarında tamgalar metnin başında, ortasında ve sonunda olacak şekilde birden çok yere basılmışken, Osmanlı Devleti'ne ait fermanlarda padişah tuğrası³⁸³ metnin üst kısmında ve ortalanmış şekilde yer almıştır.

Kırım Hanlığı yarlıklarının giriş bölümünde dua, hanın ünvanı ve elkâbı ile yarlığın gönderildiği muhatabın konumuna göre elkâbı ve ünvanı yer almıştır. Kullanılan *elkâb*³⁸⁴ ve dualarda Türkçe ifadelerin yanı sıra Arapça ifadeler de yer almıştır. Kırım yarlıklarının dua bölümü bazen Türkçe *Tengri* tabiri ile bazen de Arapça dua cümleleriyle başlamıştır. 1704 yılına kadar olan yarlıklarda Türkçe dualar genellikle "...*Tengri tebâreke ve te'alanın rahmî ve inayetiyle...*" ifadeleriyle başlamıştır³⁸⁵. Ancak 1742 tarihinden sonra Arapça "...*cenâb-ı tabâraka ve te'âlâ hazretlerinin avn-ü inâyet-i...*" ve "...*cenâb-ı hazret-i bâri te'âlânın 'avn ve lutf-ü inâyetinden...*" duaları kullanılmıştır³⁸⁶.

Altın Orda Hanlığı yazışmalarında olduğu gibi Kırım Hanlığı yarlıklarında da han, kalgay ve nureddin sultanlar elkâblarında askeri gücü vurgulamak için *sağ ve sol kol* ve *yüz on min tümen* gibi ifadeler kullanmışlardır. Moğollarda asker çıkarma gücüne göre *onluk (arban)*, *yüzlük (ja'un=jağun)*, *binlik (mingğan)* ve *onbinlik (tümen)* gruplara ayrılan *kavim*, *kabile*, *soy* gruplandırmaları Altın Orda Hanlığı'nda da devam etmiş ve onlar vasıtasıyla Kırım Hanlığı'na intikal etmiştir³⁸⁷.

Kırım Hanlığı'ndan Rus Çarı'na gönderilen yarlıklarda Osmanlı Devleti padişahının adı geçiyorsa padişahın elkâbı uzun ifadeler kullanılarak yazılırken, Rus Çarı'nın elkâpları kısa ve sade yazılmıştır. Öte yandan Kırım hanlarının Osmanlı Devleti'ne gönderdikleri bitiklerde ise padişahın bütün ünvanları sıralanmış, Arapça sanatsal övgü dolu ifadeler kullanılmış ve padişahın elkâbı uzun yazılmıştır³⁸⁸. Murad Giray Han'ın elçibaşısı Veli Şâh Bey, 1681'de Rus çarı Fedor

³⁸³ *Divânu Lugâti't-Türk*'te tuğra (tuğrağ) kelimesi Oğuzlarda hükümdarın mührü, imzası olarak ifade edilmektedir. Bkz. Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 898;

³⁸⁴ Lakap kelimesinin çoğulu olan *elkâb*, İslam devletlerinde dini gruplara ve devlet yönetiminde bulunan kişilere verilen ünvan ve sıfatları ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Elkâb", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, C. 11, İstanbul, 1995, s. 51; Osmanlı Devleti'nde elkâb, devlet tarafından rütbe verilen bir kişiye bu rütbenin derecesine göre verilen resmî ünvanı belirtmek için kullanılmıştır. Bkz. Taştan ve Çelebi, a.g.e., s.116.

³⁸⁵ *Tengri* tabiriyle başlayan dualar için yarlık nr. 210, 253, 261, 296, 299. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 570, 653, 670, 767, 771.

³⁸⁶ Arapça dualar ile başlayan yarlıklar için yarlık nr. 301, 302. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 774-777, 777-778.

³⁸⁷ Vladimirtsov, a.g.e., s. 157; Özyetgin ve Kemaloğlu, **Altın Orda Yazışmaları**, s. 77-78, 95-98.

³⁸⁸ Özyetgin, **Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslûp**, s. 91; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XIX.

Alekseyeviç'e gönderdiği yarlığına Osmanlı Devleti tarafından gönderilen bir temmesük sureti de eklemiştir. Antlaşma şartlarını içeren bu suretde Osmanlı Devleti padişahının elkâbı şu şekildedir:

“...Han-ı a’zam selâtin-i zamân ve ekrem-i havâkin-i devrân olup Mekke-i mükerreme ve Medine-i münevvere ve Kuds-i şerif ve Akdeniz ve Karadeniz’in ve Rumeli ve Anadolu vilayetlerinde vâki olan memâlik-i vesî atu’l-mesâlikin padişahı ve şehin-şâhı olan sa’âdetlü ve devletlü ve kudretlü ve azametlü ve mehabetlü pâdişâhımız sultan ibni’s-sultan ve hâkân ibni’l-hâkân Sultan Mehmed Han ibni’s-Sultan İbrahim Han...”

Aynı yarlığın devamında Kırım Hanı için:

“...âli-cenâb, ma’âli-nişab, devlet-me’âb, izzet kıbâb, yektâ-yı süvâre-i mizmâr secâ’at-ı’alem-efrâz-ı ‘arşa-i şâhi fermân-revâ-yı memâlik-i İlhanî, mesned-ârâ-yı erike-i Cingiz Hâni, izzetlü ve rif’atlı ve sa’âdetlü karındaşımız Murad Giray Han...”

Rus çarı için ise: “...*Moskov vilâyetlerinin çarı ve Urus kavminin hüküm-dârı Fedor Alekseyeviç...*” elkâbı kullanılmıştır³⁸⁹. Murad Giray Han’ın Rus çarları İvan Alekseyeviç ve Petro Alekseyeviç’e gönderdiği 1682 tarihli yarlığında ise Osmanlı Devleti padişahının elkâbı olarak: “...*şecâ’atlı ve mehabetlü Mekke-i mükerreme ve Medine-i münevvere, Kuds-i Şerif, Akdeniz ve Karadeniz padişahı hünkâr hazretleri...*” ifadeleri kullanılmıştır³⁹⁰. Ayrıca yarlıklarda Osmanlı Devleti padişahı için, *Türk Sultanı*, *Türük Sultanı* gibi hitaplar da yer almıştır³⁹¹.

Kırım diplomatik yarlıklarının metin bölümünde, geçmiş uygulamalara sık sık atıfta bulunulmuş, güncel gelişmelere ilişkin yazışmalar hatırlatılmış ve yeni talepleri içeren emir ve hükümler sıralanmıştır. Özellikle Rus çarlığına *tiyış*, *bölek* ve *hazine* konusunda eski defterlere uygun gönderiler yapması ve hanlığın yeni taleplerini dikkate alması uyarıları yapılmıştır. Yarlıklarda yer alan emir ve taleplere uyulmaması durumunda ilgili devlet yetkililerine karşı yapılabilecekler arasında savaş tehdidi de yer almıştır. Murad Giray Han’ın veziri Ahmed Ağ’a’nın Rus çarının vezirine gönderdiği 1680 tarihli yarlığında, emirlerine uymaması halinde Osmanlı Devleti ile birlikte Ruslara karşı sefer düzenlenebileceği tehdidi yer almıştır³⁹². Rus çarlığının Osmanlı Devleti kullanılarak tehdit edildiği bir diğer yarlık ise Murad Giray Han’a aittir. 1682 tarihli bu yarlıkta Murad Giray Han, Rus Çarı Fedor Alekseyeviç’e birçok konuda uyarılar ve talimatlar vermiştir. Ayrıca Murad Giray Han’ın, Rusların sınırları içinde yaşayan Müslümanlara yönelik Hristiyanlaştırma politikasına ilişkin yaptığı uyarı ve tehditleri yarlıkta şu şekilde ifade edilmiştir:

³⁸⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 658-662.

³⁹⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 689-691.

³⁹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 696-701, 702-707.

³⁹² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 645-648.

“...Ben Murad Giray Han ve siz Rus Kralı Fedor Alekseyeviç hükümdarına malum olur ki birçok memleketimizde evvelde de evvel kalan Müslümanları güç kullanarak Hristiyan dinine döndürmüşsünüz. Bunlar hoş olmayan şeylerdir. Padişah şanına yakışır işler değildir. Ben ki Murad Giray Han da olsam bütün memleketlerimde ki Hristiyanlara ve Hristiyan tutsaklara Müslüman ol diye siyaset yapmadım. Öyleyse siz bir daha Müslümanlara Hristiyan olun diye siyaset yapmayın. Bir daha Müslümanlara karşı zorlama yaparsınız ben dahi Murad Giray Han da olsam aynısını Hristiyanlara yaparım. Hepsini Müslüman ettiririm. İnat edenlere sert siyasetler uygulayım. Ve bütün kiliselerini bozdukmayı (yıkıtmayı) buyururum. Bahçesarayda olan Mayrum (Meryem)’un kilisesini harap ettirir, papazlarına siyaset uygulayım. Ve tüm kiliselerin yıkılmasını buyururum. Ve sa’adettü ve azametlü ve şeca’atlü uluğ padişah hünkâr (Osmanlı Sultanı) hazretlerine dahi hat ve elçi gönderip bildiririz. Ki sonra uluğ padişah hünkâr hazretleri de olsa uluğ dinimizin gayreti için bütün Hristiyan taifesine ve Kuds-i şerif’de (Kudüs) olan poplarğa (ortadoks papaz, patrik) ve İstanbul’da olan tüm polarğa ve peterğahlarğa uluğ siyaset buyurup güç ve baskı ile Müslümanlığa iman kıldırırız...”³⁹³

Kırım yarlıklarının sonunda yer ve tarih kayıtları bulunanlarda hicri takvime göre bazen Arapça, Farsça tamlamalar, bazen de Türkçe ifadeler kullanılmıştır. Yarlıklarda, “...*Rabi’u’l-ahirin evvelinde bin yetmiş yedi*³⁹⁴” ...”, “*Fi mâhi Rabi’i’l-evvel fi aşara avâhiri-hi*³⁹⁵ ...”, “*Cemâdiye’l-ülâ ayında hicret-i nebeviyyenin bin seksen sekiz*³⁹⁶ ...”, “...*tarih min altmış üçde*³⁹⁷ ...” gibi tarihlerin yanı sıra *Yanvar (Ocak)*³⁹⁸, *Felvaris (Fevral / Şubat)*³⁹⁹, *Mart*⁴⁰⁰, *Nisan*⁴⁰¹, *Temmuz*⁴⁰², *Ağustos*⁴⁰³, *Eylül*⁴⁰⁴ gibi Miladi, Rumi ve Türkçe ay adları da yer almıştır. Ayrıca Kırım’dan Ruslara gönderilen yarlıklarda *Oktabr*⁴⁰⁵ (*Ekim*), *Aktabr*⁴⁰⁶ (*Ekim*) ve Rus çarlığından hanlığa gönderilen 1670 tarihli belgede ise *Setburs*⁴⁰⁷ (*Temmuz*) miladi ay adları yazılmıştır. Yarlık tarihleri genel olarak yıl, ay ve gün olarak yazılmış ancak tarihi yazılmamış yarlıklar olduğu gibi sadece yılın yazıldığı ayın yazılmadığı⁴⁰⁸ veya sadece ayın yazılı olduğu yılın yazılmadığı⁴⁰⁹ yarlıklar da mevcuttur.

³⁹³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

³⁹⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 549.

³⁹⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 603.

³⁹⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 627.

³⁹⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 467.

³⁹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 653, 655.

³⁹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 535.

⁴⁰⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 736, 738, 740.

⁴⁰¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 765.

⁴⁰² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 602.

⁴⁰³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 691.

⁴⁰⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 483.

⁴⁰⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 707.

⁴⁰⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 701.

⁴⁰⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 605

⁴⁰⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 572, 573.

⁴⁰⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 624.

Yarlıkların yazıldığı yerlerin farklılıkları bu çalışmanın birinci bölümünde ifade edildiği gibi han, kalgay ve nureddin sultanlar ile diğer devlet adamlarının ikametgâhlarına göre değişmektedir. Yarlığın yazıldığı yer kayıtları olan mahall-i tahrirler *be-makâm-ı Bahçesaray el-mahrûse* şeklinde yazılmıştır. 1666 ve 1767 yılları arasındaki tarih bilgileri mevcut olan on adet han yarlığında, *be-makâm-ı* ifadesi tarak tamganın sağına veya soluna eklenerek yarlığın yazıldığı yerlerin adları belirtilmiştir⁴¹⁰. Ayrıca dört kalgay yarlığında tamganın sağ veya sol taraflarına, dört nureddin yarlığın da ise tamganın sağ tarafına *be-makâm-ı* ifadesi eklenmiş ve devamında yer adları yazılmıştır⁴¹¹.

Kırım yarlıklarında, Osmanlı Devleti fermanlarında olduğu gibi onay yerine geçen *mühür*ler kullanılmıştır⁴¹². Osmanlı mühürlerinden farklı olan yarlık mühürleri, han ve sultan yarlıklarında tamga olarak adlandırmıştır. Velyaminov-Zernov'un eserinde (1515-1666 arası) yer alan iki han yarlığının başlangıç kısmında Altın Orda Hanlığı'na ait kare tamga kullanılmıştır⁴¹³. Eserde yarlık sonunda kullanılan Kırım tamgaları, damla şeklinde tasvir edilmiş ve ortasında hanın adı ile soy bilgisinin yer aldığı, *tarak* (𐰽𐰺𐰍) sembolü olan tamgalardır. Kırım Hanlığı'nı temsili eden bu tamgalar, sadece han yarlıklarında kullanılmış ve mühür yerine geçen *tarak tamga* olarak adlandırılmıştır⁴¹⁴. Hâkimiyet sembolü olan tamgalar, Altın Orda Hanlığı sikkeleri üzerinde *kırık özengi (üzengi)*⁴¹⁵ sembolü olarak kullanılmış ancak Kırım Hanlığı'nda *kırık özengi* sembolü yerine I. Hacı Giray Han'dan itibaren *tarak tamga* kullanılmaya başlanmıştır⁴¹⁶. Kırım hanları, diplomatik belgelerin yanı sıra, han meclisinin girişinde, bazı eşyaların üzerinde ve kendi adlarına basılan paralar da *tarak tamga* sembolünü kullanmışlardır⁴¹⁷. Velyaminov-Zernov'un eserinde yer alan Giray hanedanı sultanlarına ait yarlıkların sonunda *tarak* sembolü olan tamgalar bulunmamaktadır. Yarlıklarda ki sultan tamgaları, yüzük şeklinde ve sultan adları ile soy bilgisinin olduğu tamgalardır⁴¹⁸. Ayrıca eser içerisinde ağalar, beyler, elçiler ve hanedan mensubu kişilere ait

⁴¹⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 549, 553, 569, 594, 602, 607, 622, 691, 709,743.

⁴¹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 572, 577, 596, 736, 613, 669, 738, 754.

⁴¹² İmza anlamına gelen *mühür* kelimesi Farsçadır. Arapça karşılığı *hâtem* olan mühür kelimesi Farsçadan Arapçaya *t emhir, memhür* olarak geçmiştir. Bkz. Gökbilgin, **Osmanlı**, s. 50

⁴¹³ Eserde yer alan bilgilere göre I. Mehmed Giray Han (1514-1523) ve II. Gazi Giray Han (1588-1607) yarlıklarında kare tamgayı kullanmıştır. I. Mehmed Giray Han 1520'de Rus knezlerine ve ileri gelenlerine, II. Gazi Giray Han ise 1592'de Leh Kralı III Zygmunt'a kare tamga kullanarak yarlık göndermiştir. Kara tamga için yarlık nr. 1, 4. Bkz.Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2, 9.

⁴¹⁴ Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 229.

⁴¹⁵ Altın Orda Hanlığına ait paralar üzerindeki hanların kullandığı kırık üzengi tamgaları şeklerinde yer almıştır. Bkz. Badarch Nyamaa, **The Coins Of Mongol Empire And Clan Tamgha Of Khans (XIII-XIV)**, Ulaanbaatar-13, P.O. Box-229, Mongolia, 2005, s. 106-107, 194-200; Ağat, a.g.e., s. 55-60.

⁴¹⁶ Kırımlı, **Geraylar ve Osmanlılar**, s. 34.

⁴¹⁷ Królowska, a.g.m., s. 59.

⁴¹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 260, 573, 688, 847.

belgelerin sonunda, küçük kare ve dikdörtgen şekiller içinde isimlerin yazılı olduğu mühürler kullanılmıştır⁴¹⁹.

1666-1767 yılları arasındaki Kırım Hanlığı'nın yarlıkları içerik bakımından genel olarak diplomatik yarlık niteliğinde olup, II. Selâmet Giray Han'ın 1742 tarihinde Prusya Kralı'na gönderdiği yarlığın içeriğinde *te'kid*⁴²⁰ ve *şedid*⁴²¹ *yarlıklar* ifadesi kullanılmıştır⁴²². II. Selâmet Giray Han yarlığında, ticari amaçla Bucak ve Kırım'a gelen Prusyalı tüccarların kadim vergiyle serbestçe ticaret yapabilmelerini sağlamak amacıyla daha önce yapılan antlaşmaların devam etmesi için sıkı tedbirlerin alındığını ifade etmiştir. Söz konusu yarlıkta geçen *te'kid* ve *şedid* *yarlıklar* ifadesinden, *te'kid* ve *şedid* yarlıkların tarhanlık, soyurgal ve diplomatik yarlıklar gibi hanın, mevcut koşulların devamı ve uygulanmasına ilişkin kesin hükümlerini ifade ettiği bir yarlık türü olduğunu varsaymak mümkündür. Yine kaynaklarda yer alan bilgilere göre Maksûd Giray Han (1767-1768) döneminde Kırım topraklarında seyahat etmek isteyen yabancılara han tarafından verilen ve izin belgesi niteliği taşıyan yarlıklar *menzil yarlığı* olarak adlandırılmıştır⁴²³.

Rus Çarlığı tarafından Kırım Hanlığı'na gönderilen belgelerde hanlığın kullandığı diplomatik yazışma geleneğinin etkileri görülmektedir. Rus diplomasisinin Kırım Hanlığı ile etkileşim sürecinin başlangıcı Altın Orda Hanlığı dönemine kadar uzanmaktadır. Altın Orda Hanlığı, Rus knezliklerini siyasi, idari, sosyal ve mali alanlarda etkilemiştir. Ruslar, diplomasi alanında Altın Orda Hanlığı'nın elçilik teamüllerini kendilerine örnek almışlar ve bu teamüller doğrultusunda batılı ülkelerin elçilerini kabul etmişlerdir. Altın Orda Hanlığı'nın çöküşünden sonra Kazan ve diğer hanlıklar Rus hâkimiyeti altına girmiş, bu da Rus sarayındaki Tatar tercümanların, diplomatların ve önde gelen Tatar devlet adamlarının sayısını artırmıştır. Rus diplomasisinde çok sayıda Tatar'ın bulunması, devletlerarası yazışmaların Tatarca yapılmasına imkân vermiş ve Ruslar, özellikle doğu sınırlarındaki gruplarla ve Müslüman devletlerle olan ilişkilerinde bu Tatarları görevlendirmiştir. Öyle ki XVIII. yüzyılın başında bile Ruslar, İtil Kazaklarına gönderdikleri belgeleri Tatarca olarak yazmışlardır. Ruslar sadece Kırım Hanlığı ile değil, Osmanlı Devleti, Kafkasya ve Türkistan'daki hanlıklar, İran, Hindistan, Moğolistan ve Çin ile yazışmalarında Rusçanın yanı sıra Tatarca da kullanmışlardır. Tatar dilinin Rus diplomasisinde önem kazanmasıyla

⁴¹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 233, 483, 592, 701, 707, 792, 825.

⁴²⁰ *Te'kid*, bir işin yapılması için daha önceden yazılan bir yazıyı tekrarlama, pekiştirme, kuvvetleştirme ve sağlamlaştırma anlamına gelmektedir. Bkz. Develioğlu, a.g.e., s. 1243; *Te'kidname*, bir madde hakkında evvelce verilen emri mümkün kılmak için sonradan yazılan mektup. Bkz. Mehmed Salâhi, *Kâmûs-ı Osmânî*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 127, İstanbul, 2019, s. 18.

⁴²¹ *Şedid* veya *şedide*, şiddetli, sıkı, sert, katı. Bkz. Develioğlu, a.g.e., s. 1147.

⁴²² *te'kid* ve *şedid* *yarlıklar* için yarlık nr. 301. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 774-777.

⁴²³ Onur Birinci, *Pierre Ruffin'in Kırım Günlüğü Işığında Maksud Giray Han Dönemi (1767-1768)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2024, s. 36, 38; Kırım Hanlığı'ndaki menzil yarlığının Osmanlı Devleti'ndeki karşılığı, sınırları içinde seyahat eden özel kişilere yolculuklarını kolaylaştırmak amacıyla verilen bir belge olan *yol emri* adını taşımaktadır. Bkz. Yılmaz Kurt, *Osmanlıca Dersleri 1-2*, Ecdâd Yayınları, Ankara, 1993, s. 177.

birlikte, aralarında Rusların da bulunduğu Çarlık yönetimi altındaki diğer topluluklar da önemli mevkiler elde edebilmek için Tatarca öğrenmeye başlamışlardır⁴²⁴.

1666-1767 yılları arasında Rus Çarlığı'nın Kırım Hanlığı'na gönderdiği bazı belgelerde hanlığın yarlıklarında yer alan ifadeler kullanılmıştır. Rus belgelerinde Kırım yarlıklarında geçen duaların benzerliği ve belgenin yazıldığı yer ve tarihini belirtmek için kullanılan ifadeler, Kırım resmi yazışma geleneğinin Rus diplomasisini etkilediğini ortaya koymaktadır. Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'in Adil Giray Han'a gönderdiği 1670 tarihli belgenin başında dua olarak *huve* ifadesi ve tarih kısmında *Tahrîran fî şahri Şab'bân 17 sana (sene) 1081* ifadeleri yer almıştır⁴²⁵. Kırım yazışma üslubunun görüldüğü diğer Rus belgeleri, Rus çarı Mihail Fedoroviç'in Kalgay İslam Giray Sultan'a gönderdiği tarih yazılmamış belgede kullandığı "*Bi-inâyeti rabb'il-âlamîn, Tengri tabâraka va ta'âlânın rahmî ve 'inâyeti birlen...*"⁴²⁶ dua sözleri ve IV. Mehmed Giray Han'a gönderilen tarih yazılmamış belgede yer alan, "*Yazıldı tahtgâh şehrimiz Meskev'de pâdişâh-âne korumuzda...*"⁴²⁷ yer bilgisi ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Tablo 5: Velyaminov-Zernov'un Eserindeki Yarlıklara Göre Kırım Hanlığı Yarlık Örneği

Hüve (هو)
I. Giriş
- Tamga
-Sözüm veya Sözümüz
-Dua, Elkâb ve Ünvan
-Yarlık Gönderilen Muhatabın Makamına Göre Hitap, Elkâb ve Dua
II. Metin
- Nakil veya İblâğ
- Emir veya Hüküm
- Te'kid, Tehdid, Te'yid ve Lanet
III. Sonuç
- Yarlığın Yazıldığı Tarih
- Yarlığın Yazıldığı Yer
- Yarlığın Sonunda Solda Tamga veya Mühür

⁴²⁴ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s. 295.

⁴²⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 605-606.

⁴²⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 801-802.

⁴²⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 866.

3.2.1. Han Yarlıkları

Hüve, Sözümüz ve Tamga: Velyaminov-Zernov'un eserindeki 1666-1767 tarihli han yarlıklarının başında *hüve*⁴²⁸, *ya hüve*⁴²⁹, *hüve'l-mu'in*⁴³⁰ ifadesi yer almaktadır. Han yarlıklarının giriş bölümü *sözümüz* ifadesiyle başlamıştır. Ancak başında *hüve* lâhzının yazılmadığı yarlıklar olduğu gibi giriş bölümünde *sözümüz* ifadesinin bulunmadığı yarlıklar da mevcuttur⁴³¹. Giriş bölümünde hanın şeceresi ve ünvanının yer aldığı badem şeklinde tamgalar bulunmaktadır. Yarlıklarda tamga içinde ünvan kullanan tek han I. Selim Giray'dır. İkinci saltanatlığı sırasında oğlu Azamet Sultan'ın vefatından sonra, yaşlılığı nedeniyle Osmanlı Devleti'nden hanlıktan feragat ettirilmesini talep eden I. Selim Giray Han, hacca gitmiş⁴³² ve 1692-1699 yılları arasında üçüncü kez tekrar han seçilmiştir. Eserde I. Selim Giray Han, 1695 yılı sonrası yarlıklarında *el-hac* ünvanını kullanmıştır⁴³³.

Dua: Kırım hanları yarlıklarında ünvan ve elkap ifadelerinin öncesinde ve sonrasında Türkçe ve Arapça ifadeleri içeren çeşitli dua kalıpları kullanmışlardır. Han yarlıklarında elkâblardan önce kullanılan dualar şu şekildedir:

- "...Tengri tabâraka ve te'âlinin rahmi ve 'inâyeti milen..."⁴³⁴
- "...Hamd-i ferâvân ve şükr-i bi peyan ol hâlik-ı bi-çün ve râzik-i rub'-ı meskûn calla şânu-hü va ta'âlâ ve 'amma navâlu-hü va tavâli..."⁴³⁵
- "...Hamd-ü tenâ ve şükr-i lâ-yuhsâ ol halkak-ı bi-çün-ü çirâ ve rezzâk-ı 'âlemiyân-ı dünyâ ve 'ukbâya..."⁴³⁶
- "...Hamd-i firâvân ve şükr-i bi-kerân ol cenâb-ı rabbü'l-müte'âl takaddasa dâtu-hü 'ani's-şibhi va'l-mitâl hazretlerine olsun! Dahı salavât-ı bi'-had ve tahiyyât-i lâ-yu'ad ol mefhar-i mevcûdât ve server-i kâ'inât, hâtemü'l-enbiyâ ve şefi-i rûz-i cezâ, a'ni, hazret-i Muhammed'ül- Mustafa sallâ'llâhu ta'âlâ 'alayhi va sallam, dahı âl-ü evlâd ve ashâb-ı kirâm ridvânü'llâhi ta'âlâ 'alayhim 'acma'in üzerine olsun..."⁴³⁷

Yarlıklarda elkâblardan sonra hanın adının yazılmasının ardından kullanılan dualar ise şöyledir:

⁴²⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 608.

⁴²⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 689.

⁴³⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 653.

⁴³¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 656.

⁴³² Halim Giray, a.g.e., s. 69.

⁴³³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 767.

⁴³⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 548,

⁴³⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 553.

⁴³⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 638.

⁴³⁷ Dua için yarlık nr. 297. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 768.

- "...dâme devlet-hû ilâ yevmi'l-mizân..."⁴³⁸
- "...dâme devlet-hû ve nusratu-hû ilâ yevmi'l-mizân..."⁴³⁹
- "...dâme fi hifzi rabbînâ'l-musta'ân fi 's-safari va'l-hadari ilâ yevmi'l-mizân..."⁴⁴⁰
- "...dâme saltanatu- hû ilâ yevmi'l-va'di va'l-mizân..."⁴⁴¹
- "...hullidat hilâfatu- hû ilâ yevmi'l-va'di va'l-mizân..."⁴⁴²
- "...abbada'llâhu te'âlâ devlet-hû ilâ yevmi'l-va'di va'l-mizân..."⁴⁴³
- "...abbada'llâhu 'umra-hû va devlet-hû ilâ yevmi'l-va'di va'l-mizân..."⁴⁴⁴

Eserde hanlığın son dönemlerine ait Prusya Kralına gönderilen 1742 tarihli II. Selâmet Giray Han ve tarihi belirsiz olan Arslan Giray Han'a ait yarlıklarda han elkâblarından önce:

- "Cenâb-ı tabâraka ve ta'âlân hazretlerinin 'avn ü'inâyet-i ahadiyye..."⁴⁴⁵
- "Cenâb-ı hazret-i bâri ta'âlânın avn ve lutf'u..."⁴⁴⁶

duaları yer almıştır. Ancak söz konusu bu iki yarlıkda hanın adından sonra dua ifadeleri kullanılmamıştır.

Eserde 1666-1767 yılları arasında gönderilen han yarlıkları içersinde, muhatap devletin krallarının adının yazılmasından sonra dua kullanılan bir yarlık da bulunmaktadır. Adil Giray Han 1667 yılında Lehistan Kralı Yan Kazimir'e gönderdiği yarlığında kralın adından sonra "... dâme musâlahatu-hû ilâ yevmi's-su'âl..." duasını kullanmıştır⁴⁴⁷. Ancak Adil Giray Han'ın Rus Çarlığı'na göndermiş olduğu yarlıklarda Rus Çarı'na yönelik dua ifadelerine yer verilmemiştir. Ayrıca Adil Giray Han'ın Lehistan Kralı Yan Kazimir'e gönderdiği yarlıktaki dua ifadelerinin aksine, 1666-1767 tarihleri arasında hüküm süren diğer Kırım hanları yabancı devletlerin hükümdarlarına gönderdikleri yarlıklarda herhangi bir dua ifadesi kullanmamışlardır.

Elkâb: Han yarlıklarında hâkimiyet sahalarının göstergesi olarak kullanılmış elkâblar bulunmaktadır. Kırım Hanlığı'nın Rusya ve Lehistan ile mücadelesi sonucunda yaşanan toprak kayıpları veya kazanımları gibi siyasi gelişmeler, hanların hâkimiyet alanlarını ifade ettiği elkâplara da yansımıştır. 1666-1678 yılları arasında Kırım hanların yarlıklarında hâkimiyet alanlarını ifade etmek için kullandıkları elkâb şu şekildedir:⁴⁴⁸

⁴³⁸ Yarlık nr. 210, 233. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 570-571, 617-619.

⁴³⁹ Yarlık nr. 198, 202, 205, 209, 229. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 548-549, 552-553, 559-562, 567-569, 608-610.

⁴⁴⁰ Yarlık nr. 261. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670.

⁴⁴¹ Yarlık nr. 269, 270. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 707-709, 710-711.

⁴⁴² Yarlık nr. 245. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 638-640.

⁴⁴³ Yarlık nr. 278. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 727-729.

⁴⁴⁴ Yarlık nr. 286. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 745-749.

⁴⁴⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 774.

⁴⁴⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 777.

⁴⁴⁷ Yarlık nr. 203. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 554.

⁴⁴⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 548, 606.

“...Uluğ Orda ve uluğ yurtının ve Deşt-i Kıpçak’ın ve taht-ı Kırım’ın ve sansız köp Tatar’nın ve sağıssız köp Nogay’nın ve tağ ara Çerkeç’nin tat bile Tavgaç’nın uluğ padişahı bolğan şevketlü ve şecâ’atlü ve ‘azametlü men...”

Murad Giray Han (1678-1683)’ın hükümdarlığı döneminde hanın kullandığı elkâb da bazı değişiklikler yer almıştır:

“...Uluğ Orda ve uluğ yurtının ve taht-ı Kırım ve Deşt-i Kıpçak ellerinin ve sansız köp Tatar’nın ve sağıssız barça Nogay’nın ve on kol ve sol kolın ve yüz min tümennin⁴⁴⁹ ve tat milen Tavgaç’nın tağ ara Çerkeç’nin uluğ padişahı bolğan devletlü ve ‘azametlü ve şecâ’atlü ve nuşretlü men uluğ Kırım Hanı...”⁴⁵⁰

1683 tarihli Han yarlıkların da *Akkirman Vilayeti* hâkimiyet sahası olarak elkâplar içerisine eklenmiştir⁴⁵¹. Ancak eserde I. Selim Giray Han’ın ikinci (1684-1691), üçüncü (1692-1699) ve dördüncü (1702-1704) saltanatlık dönemlerine ait yarlıklarda kullandığı elkâblar 1683 sonrasına tarihlenmiş olmasına rağmen (Murad Giray Han’dan) önceki dönemlerde kullanılan elkâblar şeklindedir⁴⁵².

Prusya Kralı II. Friedrich Agustov’a gönderilen 1742 tarihli II. Selâmet Giray Han (1740-1743)’ın ve Arslan Giray Han (1748- 1756/1767)’ın tarihi belirsiz olan yarlıklarında kullanılan elkâblar şu şekildedir:⁴⁵³

“... Kırım ve Or ve Bucak ve Kuban ve Çerâkise-i Kûhistân ve ‘âmme-i ‘aşâyir-i Noğayluyân-ı sahrâ-nişinânın hân-ı a’zamı celâdetlü, sehâmetlü⁴⁵⁴...cümle Kırım ve Kuban ve Bucak memleketlerinin fermân-fermây padişahı ve umümen Çerâkis ve Noğay ve Or ve Tavgaş-ı vâfir ve sahrâ-nişinân ve kabâyil-i Kıpçak ve sekbânân ve sâ’ir tal ve tümennin hân-ı vâlâ-şâmı hazretleri...”

1666 -1767 yılları arasındaki Kırım hanlarına ait başlangıcında sadece dua bulunan ancak elkâb kullanılmamış yarlıklar da mevcuttur. Elkâb kullanılmamış olan Adil Giray Han’a ait tarihi belirsiz yarlıkta savaşlarda yararlılık gösteren Dedeş Ağa’a takdir edilmiş ve Lehistan’dan yıllık hazine tahsilatını yapmakla görevlendirilmiştir. Ayrıca Lehistan Kralı’na Dedeş Ağa’nın vergi tahsilatı hususunda yetkili olduğu bildirilerek, yıllık hazinenin ayrıntıları yer almıştır⁴⁵⁵. Murad Giray Han’ın Rus Çarı’na gönderdiği tarihi belirsiz yarlıkta iki devlet arasındaki olaylar elkâb

⁴⁴⁹ Murad Giray Han’ın yarlıklarında *on kol ve sol kolın (sağ ve sol kolun) ve yüz min tümennin* ifadeleri ile Moğol devlet teşkilatlanmasına gönderme yapılmaktadır. İkinci bölümde de belirtildiği gibi Murad Giray Han, yaptığı ve yapmayı planladığı idari değişikliklerle Kırım Hanlığı’nı kadim Cengiz Yasaları geleneklerine uygun olarak yönetmeye çalışmıştır. Bkz. İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 236-237.

⁴⁵⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 630, 689.

⁴⁵¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 707.

⁴⁵² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 727, 761, 767, 771.

⁴⁵³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 777.

⁴⁵⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 774.

⁴⁵⁵ Yarlık nr. 207. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 565.

kullanılmadan doğrudan anlatılmıştır. Söz konusu yarlıkda, Rus Çarlığı'nın elçilerini Osmanlı Devleti'ne göndermeden önce Kırım Hanlığı'na göndermesi gerektiği vurgulanmış ve Rus himayesinde olan Ten Kazaklarının Kırım elçilerine yönelik yaptıkları saldırılara karşı sert uyarılar yapılmıştır⁴⁵⁶. I. Selim Giray Han'ın Rus Çarlığı'na gönderdiği 1685 tarihli elkâbsız yarlıkta, hazineyi Kırım'a teslim etmekle görevlendirilen çarın adamına da hitap edilmiş ve Rus Çarları, en kısa süre içinde hazinenin kusursuz bir şekilde Kırım Hanlığı'na ulaştırılması hususunda uyarılmışlardır⁴⁵⁷. Yine I. Selim Giray Han'ın Kuban Tatarlarının yağma amacıyla topraklarına girdiğinden şikâyet eden Barabaş Hatmanı'na gönderdiği 1704 tarihli elkâbsız yarlıkta, Ten Kazakları ve Kalmukların Or Kapı'daki Kuban Tatarlarına saldırarak yıkı da olan sekiz yüz atı ve birkaç Tatarı kaçırdıkları hatırlatılmıştır. Kırım Hanlığı'nın Barabaş topraklarında yağma yapan Kuban Tatarlarını cezalandırdığı, ancak Ten Kazakları ve Kalmukların saldırılarından sorumlu kişilere karşı Barabaş Hatmanı'nın ne gibi önlemler aldığının bilinmediği ifade etmiştir. Ayrıca esir alınan Tatarların ve atların iadesi hususunda da uyarılar yapılmıştır⁴⁵⁸. Kırım hanlarının elkâb kullanmadan gönderdiği yarlıkların, özellikle sınır ihlalleri ve yıllık hazine vergisi tahsilatı gibi önemli konularda uyarı ve tehdit içeren ortak özellikleri bulunmaktadır.

Hanlara ait bazı yarlıklarda elkâbların devamı olarak “...ulu padişahı ve hân-ı a'zamı ve hakan-ı ekremi olan şevketlü ve şecâ'atlü ve mehâbetlü men...”⁴⁵⁹ ve “...uluğ padişahı âlî-hazret, ma'âlî-rütbet, Hurşîd-tal'at, Utârid-fitnat...”⁴⁶⁰ ifadeleri kullanılmıştır. Ayrıca bazı kalgay sultan ve uluğ ağa olan vezirlere ait yarlıklarda, hanın elkâbı zikrolunduktan sonra “...âlî-hazret, sâmi-rütbet, Utârid-fitnat, Keyvân-haslet uluğ ağçamız hân-ı a'zam hazretleri...” ifadeleri yer almıştır⁴⁶¹.

Hitap: Kırım hanları yarlık gönderdiği muhataplarına hitap ederken o kişilerin rütbelerine göre dua ve elkab kullanmışlardır. Rus krallarına gönderilen yarlıklardaki elkâb ve hitaplarda yıllar içinde bazı değişiklikler olmuştur. 1666-1670 yılları arasındaki yarlıklarda Rus krallarına yönelik hitap ve elkâplar:

“... kardeşimiz uluğ padişah, han ve hem uluğ bey barça Urus'nın penâhı ve köp memleketlernin de bolsa padişahı ve hüküm-dârığa...”⁴⁶²

1670-1704 yılları arasındaki yarlıklarda Rus krallarına yönelik hitap ve elkâplar:

⁴⁵⁶ Yarlık nr. 254. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 656.

⁴⁵⁷ Yarlık nr. 285. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 743.

⁴⁵⁸ Yarlık nr. 298. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 770.

⁴⁵⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 717-721.

⁴⁶⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 553-556.

⁴⁶¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 572-573, 623-624, 640-641.

⁴⁶² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 548, 593.

- "...uluğ pâdşâhı, han, hem uluğ bey, uluğ ve küçük ve Ak Urus⁴⁶³'un penâhı ve köp memleketlernin ve yerlerinin maşrık ve mağrib ve şimal⁴⁶⁴ taraflarında bolğan hristiyanın ata ve babadan ola kelmiş uluğ pâdişâhı ve hüküm-dârığa..."⁴⁶⁵
- "...cümle hristiyan oğlının pâdişâhı bolğan bey..."⁴⁶⁶

Murad Giray Han döneminde Ruslara gönderilen Kalgay Sultan, Nureddin Sultan ve vezir yarlıklarına göre Kırım bürokratları Rus kralına "...uluğ yurtnın ve uluğ ordanın uluğ pâdşâhları..."⁴⁶⁷ şeklinde hitap etmişlerdir. Murad Giray Han'ın 1682 tarihinde Fedor Alekseyeviç'e gönderdiği yarlıkda, Rus kralının kendisi için yeni bir elkâb kullanılmasını talep ettiği ve bu isteğin han tarafından kabul edildiği şu şekilde ifade edilmiştir: "... siz uluğ dostımız ve kardaşımızın uluğ recanızı kabul buyurup öz muradınızca mahabbetlik bile uluğ türliğ elkâb yazdırıp takı şart-nâme hatt-ı şerifimizde yazılmay kalgan şart sözler yazılurğa buyurduk..."⁴⁶⁸

Han yarlıklarında Rus devlet adamları için kullanılan elkâblar da bulunmaktadır. I. Selim Giray Han'ın, hazine teslimi için Ruslara gönderdiği yarlığında, hazineyi getirmekle görevli *akalniçe* (çarın yakın kişisi)'ye hitap ederken kullandığı elkâb: "...Kıdvatu'l-millati'l-Masihıyya zubdatu't-tâyifatı'l-İsaviyya, hutimat avâkibu-hü bi'l-hayr..."⁴⁶⁹ şeklindedir.

Eserde 1666-1767 yılları arasında Leh krallığına gönderilen yarlıkların sayısı, Ruslara gönderilen yarlıkların sayısı ile kıyaslandığında oldukça azdır. Kırım hanlarının yarlıklarında Leh kralları için kullanılan elkâblar şu şekildedir:

- "...uluğ Urus'nın ve Purus'nın ve Litva'nın ve Mazavska'nın ve Jamot'nın ve İflanska'nın ve Kiyovska'nın ve Polinska'nın ve Fodolska'nın ve İsmolinska'nın ve Çernikav'nın ve Şidveska'nın ve Govska'nın ve Valdanska'nın köp hristiyanın uluğ pâdşâhı bolğan..."⁴⁷⁰
- "... uluğ Urus'nın ve Purus'nın ve Litva'nın kralı..."⁴⁷¹
- "... Urus ve Purus ve Leh ve Litva ve Mazor'nın ve çok memleketlerin kralı olan meveddetlü, sadakâtlü..."⁴⁷²

⁴⁶³ *Ak Urus (Bela Rus)* Beyaz Rus, kabile adı. Eski Rutenya'da yaşayan Hristiyanlaşmış Slav kavmine verilen isim. Bkz. Velyaminov-Zernov, 2017b, s. 42; Adil Giray Han döneminden itibaren Rus Çarlığı'na gönderilen yarlıklarda Rus krallarına hitap etmek için kullanılan elkâblarda *Ak Urus'un penâhı*, tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Yarlık nr. 219, 224. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 584, 599.

⁴⁶⁴ IV. Mehmet Giray Han (1641-1644/1654-1666) tarihi belirsiz yarlığında, Rus krallarının belgelerinde kendi elkâbları olarak *mağrib, maşrık ve şimal tarafının padişahı* ifadelerini kullanmalarına tepki göstermiştir. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 870-872; Ancak Adil Giray Han (1666-1671), Rus Çarlığı'na gönderdiği 1670 tarihli yarlığında *maşrık, mağrib ve şimal tarafının* ifadelerini Rus kralına hitabında kullanmış ve söz konusu tarihten sonra bu elkâb ifadesi Kırım yarlıklarında Rus kralları için tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 599.

⁴⁶⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 599, 717.

⁴⁶⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 710.

⁴⁶⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670, 689.

⁴⁶⁸ Yarlık nr. 261. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

⁴⁶⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 743.

⁴⁷⁰ Yarlık nr. 203. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 554.

⁴⁷¹ Yarlık nr. 205. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 559.

⁴⁷² Yarlık nr. 297. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 768-769.

Kırım hanları Leh Hatmanlarına gönderdikleri yarlıklarda *Kidvatu'l-Masîhiyya*⁴⁷³, *Kidvatu'l-millati'l-Masîhiyya ve zubdatu ashâbu't-tâyifa'l-İsaviyya*⁴⁷⁴ elkâblarını kullanarak hitap da bulunmuşlardır.

Han yarlıklarında Prusya Kralı için kullanılan hitap ve elkâb ifadeleri şu şekildedir:

“...Leh cumhûrının kralı ve Liteviski ve Ruski ve Puruski ve Mazaviski ve Zamodoniski ve Kiyoviski ve sâyir dahi nece memleketlerin hüküm-dârı ve kâdimi Saksonya begi olan hürmetlü, reğbetlü mezid-menziletli kemâl-i rağbet ile mu'teber⁴⁷⁵...” ve Leh kralı ve büyük Litva eyaletlerinin ve Rus ve Purus ve Mazovniske ve Azmutiski ve Kiyovska ve Voloniski ve Podoliski ve Podlaski ve İnflanski ve İsmolenski ve Çehrinovski ülkelerinin hükümrânı ve Saksonya'nın hâkimi ve Roma devletinin elektörü...”⁴⁷⁶

Geçiş Cümlesi: Dualar, elkâblar ve hitapların ardından han yarlıklarında geçiş cümleleri kullanılarak ilgili konunun muhtevasının yazıldığı nakil (iblağ) bölümüne geçilmiştir. 1666-1767 yılları arasındaki han yarlıklarında yer alan geçiş cümleleri şu şekildedir:

- “...i'lâm-ı yarlığı şerîf-i hânî odur ki...”⁴⁷⁷
- “...i'lâm-ı yarlığı şerîf-i sa'âdet-redîf-i hânî budur ki...”⁴⁷⁸
- “...i'lâm-ı yarlığı şerîf-i devlet-redîf-i hânî ve tevkî-i refî-i hâkânî budur ki...”⁴⁷⁹
- “...i'lâm-ı yarlığı şerîf-i sa'âdet- encâm-ı hânî budur ki...”⁴⁸⁰
- “...selâm-ı selâmet-resân-ı hânî ve peyâm-ı şevket-nişân-ı İlhanî iblağından sonra şunlar malum kılınmış ki...”⁴⁸¹
- “...münhâ-yı meymenet-nümâ-yı hânî budur ki...”⁴⁸²

Osmanlı Devleti'nin diplomatik geleneğinin bir etkisi olarak hanların diğer devletlere gönderdiği yarlıklar için *name-i hümayun*, *ferman* ve *ferman-ı Şerif* terimleri de kullanılmıştır⁴⁸³.

Nakil (İbلاغ), Emir ve Hükümler: Yarlıkların nakil bölümünde yarlığın gönderilme nedenin özetlenmesinden sonra bu konudaki emir veya hükümler belirtilmiştir. İki devlet arasındaki konuya dair daha önceki yazışmalar ve yarlıklarda yer alan şartların hatırlatılması yapılarak kendilerine name gönderen devletin belgelerinde geçen ifadeler üzerinden cevaplar verilmiştir. Yarlıkların

⁴⁷³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 765,

⁴⁷⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 770, 886, 889.

⁴⁷⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s.774.

⁴⁷⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s.777-778.

⁴⁷⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 710.

⁴⁷⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 579.

⁴⁷⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 600.

⁴⁸⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 758.

⁴⁸¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 639.

⁴⁸² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 774.

⁴⁸³ Yarlık nr. 244, 308, 330. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 636-638, 789-791, 820-821.

metin bölümünü oluşturan nakilde elçilik faaliyetleri ve sorunları; vergiler, eksik gelen veya gönderilmeyen tiyışler; sınır ihlalleri, Barabaş Kazaklarının Kırım ve Osmanlı Devleti topraklarına saldırıları; esir değişimleri, ödenmeyen *kabala*⁴⁸⁴ ve ticari faaliyetler gibi hanlığı ilgilendiren her türlü mesele yer almıştır. Hanın emir ve hükümlerinin yerine getirilmesi konusunda yarlıklarda *buyurdum ki, yapasınız, edesiniz, sözümüzü iyi dinleyesiniz, hazinemizi kusursuz göndermeyi buyurasınız* ifadeleri sıklıkla tekrarlanarak te'kid, tehdid, te'yid ve lanet uyarıları yapılmıştır⁴⁸⁵.

Tarih, Yer ve Tamga: Han yarlıklarının son kısmında yazım yeri, tarih ve yarlığın onaylandığını tescil eden ve mühür yerine geçen hanın tarak tamgası yer almıştır. Kırım hanlarının yarlıklarının sonunda yazıldığı yeri belirtmek için *yazıldı* ibaresiyle başlayarak *taht-gahımız Bahçesaray* ifadesi kullanılmıştır. Ancak Kırım hanlarının yönetim merkezi Bahçesaray olsa bile hanların Bahçesaray dışında bulunduğu durumlar da olmuştur. Böyle durumlarda han tarafından gönderilen yarlıklarda yazım yeri olarak ikamet edilen yerin adı yazılmıştır.

Kırım hanlarının 1666-1767 yılları arasındaki diplomatik yazışmaları arasında sefer sırasında gönderdikleri yarlıklar da bulunmaktadır. Murad Giray Han'ın 1679 ve 1681 tarihli yarlıklarında yazım yeri olarak *bârgâhımız Ferahkirman*⁴⁸⁶ bilgisi olup, bu durum Rusların Özü Nehri'ni geçip Osmanlı topraklarına saldırdığı ve hanın Osmanlı Devleti safında Ruslara karşı katıldığı savaşların tarihlerine tesadüf gelmektedir⁴⁸⁷. Ayrıca Murad Giray Han'ın Potkalı Kazaklarının hatmanına gönderdiği ve *Or tuzu* almalarına izin veren tarihi belirsiz yarlığında, *be-makâm-ı Yaş Tağ Bey eli* ifadesinden hanın Bahçesaray dışında olduğu anlaşılmaktadır⁴⁸⁸. I. Selim Giray Han'ın 1684 tarihli yarlığında *sefer 'avdetinde*⁴⁸⁹ (*sefer dönüşü*), 1686 tarihli yarlığında ise *Ferahkirmân serhaddimiz (sınırında) sahrasında*⁴⁹⁰ yer bilgisi olarak belirtilmiştir. 1691 tarihli II. Saadet Giray Han'ın, Rus çarları İvan Alekseyeviç ve Petro Alekseyeviç'e gönderdiği yarlığında mahall-i tahrir olarak, *halen*

⁴⁸⁴ *Kabala*, şer'i olarak verilmesi gereken vergi. *Kâmüs-ı Türkî* de bir şeyin teferruatıyla birlikte toptan götürü satılması olarak ifade edilmiştir. Musevilerde kendi cemaatlerine at olarak verdikleri vergi. Rusçaya *söz verme* anlamında geçmiştir. Kırım Hanlığı yarlıklarında *alım satım sırasında tanzim edilen borç senetleri* manasında *kabala-name* olarak adlandırılmıştır; Bkz. Özyetgin, **Yarlık ve Bitiklerde Dil**, s. 179-180.

⁴⁸⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

⁴⁸⁶ Yarlık nr. 245, 258. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 640, 666.

⁴⁸⁷ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 236-237; Abdülkadir Özcan, "Çehrin Seferi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, C. 8, İstanbul, 1993, s. 250.

⁴⁸⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 889.

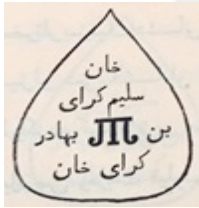
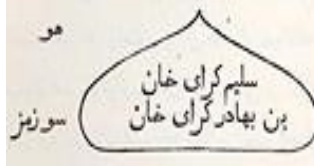
⁴⁸⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 729; Söz konusu yarlığın I. Selim Giray Han'ın Lehistan seferinden dönerken Ferahkirman'da bulunduğu 1684 yılında yazılmış olması muhtemeldir. 1683 yılında Osmanlı Devleti'nin Viyana Kuşatması'nda başarısız olması sonucunda bazı Avrupa devletleriyle birlikte Kutsal İttifak saflarında yer alan Lehistan Krallığı, Kırım ve Osmanlı Devleti topraklarına yönelik saldırılar başlatmıştır. Kutsal İttifak devletlerinin yaptığı planlar doğrultusunda Lehistan Krallığı'nın 1684'de yaptığı saldırılar geri püskürtülmüş ve Lehistan orduları Osmanlı Devleti Seraskeri Süleyman Paşa ile Kırım Hanı I. Selim Giray komutasındaki kuvvetler tarafından Kamanıçe'de mağlup edilmiştir. Bkz. Muhammet Şen, "Rusya'nın Kırım'ı İşgal Teşebbüsleri Karşısında Kırım Hanlığı Kuvvetlerinin Perekop Zaferi (1689)", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 12(1), 2012, s. 506.

⁴⁹⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 759.

*karâr-gâhımız olan Akkirman*⁴⁹¹ ifadesi ile yarlığın yazıldığı yerin bilgisi verilmiştir. Han yarlıklarının tarih bölümünde Hicri takvim, Türkçe ve Miladi ay adlarına yer verilmiştir. Yarlıklarının sonunda Kırım Hanlığı'nı temsil eden, sadece hanların kullanmaya yetkili olduğu ve mühür yerine geçen bir tarak tamgası bulunmaktadır.⁴⁹²

Tablo 6: Kırım Hanlığı Hanlarının Yarlık Örneği

Hüve (هو)	
I. Giriş	
-Tamga	
-Sözüm veya Sözümüz	
-Dua, Hanın Elkâbı ve Ünvanı	
-Yarlık Gönderilen Muhatabın Makamına Göre Hitap, Elkâb ve Dua	
II. Metin	
- Nakil veya İblâğ	
- Emir ve Hüküm	
- Te'kid, Tehdid, Te'yid ve Lanet	
III. Sonuç	
- Yarlığın Yazıldığı Tarih	
- Yarlığın Yazıldığı Yer	
- Yarlığın Sonunda Solda, Hanın Adının ve Şeceresinin Yazılı Olduğu Tarak Tamga	

3.2.2. Kalgay Sultan ve Nureddin Sultan Yarlıkları

1666-1767 yılları arasındaki Kırım Hanlığı'nın kalgay ve nureddin sultanlarının diplomatik yarlıkları, dönemin han yarlıklarına benzer üslup ve içeriklere sahiptir. Giriş bölümünde *hüve*, *hüve'l-mu'in* ve *sözümüz* ifadeleri ile başlayan sultan yarlıklarında adı ve soy bilgisinin yer aldığı tamgalar kullanılmıştır. Sultan yarlıkları *Tengri tabârake ve te'âlinin rahmi ve 'inâyeti milen*⁴⁹³, *Hak tabârake ve te'âlâ hazretlerinin 'avni ve 'inâyeti milen*⁴⁹⁴ gibi duaların ardından dönemin hanının yarlıklarında kullandığı elkâbını kullanarak kalgay sultan veya nureddin sultan olduklarını belirten kendi ünvanlarını belirtmişlerdir⁴⁹⁵. Yarlıklarında "...*Uluğ orda ve uluğ yurtının ve taht-ı*

⁴⁹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 765.

⁴⁹² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 768.

⁴⁹³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 572.

⁴⁹⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 643.

⁴⁹⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 595, 692.

Kırım Deşt-i Kıpçak'nın ve sansız Tatar ve sağısız köp Nogay'nın ve tat milen Tavgaç'nın ve tağ aralay Çerkeç'nin...” ifadesiyle birlikte “...uluğ nüreddin sultanı...” veya “...uluğ kalga sultanı bolğan men...” gibi dönemin hanının kullandığı elkâbları kullanmışlardır.

Kalgay ve Nureddin Sultanların yarlıklarında Kırım hanın elkâbıyla birlikte adının yazılması sonrası bazı dua ifadeleri kullanılmıştır. Yarlıklarda geçen ve hana yönelik yazılan dualar şu şekildedir:

- “... adâma'llâhu te'âlâ ayyama davlata-hû...”⁴⁹⁶
–“... refî'u's-şân adâma'llâhu te'âlâ davlata-hû ilâ inkirâdi 'z-zaman...”⁴⁹⁷
–“... refî'u's-şân adâma'llâhu te'âlâ davlata-hû ilâ inkirâdi'd-davrân...”⁴⁹⁸
–“... adâma'llâhu te'âlâ iclâla-hû va ikbâla-hû ilâ yavmi'l-va'di va'l-mizân...”⁴⁹⁹
–“... adâma'llâhu te'âlâ 'umranâ 'alâ yavmi'l-va'di va'l-mizân...”⁵⁰⁰
–“... dâma fi hifzi rabbînâ'l-musta'ân fi's-safari va'l-hadari ilâ yavmi'l-mizân...”⁵⁰¹
–“... dâma saltanatu-hû ilâ yavmi'l-va'di va'l-mizân...”⁵⁰²
–“... adâma'llâhu te'âlâ davlata-hû va abbada saltanatu-hû ilâ yavmi'l-va'di va'l-mizân...”⁵⁰³

Kalgay ve Nureddin Sultanlar yarlık gönderdikleri muhatapları için elkâbların yanı sıra bazı dua ifadeleri de kullanmışlardır. 1666-1767 yıllarına ait sultan yarlıkları arasında sadece Murad Giray Han'ın dönemindeki kalgay ve nureddin sultanların yarlıklarında Rus çarının adından sonra dua ifadeleri yazılmıştır. Söz konusu sultanların yarlıklarında Rus Çarı için yapılan dualar *hutimat 'avâkibul-hû bi'l-hayr*⁵⁰⁴ ve *aslaha'llâhu şana-hû bi'l-hayr*⁵⁰⁵’dır.

Sultanlar yarlık gönderdiği muhatap kişilerin adı ve elkâbından sonra *i'lâm-ı yarlığ-ı şerîf-i sultânî budur ki*⁵⁰⁶, *i'lâm-ı yarlığ-ı şerîf-i sa'âdet- encâm-ı sultânî budur ki*⁵⁰⁷, *dost-âne inhâ olur ki*⁵⁰⁸ gibi geçiş cümleleri kullanmışlardır. Kırım hanının veliahtı olan kalgay sultanlar XVII. yüzyılın ortalarına kadar protokolde Rus çarı ile aynı mertebede sayılmış ve yarlıklarında çara hitaben *ilam-ı yarlığ-ı şerîf ve buyurdum* ifadelerini kullanmışlardır. Ancak IV. Mehmed Giray Han

⁴⁹⁶ Yarlık nr. 199, 206. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 549, 562.

⁴⁹⁷ Yarlık nr. 246. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 640.

⁴⁹⁸ Yarlık nr. 247. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 642.

⁴⁹⁹ Yarlık nr. 248, 249. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 643, 644.

⁵⁰⁰ Yarlık nr. 256, 257. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 662, 664.

⁵⁰¹ Yarlık nr. 262, 263. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 683, 687.

⁵⁰² Yarlık nr. 272. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 714.

⁵⁰³ Yarlık nr. 276, 277. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 723, 725.

⁵⁰⁴ Yarlık nr. 248, 256, 257. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 643, 662, 664.

⁵⁰⁵ Yarlık nr. 249, 259, 260. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 644, 667, 669.

⁵⁰⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 683.

⁵⁰⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 750.

⁵⁰⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 563.

(1641-1644/1654-1666) döneminde Rus çarlığının elde ettiği siyasi güç⁵⁰⁹ ve baskıları sonucunda kalgay ve nureddin sultanların yarlıklarında kullandığı *ilam-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum* ifadesi kaldırılmış ve kalgay sultanların protokolde Rus Çarı'ndan daha düşük seviyede oldukları da kabul edilmiştir⁵¹⁰. 1642 yılından itibaren kalgay ve nureddin sultanlar yarlıklarında, Rus çarlarına hitap ederken *ilam-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum* ifadesi yerine *ilâm-ı yarlığ-ı şerif-i sultanî oldur ki* ifadesini kullanmaya başlamışlardır⁵¹¹. IV. Mehmed Giray döneminde Kalgay Fetih Giray Sultan tarafından Rus Çarı I. Mikhail Fedorovich'e gönderilen 1642 tarihli yarlıkta, Rus Çarı'nın *ilam-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum* ibaresinin kaldırılmasını talep etmesi ve bu talebin kalgay sultan tarafından kabul edilmesi şu şekilde ifade edilmiştir:

“... ‘Han-ı a’zamlık ismi şerifimizni lâyıkimızca âlem-penâh dep yazmaysız ve hem i’lâm-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum dep yazasız” deyü i’lâm kılupsız biz mahabbet-namelerimizde yazdığımız ecdad-ı ‘izam ve aba-ı kiramımız zamanından berü yazıla kelgen kâ’ide üzerinedir nihayet mertebe şimdi bunların i’lâm ve tilek etkeniniz sebebli hatrınız körüp eslâf-ı kiramımızdan ziyade dost ve kardeş ve mahabbet bolur için kâ’ide-i kadim bolgan i’lâm-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum edâların ferâgat eyledik ol hususda hatrınız hoş dutup daim dostluk ve mahabbetlikde bolğaysız ve lakin bu âlem-penâh hususu için elçileriniz köp ‘inad itdiler ol bolaçak iş degüldür bizden burunğılar etmegen işni şimdi biz etmek ve kâ’ide-i kadimni buzmak ol layık degüldür ve hem ‘aybdır ol husus için ohşavsız teklif kılmağaysız...”⁵¹²

Sultanlar, han yarlıklarında yer alan konulara atıfta bulunarak *hân-ı a’zâm hazretlerinin şart-nâmeleri mucebince* ifadelerini kullanılarak diplomatik ilişki kurulan devlet yetkililerine uyarılar yapmış ve sultan olarak kendilerinin de aynı düşüncede olduklarını vurgulamışlardır⁵¹³. Adil Giray Han’ın Kalgay Sultanı olan Kırım Giray, Rus kralı Aleksey Mihayloviç’e gönderdiği tarihi belirsiz yarlığında kullandığı: “...sa’âdetlü ağaçamız hân-ı ‘azîmu’ş-şân hazretlerinin muhabbet-nâme hatlarında her ne tahrîr ve işâret buyurmuşlar ise biz dahî ol cevâbda dostluk üzerindeyiz...” sözleri ile hanın kararlarına olan bağlılık ifade edilmiştir⁵¹⁴. Sultanlar yarlıklarını bazen kendi elçileriyle, bazen de hanın yarlığını götüren elçisi ile göndermişler ve bazı yarlıkların içinde gönderilen elçilerin isimlerini yazmışlardır. Kalgay ve nureddin sultan yarlıklarında, devletlerarası dostluk ve barış olması için iyi dilek temennileri belirtilmiş ve hanın yarlığında ifade ettiği hükümlere mugayir hareket edilmemesi uyarıları yapılarak metin bölümü tamamlanmıştır⁵¹⁵.

⁵⁰⁹ Rus Çarlığı’nın 1637-1642 yılları arasından itibaren Azak Kalesi’ni işgal etmesi ve Ten Kazakları aracılığıyla Azak üzerinden Kırım topraklarına saldırılar başlatması, Rus Çarlığı’nın Kırım Hanlığı’na karşı siyasi güç kazanmasının önünü açan bir gelişme olmuştur. Bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 154-155.

⁵¹⁰ Arpacı vd., a.g.m, s. 203.

⁵¹¹ Yarlık nr. 64. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 281.

⁵¹² Yarlık nr. 63. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 276-280

⁵¹³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 622-623, 694-696.

⁵¹⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 549-550.

⁵¹⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 736-737.

Kalgay sultanların yarlıklarının sonunda *taht-gâhımız Akmescid sarayı*⁵¹⁶, *mesned-i âlîmiz Akmescid sarayı*⁵¹⁷, *be-makâm-ı Akmescid*⁵¹⁸ ve nureddin sultanlar da ise *Süren Sarayı*⁵¹⁹, *taht-gâhımız Kaçısarayı*⁵²⁰, *Or dışında Kanlıçak*⁵²¹, *taht-gahımız Bulğanak*⁵²² olarak yarlığın yazıldığı yer bilgileri belirtilmiştir. Kalgay ve Nureddin sultanlara ait yarlıklarının sonunda hanların kullandığı tamgaların benzeri olan ancak içinde tarak tamgasının bulunmadığı mühürler kullanılmıştır⁵²³.

Kırım Hanlığı'nın kalgay ve nureddin sultan yarlıkları arasında üslup ve içerik açısından tam bir uyum mevcuttur. Sultan yarlıklarında kalıplaşmış ifadelerden ilgili konunun içeriğini anlatan metne kadar hemen hemen aynı ifadelerin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Kalgay ve nureddin sultan yarlıkları arasındaki en belirgin farklar, şahıs adları, sultanların kendilerine gönderilen vergilerdeki eksiklikleri yazdıkları bölümler ve yarlık götürecektir olan kendi mahiyetinde bulunan elçilerin isimleridir. Kalgay ve nureddin sultanların 1666-1767 yılları arasındaki yarlıklarına göre yazışmalarındaki diplomatik üslup ve uyumun hanlığın son dönemlerine kadar sürdürülmüş olması Kırım diplomasisinin ne kadar tutarlı bir dış politika izlediğinin açık bir göstergesidir.

Velyaminov-Zernov'un eserinde 1666-1767 yılları arasında Kırım Hanlığı'nda yönetici konumunda olmayan ancak Giray hanedanına mensup sultanların da diplomatik yarlık ve bitik gönderdikleri görülmektedir. Adil Giray Han döneminde Hüsam Giray Sultan'ın Leh Kralına gönderdiği tarihi belirsiz olan yarlığında, Kalgay sultanla birlikte Leh Baş Hatmanı ile görüştüklerini ve iki devlet arasında barışın tesisi için iyi dileklerini iletmek üzere yarlık gönderdiğini ifade etmiştir⁵²⁴. Ayrıca eserde İnalet Giray Han (1635-1637) döneminden Giray hanedanına mensup ve hanın kız kardeşi olan Behice Cihan Hatice Devran, Leh kralından hazinelerinin anlaşma şartları dâhilinde ve kanuna uygun gönderilmesini talep etmiştir. Ayrıca yarlık üslup ve içerik bakımından han, kalgay ve nureddin yarlıklarına benzer ifadeler ile yazılmıştır⁵²⁵.

⁵¹⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 611.

⁵¹⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 736.

⁵¹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 577.

⁵¹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 573.

⁵²⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 623.

⁵²¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 665.

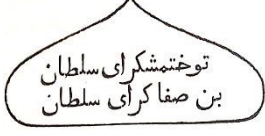
⁵²² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 688.

⁵²³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 694, 754.

⁵²⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 566.

⁵²⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 791-792.

Tablo 7: Kırım Hanlığı'nın Kalgay ve Nureddin Sultanlarının Yarlık Örneği

Hüve (هو)	
I. Giriş	
-Tamga	
-Sözüm veya Sözümüz	
-Dua, Kalgay veya Nureddin Sultanın Elkâbı ve Ünvanı	
-Yarlık Gönderilen Muhatabın Makamına Göre Hitap, Elkâb ve Dua	
II. Metin	
- Nakil veya İblâğ	
- Emir ve Hüküm	
- Te'kid, Tehdid, Te'yid ve Lanet	
III. Sonuç	
- Yarlığın Yazıldığı Tarih	
- Yarlığın Yazıldığı Yer	
- Yarlığın Sonunda Solda, Sultanların Adı ve Şeceresinin Bulunduğu Tamga	

3.2.3. Ağa ve Bey Bitikleri

Velyaminov-Zernov'un eseri, Kırım Hanlığı bürokrasisinde yer alan vezir, ağa ve bey gibi devlet görevlilerinin diplomatik yazışmalarını da içermektedir. Kırım Hanlığı'nın ağaları ve beyleri tarafından 1666-1767 yılları arasında Rus kralına ve devlet adamlarına gönderilen diplomatik belgeler *yarlıktan ziyade bitik niteliği* taşımaktadır.

III. İslam Giray Han (1644-1654)'ın, Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderdiği 1647 tarihli yarlığında han, kalgay ve nureddin sultanlar dışındaki kişilerin doğrudan Rus çarına name yazıp elçi göndermeyecekleri şu şekilde ifade edilmiştir:

“... biz İslam Giray Han ve kalğa sultan ve nureddin sultanlar birer kişi elçi yiberürmiz öz hatlarımız birlen ve anlar birlen on eki kişi hidmetkâr bolur ve andın artuk karındaşımız uluğ pâdişâhğa biz İslam Giray Han elçi ve hidmetkâr ve heç kimsedin hât yibermesmiz...”⁵²⁶

III. İslam Giray Han'ın söz konusu yarlığına göre, han ve veliahtları dışında Kırım Hanlığı'nın herhangi bir yetkilisinin Rus çarına yazılı belge göndermesi yasaklanmıştır. Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'in III. İslam Giray Han'a gönderdiği tarihi belirsiz mektubundaki ifadelerden Kırım

⁵²⁶ Yarlık nr. 112. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 392.

devlet adamlarının Rus Çarı'na defterlerde yazılı olmayan vergi, tıyış veya hediye gibi taleplerde bulunmak amaçlı elçiler gönderdikleri bilgisine ulaşılmaktadır. III. İslam Giray'ın koyduğu bu yasağın ortaya çıkmasında Rus Çarlığı'nın Kırımlı devlet adamlarının davranışlarına ilişkin şikâyetlerinin etkili olabileceği sonucuna varılabilmektedir. Rus çarının mektubunda yazdığı “... ve yakın kişileriniz sebebi yazğuday bolsanız sizler yaza-sız ammâ biz uluğ pâdşâh yakın bolğan kişilerinizge yarlıkamıznı deſter mücebinçe bi-kusur yiberemiz anlar bizge hat yazıp elçi ve çapkun yiberilmek ohsavı yoktur...”⁵²⁷ ifadelerinden gönderilecek vergilerin, defterlerde yazılı esaslara uygun şekilde yapılmak istendiği anlaşılmaktadır. Ancak yaklaşık yirmi yıl sonra, Adil Giray Han (1666-1671) döneminde bu uygulama kaldırılmış ve Kırım bürokrasisindeki devlet adamlarının Rus krallarına name gönderme uygulaması yeniden başlatılmıştır⁵²⁸.

Kırım ağa ve beylerinin gönderdiği bitiklerin bazıları, *hüve*⁵²⁹, *hüve'l-mu'in*⁵³⁰ ve *hüve'l-fattâhu'l-mu'in*⁵³¹ duaları ile başlamış ancak bu bitiklerin başında *sözümüz* ifadesi ve *tamga* kullanılmamıştır. Çünkü yarlıklardan anlaşıldığına göre *sözüm*, *sözümüz* ifadesi ve *tamga* kullanımı han, kalgay ve nuredin sultanların yazılı belgelerinde kullandıkları ait bir özelliktir. Duanın ardından sırasıyla hanın elkâbı ve adı, ağaların kendi ünvanı, yarlık gönderilen kişinin adı ve elkâb bilgileri yazılmıştır. 1666-1767 yılları arasındaki ağa ve beylerin diplomatik yazışmalarda kendileri için kullandıkları bazı ünvan ve elkâblar şu şekildedir:

- “...eşik ağası olan iftihâru'l-erkân dahrû'l-a'yân...”⁵³²
- “...veziri olan ‘izzetlü ve rif’atlü men...”⁵³³
- “...vezir-i a’zamı ve vekil-i afhamı...”⁵³⁴
- “...divân-ı adâlet-unvanlarının vezir-i rüşen-zamir ve Aristo-tedbirleri⁵³⁵ olan ‘izzetlü ve sa’âdetlü...”⁵³⁶
- “...vezir-i a’zam ve müdebbir-i umûri olan sa’âdetlü ve devletlü men...”⁵³⁷
- “... karaçi beylerinden almaşuv beyi...”⁵³⁸

⁵²⁷ Yarlık nr. 117. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 404-408.

⁵²⁸ Arpacı vd., a.g.m, s. 193.

⁵²⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 645.

⁵³⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 632.

⁵³¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 556.

⁵³² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 551.

⁵³³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 613.

⁵³⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 624.

⁵³⁵ *Aristo-tedbir* veya *vekil-i Aristo-tedbir*, Kırım Hanlığı vezirleri tarafından kendilerini ihtiyatlı ve ileri görüşlü, Aristo gibi önlemler alan kişiler olarak tanımlamak için kullandıkları bir terimdir. Bkz. Velyaminov-Zernov, 2017b, s. 81; *Aristo-tedbir* için yarlık nr. 244, 377. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 636, 894.

⁵³⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 636.

⁵³⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 646.

⁵³⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 658.

Kırım devlet adamları, hanın yarlığında yer alan hususları, *yakın kişisi*, *almas veziri*, *Ak Bey'in vekili*, *bo(a)yarı*, *domnayı* ve *domnası* olarak hitap ettikleri Rus vezirlerine ve Rus kralına gönderdikleri yarlıklarda tüm detaylarıyla iletmışlerdir. Kırım bürokratlarına ait diplomatik yazışmalar içinde iki devlet arasındaki meseleler kalgay ve nureddin sultanların yarlıklarına nazaran ağalar ve beylerin yazışmalarında daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Özellikle uluğ ağa ve elçibaşı gibi ünvanlara sahip vezirler ile beylerin siyasi yazışmalarında han yarlığındaki hususların tüm detayları yer almıştır.

Kırım devlet ricalinin diplomatik yazışmalarında geçiş cümleleri han, kalgay ve nureddin sultanların yarlıklarından farklı olarak kullanılmıştır. 1666-1767 yılları arasında Kırım devlet adamlarının yazışmalarında kullandıkları geçiş cümleleri muhatabın konumuna göre değişmekle birlikte genel olarak şu şekildedir:

- “ ...i'lâm-ı muhibb-âne ve inhâ-yı dost-âne oldur ki...”⁵³⁹ (Rus Çarına)
-“... köpdin köp selam degeç...”⁵⁴⁰ (Rus Vezirine)
-“... huzurına tatulık milen hal ve hatrınız sorğanımızdan sonra...” (Rus Vezirine)⁵⁴¹
-“... huzurlarına ködin köp selam etüp nedir haliniz ve hatrınız sorğanımızdan sonra i'lâm kılarımız ki...”⁵⁴² (Rus Vezirine)
-“... münhaynin endişeleri budur ki...”⁵⁴³ (Rus Askerbaşına)
-“... taraf-ı vizaret-şerefimize bolgan meyl-ü mahabbetlerinden mütebadir selamlar etüp nedir haliniz ve hatrınız dep sorğanımızdan sonra munibb-âne inhâ bolgay ki...”⁵⁴⁴ (Rus Vezirine)
-“ ... mahabbet birle selam etüp hâl-ü hatrın sorğanımızdan sonra munibb-âne inhâ olunır ki...”⁵⁴⁵ (Leh Hatmanlarına)

Yarlıkların sonunda yer, tarih bilgileri belirtilmiş ve üzerinde *bende-i hudâ* ifadesinin yer aldığı isim ve soy bilgisi yazılı olan kare veya dikdörtgen şekilli mühürler kullanılmıştır⁵⁴⁶. Kırım Hanlığı'nın vezirleri ve devlet adamları gönderilerinin sonuna isimleriyle birlikte *vezir-i hâzret-i hân-ı a'zam ve hâkân-ı mükerrem*⁵⁴⁷, *Murtazâ Ali Ağa Kâzî- 'asker ve ağa-yı hazret-i hân-ı hâlâ*⁵⁴⁸, *muhibb-i muhlis Ak Temür Bey Mir-i Şirin-i hâlâ*⁵⁴⁹, *Bahâdır Ağa-yı hazret-i hân-ı hâlâ*⁵⁵⁰ ünvanlarıyla yazıyı tamamlamışlardır.

⁵³⁹ Yarlık nr. 201. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 551.

⁵⁴⁰ Yarlık nr. 204. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 557.

⁵⁴¹ Yarlık nr. 223. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 597.

⁵⁴² Yarlık nr. 232. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 613.

⁵⁴³ Yarlık nr. 237. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 625.

⁵⁴⁴ Yarlık nr. 250. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 646.

⁵⁴⁵ Yarlık nr. 295. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 766.

⁵⁴⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 592, 701.

⁵⁴⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 558.

⁵⁴⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 598.

⁵⁴⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 767.

⁵⁵⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 616.

Tablo 8: Kırım Hanlığı Vezir, Ağa ve Bey Yarlık Örneği

Hüve (هو)

I. Giriş

-Dua,

-Hanın Elkâbı ve Ünvanı

-Yarlık Gönderinin Ünvanı

-Yarlık Gönderilen Muhatabın Makamına Göre Hitap, Elkâb ve Dua

II. Metin

- Nakil veya İbلاغ

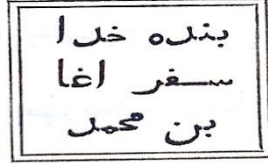
- Talep ve Hükümler

III. Sonuç

- Yarlığın Yazıldığı Tarih

- Yarlığın Yazıldığı Yer

- Yarlığın Sonunda Vezir, Ağa ve Bey'in Adının Yazılı Olduğu Mühür

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. 1666-1767 YILLARI ARASINDAKİ YARLIKLARA GÖRE KIRIM HANLIĞI'NIN DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ

Konumu ve limanları sayesinde Kırım eski çağlardan beri bir ticaret merkezi olmuştur. Asya kıtasından gelen ticaret yollarının kesişme noktası olan Kırım aynı zamanda Doğu Avrupa ve Akdeniz coğrafyasına giden ticari malların da dağıtım merkezi haline gelmiştir. Ticari açıdan önemli bir yere sahip olan bu coğrafya üzerinde kurulan Kırım Hanlığı için ticari faaliyetler önemli bir gelir kaynağıdır. Ancak XVII.-XVIII. yüzyıllarda Kırım Hanlığı'nın sosyo-ekonomik yapısı iki farklı idari bölgeden oluşmuştur. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesinden sonra kıyı bölgeleri Osmanlı Devleti'nin Kefe sancağına bağlı Kefe, Azak, Taman, Kerç, Suğdak ve Mankub kazaları olup bu bölgeler dışındaki alanlar ise hanlığın idaresine tabi topraklardır. Kırım coğrafyası yönetim açısından farklılık gösterse de bu iki bölge sosyo-ekonomik açıdan iç içe geçmiş bir yapıdadır. Ancak Kırım Hanlığı'nın ekonomik kaynakları sadece sarayın ihtiyaçlarını ve adalet işlerini karşılama hususunda yeterli olmuş ve ekonomik kontrol hanlığın dışında kalmıştır. Kırım Hanlığı'nda verimli toprakların çoğu güçlü kabile beylerinin, vakıfların ve Osmanlı Devleti memurlarının elindedir. Kırım hanlarının gelirleri ise idareleri altındaki reayadan toplanan vergilerden, tuz⁵⁵¹ üretim tekelinden ve savaşlarda elde ettikleri *savga*⁵⁵² ganimetlerinden aldıkları paylardan oluşmuştur. Ayrıca hanlara Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıkları karşılığında çeşitli mukataalar ile Osmanlı Devleti idaresi altındaki bazı bölgelerin gelirleri tahsis edilmiştir⁵⁵³.

Kırım Hanlığı ticaretin yanı sıra hayvancılık, tarım ve köle ticaretinden de gelir elde etmiştir. Kırımda buğday başta olmak üzere kuzey bozkırlarında tarımsal üretim yapılmış, kıyı bölgelerindeki şehir ve kasabalarda ticari faaliyetler gelişmiştir⁵⁵⁴. Ancak hanlığın ekonomik gelirlerinin çoğunluğu savaş ganimetleri ve buna bağlı köle ticareti ile komşu hristiyan

⁵⁵¹ 1767 yılında Kırım Hanları'nın mülkü olan Or Kapı tuzları, açık artırmayla Ermenilere ve Yahudilere verilmiş ve onlar tarafından işletilmiştir. Baron De Tott, a.g.e., s. 157; Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı'nda Fiyat Hareketleri Ve Narh Müessesesi", **Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde**, (Ed. Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik), C. 2, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2020, s. 884.

⁵⁵² Savga, savgat Moğolcada hediye, armağan anlamına gelmekektedir. Bkz. Ünlü, a.g.e., s. 954. Savga, Kırım Hanlığı'nın yağma baskınları ve savaşları sonrasında ele geçirilen esirler ve mallar üzerinden Kırım hanlarının istifadesine verilen verginin adıdır. Bkz. Serkan Acar, "Savga: Kırım Hanlarının Yağmadan Aldığı Pay ve Tarihi Kökeni", **Belleten**, 86(307), 2022, s. 865, 869.

⁵⁵³ Bıyık, a.g.e., s. 182-183.

⁵⁵⁴ Bıyık, a.g.e., s. 206.

devletlerden toplanan yıllık vergilerdir⁵⁵⁵. Jeopolitik konumu nedeniyle komşu devletlerle siyasi ve ekonomik ilişkiler kuran Kırım Hanlığı, güçlü olduğu dönemlerde bölgesindeki siyasi dengeleri şekillendirmiş, Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığından çeşitli vergiler almıştır. Altın Orda Hanlığı'nın tebaasından topladığı vergilerin benzerleri, Kırım Hanlığı bünyesinde de devam ettirilmiştir. Ancak hanlığın Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesinden sonra mevcut vergilerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nde kullanılan vergi terimleri de yarlıklarda yer almıştır.

4.1. Kırım Hanlığı Yarlıklarında Vergi Adları

Kırım Hanlığı yarlıklarında Lehistan ve Ruslardan *hazine* adı altında toplanan yıllık vergi, Osmanlı Devleti'nin hristiyan tebaasından İslam hukukuna uygun olarak topladığı *cizye* ve *harâc* vergisine karşılık gelmektedir⁵⁵⁶. Yarlıklar da yıllık vergiyi tanımlayan *hazine* teriminin yanı sıra, *uluğ hazine* ifadesi de kullanılmış ve alıcısına göre aynı veya nakdi ödemeleri içeren *koltka*, *bölek*, *tiyiş* gibi terimlerle ifade edilen diğer vergi adları yer almıştır. Yıllık hazinenin birinci grubunda yer alan han, kalgay ve nureddin sultan *uluğ hazine*, *koltka* ve *bölek* alırken bazı dönemlerde değişiklik göstermekle birlikte ikinci grupta yer alan hanın akrabaları (Giray hanedan mensubu), yakın kişileri (uluğ ağa, vezir, karaçi beyi), hizmetliler ve devlet kademesin de görevli kişiler *tiyiş* almışlardır⁵⁵⁷.

Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'ndaki etkisi maliye alanında da kendini göstermiş ve XVI. yüzyılda yazılan yarlıklarda hanlığın vergi sisteminde kullandığı terminolojiye yansımıştır. Osmanlı Devleti vergi uygulamasının içersinde yer alan *harâc*, *vergi*, *mübârek-bâd* ve *pişkeş* gibi terimler Kırım Hanlığı yarlıklarında da kullanılmıştır.

Kırım Hanlığı yarlıklarında *harâc* terimi 1643 tarihli yarlıklarda yer alırken, daha sonra yazılmış olan yarlıklarda (1666-1767 arası) *harâc* terimi kullanılmamıştır. Kırım yarlıklarından anlaşıldığına göre bunun nedeni, Rus Çarlığı yetkililerinin Kırım Hanlığı'na ödedikleri yıllık *hazine vergisi* için *harâc* teriminin kullanılmamasını talep etmeleridir⁵⁵⁸.

⁵⁵⁵ Fırat Yaşa, **Bahçesaray (1650-1675)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 167, 170; Fisher, a.g.e., s. 47-48.

⁵⁵⁶ Ceza masterından türetilen *cizye* kelimesi, *yeterli olmak*, *karşılığını ödemek* anlamına gelmektedir. İslam hukukuna göre gayrimüslim tebaadan *can ve mal güvenliği karşılığında* alınan bir vergidir. Cizye bazen arazi ve baş vergisi olarak toplanan *haraç* gibi zorunlu vergi anlamında da kullanılmıştır. Ancak bağımsız kullanıldığında cizye *baş vergisi*, haraç ise *arazi vergisi*, *topraktan çıkan şey* anlamına gelmektedir. Bkz. Mehmet Erkal, “Cizye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, C. 8, İstanbul, 1993, s. 42; *Harâc* için yarlık nr. 321, 325. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 319-322, 324-327.

⁵⁵⁷ Elvina Er, “Kırım Hanlığı'nın Rus ve Lehistan-Litvanya Devletlerinden Yıllık Tahsil Ettiği Vergi: *Hazine*”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 18(3), 2021, s. 337.

⁵⁵⁸ Yarlık nr. 84, 86. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 319-322, 324-327.

Yarlıklarda *vergi* terimi *vèrgü*, *vergi*, *bèrgi*, *bèrgü*⁵⁵⁹ şeklinde yer almıştır. Ancak *vèrgü* terimi vergi adı olarak değil, yarlıklarda yer alan ve içeriği itibariyle hristiyan devletlerden alınan gelirleri ifade eden *uluğ hazine*, *koltka* ve *bölek* vergilerini tanımlayan ve tümünü kapsayan genel bir ifade olarak kullanılmıştır. Kırım Hanlığı'nda yalnızca Lehistan Krallığına gönderilen yarlıklarda ödenecek vergi talebini belirtmek için *vèrgü ve hazine*, *vèrgü ve hedâyânuznu*, *kadimi vèrgü ve hedâyânuzı* ifadeleri kullanılmıştır⁵⁶⁰. Ayrıca II. Selâmet Giray Han'ın 1742 yılında Prusya Kralı II. Friedrich Agustov'a gönderdiği yarlıkta *vèrgü* terimi Bucak ve Kırım'a gelen yabancı tüccarlardan alınan ticaretle ilgili vergiyi tanımlamak için kullanılmış ve ticari faaliyet vergisi dışında bu tüccarlardan başka bir vergi alınmayacağı belirtilmiştir⁵⁶¹.

Kırım Hanlığı yarlıklarında Arapça *mübârek* kelimesi ile Farsça *bâd* kelimesinin birleşiminden oluşan ve *mübârek olsun*, *kutlu olsun* anlamına gelen *mübârek-bâd*⁵⁶² terimi, *uluğ hazine*, *bölek* ve *koltka* vergi sıralaması içerisinde yer almıştır. Yarlıklarda yer alan bilgilere göre, Rus çarları tarafından han, kalgay ve nureddin sultanlara *mübârek-bâd* gönderilmiştir. Rus Çarı I. Aleksey Mihayloviç tarafından Kalgay Gazi Giray Sultan ve Nureddin Adil Giray Sultan'a gönderilen tarihi belirsiz belgelerde “... *ķardaşımız Mehmed Giray Han'nın tilek kılıp yazğanlarınça mübârek-bâd dèyü Mehmed Giray Han'ğa ve siz Ķalğa Ķâzi Ķerey Sultân'ğa da bolsa ħân-ı a'zamlık böleklerimizni yiberdük...*” bilgisi yer almıştır⁵⁶³. Söz konusu Rus çarlığı belgelerinde ve Kırım Hanlığı yarlıklarında “...*siz nûre'd-dinġe mübârek-bâd dèyü ħâzırımızda bolġan köp esbâblar könderdük...*” ve “...*çapķununuz kelüp uluġ ħazinemiz ve ķolķa ve âdet ve ķânûn üzre mübârek-bâd içün kele turġan ħonlar...*” ifadelerinden *mübârek-bâd*'ın aynî olarak alınan vergiler olduġu anlaşılmaktadır⁵⁶⁴. 1682 tarihli Murad Giray Han'ın Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e gönderdiği yarlığında *mübârek-bâd*, kutlama manasında *kutluġımız* ifadesiyle kullanılmıştır⁵⁶⁵. Yarlıklarda *mübârek-bâd* bazen *koltka* yerine, bazen *bölek* yerine, bazen de han, kalgay ve nureddin sultanlara gönderilen vergileri ifade etmek için genel bir terim olarak kullanılmıştır⁵⁶⁶.

⁵⁵⁹ *Bèrgi*, *bèrgü* Çaġatay Türkçesinde verecek, verilecek şey, borç anlamına gelmektedir. Bkz. Ünlü, a.g.e., s. 124. *Bèrgi*, *bèrgü* için yarlık nr. 53, 234. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 252-256, 619-622.

⁵⁶⁰ *vèrgü* için yarlık nr. 53, 54, 66, 94, 95. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 252-256, 256-260, 285-286, 340-341, 341-342.

⁵⁶¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 774-777.

⁵⁶² Develioġlu, a.g.e., s. 817.

⁵⁶³ Nureddin Adil Giray Sultan'a gönderilen belgede “...*mübârek-bâd dèyü Mehmed Giray Han'ğa ve Ķalğa ve siz Nûre'd-din Ķdil Ķerey Sultân'larġa...*” ifadeleriyle *mübârek-bâd* gönderildiġi belirtilmiştir. *mübârek-bâd* için yarlık nr. 163, 164, 166, 262, 286, 287, 288. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 489-491, 491-494, 497-498, 683-687, 745-750, 75-752, 752-754.

⁵⁶⁴ *esbâblar* ve *ħonlar* için yarlık nr. 317, 333. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 802-806, 824-827.

⁵⁶⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

⁵⁶⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 743-744.

Osmanlı Devleti'nin vergi uygulamaları içerisinde yer alan ve Kırım Hanlığı yarlıklarında adı geçen bir diğer vergi türü ise *peşkeş*'tir. Farsça *hediye*, *armağan* anlamına gelen *peşkeş*, Osmanlı Devlet geleneğinde alt kademedeki kişilerin padişaha ve devlet adamlarına verdiği hediyeler anlamında kullanılmıştır⁵⁶⁷. Ancak devletin vergi sistemi içerisindeki peşkeş, padişahın emriyle eyalet valilerine ve idarecilerine yüklenen, bu valiler tarafından da zaman zaman idareleri altındaki reayadan toplanan düzensiz vergiler için kullanılmıştır. Kırım Hanlığı yarlıklarında *pişkeş*, Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığı'nın Osmanlı Devleti'ne gönderdiği bölekler için kullanıldığı gibi hanlığa tabi devletlerin han, kalgay ve nureddin sultanlara gönderdiği vergiler için de kullanılmıştır⁵⁶⁸.

Yarlıklarda geçen diğer vergiler *gümrük* ve *aluv*⁵⁶⁹ olarak adlandırılmıştır. Altın Orda Hanlığı yarlıklarında *gümrük vergisi*, tarhanlık alan kişinin vergiden muaf olduğu anlamına gelen *tartnak* terimiyle birlikte *tamga* terimi olarak kullanılmış ve *bir nevi ticari vergi*, *gümrük vergisi* anlamını ifade etmiştir⁵⁷⁰. Kırım Hanlığı'nın yarlıklarında ticari vergi olarak *tamga* yerine *gümrüksüz* ve *aluv*suz ifadeleri ile *gümrük* ve *aluv* terimleri kullanılmıştır. Kırım hanları ticari ilişkilerin devamı için ilgili devletlerle yapılan anlaşmalarda, *sevdāger*⁵⁷¹ ve *bāzargān* olarak zikrolunan tüccarların iki devlet arasındaki ticareti sürdürmelerini kolaylaştıracak bazı koşullar öne sürmüşlerdir. İmzalanan anlaşmalar, tüccarlara iki devlet arasında güvenli bir şekilde seyahat etme ve ticari faaliyetler için gittikleri devletlere karşı *vergiden muaf* olma imkânı sağlamıştır⁵⁷². Adil Giray Han (1666-1671) döneminde Kırım Hanlığı, Rus Çarlığı ve Leh Krallığı arasında yapılan antlaşmalarda, üç yurdun barışı için bu devletlerin vilayetlerine ticaret amacıyla gidecek *bāzargān* kişilerin *gümrük* ve *aluv* vergisi ödememeleri ve güvenliklerinin sağlanması garanti altına alınmıştır⁵⁷³.

Kırım Hanlığı yarlıklarında Lehistan ve Rus Çarlığı ile yapılan anlaşmalar sonucunda kazak grupların bölgedeki göllerden tuz almasına izin verilip verilmeyeceğine dair bilgiler de mevcuttur. Bazı dönemlerde Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'ne tâbi topraklara tuz satın almak için gelen kazaklardan *gümrük* ve *aluv vergisi* alınmıştır. Murad Giray Han'ın Leh Hatman Papaviç'e gönderdiği tarihi belinmeyen yarlıkta, önceki hanlar döneminde Koşavi⁵⁷⁴ Kazaklarının barış

⁵⁶⁷ Filiz Karaca, "Pişkeş", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, C. 34, İstanbul, 2007, s. 294.

⁵⁶⁸ Er, a.g.m., s. 350.

⁵⁶⁹ *Gümrük*, ticari faaliyette bulunmak amacıyla Kırım Hanlığı'na gelen yabancı tüccarların emtialarını satmak amacıyla ödedikleri ticaret vergisidir. Bazı yarlıklarda gümrük vergisi veya alım-satım vergisi olarak gümrük ve *aluv* terimleri kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Arpacı, **Kırım Hanlığı'na Ait Resmi Yazışmalardaki (16-18 Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal Ve Kültürel Terimler (Zernov Neşriyatına Göre)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2023, s. 286.

⁵⁷⁰ A. Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, Köksav Yayınları, Ankara, 2004, s. 104.

⁵⁷¹ *Sevdā-ger*, *sevdāger* Farsça tüccar anlamına gelmektedir. Ünlü, a.g.e., s. 978.

⁵⁷² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 599-602, 754-757.

⁵⁷³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 584-592, 651-653.

⁵⁷⁴ *Koşavi* terimi yarlıklarda yönetici, hatman konumunda olan kişi dışında Turla ve Özi Nehirleri arasında yer alan Özi kazak gruplarından birisi olan *Koşavi Kazaklarını* ifade etmek için de kullanılmıştır. Kijów (Lehçe) kullanımı

zamanında aşağı bölgelerden tuz almalarına ve balık avlamalarına izin verildiği belirtilmiştir. Ancak söz konusu yarlık metninde Osmanlı Devleti'nin kazakların saldırılarına karşı bölgede hisar yaptırdığı, tuz satın almak isteyen kazakların artık Gâzikirman Bey'ine belli bir miktar akçe ödeyerek tuz alabilecekleri belirtilmiştir. Ayrıca Gâzikirman Bey'inin, Koçavi Kazaklarının tuz almak için getirecekleri büyük, küçük ve orta boy kayıkların her birinden ne kadar akçenin alınacağını Leh hatmanına yazılı bir belgeyle bildireceği ifade edilmiştir⁵⁷⁵. Murad Giray Han'ın tarihi belirsiz bir başka yarlığında, Lehistanla barış yapıldıktan sonra Osmanlı Devleti'nden rica edilerek kazakların mevcut fiyatlarla *Or* tuzu almalarını sağlayabilecekleri ifade edilmiştir⁵⁷⁶. I. Selim Giray Han'ın 1686 tarihli yarlığında yer alan bilgilere göre Ruslar, Osmanlı Devleti'yle yaptıkları ahd-nâmede Osmanlı Devleti'ne tabi olan Özü bölgesinden *aluv* alınmadan kazakların serbestçe tuz alma hakkına sahip olduklarını belirtmişlerdir. Ancak yarlık metninin devamında I. Selim Giray Han, Rusların Osmanlı Devleti tarafından kendilerine verilen izin şart-nâme suretlerini Kırım Hanlığı'na göndermelerini talep etmiştir⁵⁷⁷.

Kırım Hanlığı ekonomisinde gümüşten imal edilen ve *küçük akçe* olarak adlandırılan madenî paralar kullanılmıştır. Akçe dışında *sim* (gümüş), *sim akçe* tabirleri de kullanılmış olup terekelerde *sim*, ticarete *akçe*, *sim akçe*, *sim-i hânî* eski ve yeni paraları ayırt etmek için ise *sim-i cedîd-hânî* ifadeleri kullanılmıştır. Kırım hanlarına ait olup Kırım ve Kefe'deki ticari faaliyetlerde geçerli olan ve vergi toplamada yaygın kullanımı olan diğer bir para birimi ise *kefevî akçe*⁵⁷⁸ veya *kefevî* olarak adlandırılmıştır⁵⁷⁹. Kırım akçeleri saf gümüşten kesildikleri için ticari faaliyetlerde güven telkin eden sikkeler arasında yer almıştır. Ancak en büyüğü dokuz kırat ağırlığında ve altı akçelik bir değere sahip olduğundan büyük ölçekli alım satımlar için yetersiz kalmıştır. Bundan dolayı yüklü miktarda yapılan alım satım ticaretleri için Osmanlı Devleti veya diğer devletlerin altın sikkeleri ve 20 gram ağırlığındaki *groş* ve *zolata* gibi gümüş sikkeler tercih edilmiştir⁵⁸⁰.

Türkçeye *Kuşavi* olarak geçmiştir. *Koşavi*, *Kuşavi* terimi Ukraynca *Kyiv* (Київ), Rusça (Киев) *Kiev*'dir. Osmanlı Devleti kayıtlarında Yedisan Nogayları ile sorun yaşayan *Palacko*, *Garde* ve *Tokal Kalesi* çevresinde Koşavi Kazaklarının yaşadığı bilgisi bulunmaktadır. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Kırım Hanlarına Nâme-i Hümayûn (2 Numaralı Name Defteri)**, (Yay. Haz. Murat Cebecioğlu, vd.), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 186, 187, 357; Aykut Can, Hurremî Çelebi Akay Tarihi (Tenkitli Metin-Değerlendirme), Yayınlanmamış Doktora Tezi Marmara Üniversitesi - Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2022, s. 357; Özi Kalesi'nde öldürülen kazaklar hakkında Koşavi zabıtinden gelen tahrir sonrası yapılan sorgulamanın neticesi. Bkz. BOA, TS.MA.e, 335/18 (3 Ramazan 1163 / 6 Austos 1750).

⁵⁷⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 886-888.

⁵⁷⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 889.

⁵⁷⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 754-757.

⁵⁷⁸ *Kefeî* veya *kefeî akçe*, Osmanlı Devleti kayıtlarında Kırım hanları tarafından bastırılan gümüş sikkelere verilen adlardır. Ancak XVII.-XVIII. yüzyıllara ait Kırım şer'iye sicilleri'nde han tarafından bastırılan sikkeler için *kefeî* ve *kefeî akçe* yerine *sim-i hânî*, *sim*, *akçe* tanımı yer almaktadır. XVI. yüzyılda Osmanlı akçesi karşısında daha düşük bir değere sahip olan kefeî akçesinin değeri bire iki ile bire beş arasında değişmektedir. Bkz. Bıyık, a.g.e., s. 189.

⁵⁷⁹ Zeynep Özdem, **Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 120.

⁵⁸⁰ Bıyık, a.g.e., s. 191.

1666-1767 tarihli Kırım Hanlığı yarlıklarında vergi terimlerinin yanı sıra *akça*, *gümüş* (*kümüş*) *akça*⁵⁸¹; *altın* (*altun*), *şerifi* (*eşrefi*) *altın*⁵⁸²; *guruş*, *kara guruş*⁵⁸³; *bakır akça*⁵⁸⁴, *bakır nukrat*⁵⁸⁵ *som*⁵⁸⁶ *gümüş* veya *altın külçe*⁵⁸⁷ gibi çeşitli madenî para adları yer almaktadır. Ayrıca Adil Giray Han'ın 1671 tarihli yarlığında Rus çarlığına ait *vilatimur*⁵⁸⁸ sikkelerinin de adı yer almıştır⁵⁸⁹.

4.1.1. Uluğ Hazine

Kırım Hanlığı'na ait diplomatik yazışmalarında zikrolunan *uluğ hazine*, yarlıklarda en sık kullanılan vergi terimidir. *Uluğ hazine*, Türkçe *ulu*, *büyük*, *yüce* manasına gelen *uluğ*⁵⁹⁰ kelimesi ile Arapça *bir şeyi saklamak, biriktirmek* anlamına gelen *hazn* kökünden türetilmiş ve mekân adı olan *hizâne* kelimesiden Türkçeye *hazine*⁵⁹¹ şeklinde geçmiştir. Türkçede *devlete ait nakit ve değerli eşya ile evrakların saklanıp kollandığı yer* manasına gelen *hazine*, Kırım Hanlığı'nda hristiyan devletlerden alınan tüm aynî ve nakdî gelirler için kullanılmıştır. Han, kalgay ve nureddin sultana gönderilen yıllık *uluğ hazine*, nakit para, hayvan derisinden yapılan kürkler ve değerli kumaşlardan esvapları kapsayan bir çeşit vergi olup, bazı yarlıklarda *uluğ hazine* yerine sadece *hazine* terimi kullanılarak ifade edilmiştir.

⁵⁸¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 745-749.

⁵⁸² Osmanlı Devleti'nin ilk altın sikkeleri 1477 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'da bastırılmış ve bu sikkeler *sultanî* adıyla zikrolunmuştur. Mısır'ın fethinden sonra Yavuz Sultan Selim, *sultanî* sikkelerine ek olarak Mısır'da *eşrefî* sikkeleri olarak adlandırılan altın sikkeler bastırmıştır. IV. Murad tarafından 1673 yılında Mısır'da bastırılan altın sikkelere *şerifi* adı verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1697 yılında yapılan para reformu sonrası, üzerinde II. Mustafa'nın tuğrası ile darp edilen altın sikkeler *cedid-eşrefî* olarak adlandırılmıştır. Ayrıca Osmanlı ordusunun 1697'de Rusya seferine çıkması nedeniyle kesim yeri ordu-yu hümayûm olan *cedid-eşrefî* sikkeleri basılmıştır. Bkz. Şevki Nezihi Aykut, "Osmanlı Sikkeleri", (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, C. 10, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1544, 1545, 1547, 1549; *Şerifi* için yarlık nr. 219. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 584-592.

⁵⁸³ Kırım Hanlığı'nın sicil defterlerinde, nadiren de olsa hanlığa gelen Almanya ve Avusturya paraları *kara kuruş* olarak yer almıştır. Bkz. Özdem, a.g.e., s. 122; *Kara kuruş* için yarlık nr. 234. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 619-622.

⁵⁸⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 745-749.

⁵⁸⁵ *Nukrat* eritilmiş altın veya gümüş sikke. *Bakır nukrat* bakır sikke. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 782, 113; Yarlıklardan anlaşıldığına göre Kırım Hanlığı, Rusların esirleri için ödediği fidye parasının *bakır nukrat* akça yerine *gümüş akça* olarak ödenmesini talep etmiştir. *Bakır nukrat* için yarlık nr. 261. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

⁵⁸⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 606-607.

⁵⁸⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 653-656, 670-682.

⁵⁸⁸ Kiev Knezi Wladimir (1362-1394)'in kendi adına bastırdığı sikke. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 1119; *Vilatimur* için yarlık nr. 228. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 606-607.

⁵⁸⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 606-607.

⁵⁹⁰ Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 921.

⁵⁹¹ Cengiz Orhonlu, "Hazine", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, C. 17, İstanbul, 1998, s. 130.

1666-1767 yılları arasındaki yarlıklarda yıllık *uluğ hazine*'nin miktarı hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, hazinenin teslim zamanı olarak hanlığın talebi doğrultusunda genellikle ilk güz ayının içinde yapıldığı bilgisi yer almıştır⁵⁹². Ancak hanlığın talebi üzerine hazinenin teslim edildiği aylar zaman zaman değişmiştir. Nitekim 1685 ve 1686 yıllarında I. Selim Giray Han'ın Rus Çarlığı'na gönderdiği yarlıklarda Ağustos ayına bakılmaksızın uluğ hazinenin teslim edilmesi istenmiştir. Kırım Hanlığı, uluğ hazinenin teslimine büyük önem vermiş, hazinenin geciktiği veya gönderilmediği durumlarda ilgili devletlere sert ifadeler içeren yarlıklar gönderilmiştir. Yarlıklarda *uluğ hazine* ve diğer vergilerin detaylarının kaydedildiği yazılı belgeler *kara kaplı uluğ defter* olarak adlandırılmış ve bu defterler vergi istenen devletlere elçiler vasıtası ile gönderilmiştir⁵⁹³.

4.1.2. Bölek

Kırım Hanlığı yarlıklarında geçen bir diğer vergi çeşiti ise *bölek*'tir. *Dîvânü Lugâti't Türk*'de *belek*, *bilek* şeklinde geçen *bölek*, *yolcunun akrabalarına getirdiği veya bir yerden bir yere gönderilen hediye* manasında ifade edilmiştir⁵⁹⁴. *Bölek* kelimesi sözlüklerde Tatarca *bülek hediye vermek*⁵⁹⁵; Moğolca *beleg* (БЭЛЭГ) *armağan, hediye*⁵⁹⁶; Çağataycada *bölek nasip, pay; bölük, bir alay* ve *bölek çık- paylaşmak, üleşmek*⁵⁹⁷ manalarına gelmektedir. Yarlıklarda *bölek hazine* ve *uluğ bölek* olarak da ifade edilen bölekler, yıllık hazine vergi'yle birlikte Kırım Hanlığı'na gönderilen çoğunluğu değerli eşyalardan oluşan aynî vergi türüdür. Ancak yarlıklarda Kırım Hanlığı'nın bazı dönemlerde yıllık hazineyle birlikte gelecek olan böleklerin naktî olarak gönderilmesini talep ettiği bilgisi de mevcuttur⁵⁹⁸. Bölek hazinesinin alıcıları hanlar, kalgaylar ve nureddin sultanlar olup, yarlıklardaki bilgilere göre bu verginin *hâni*, *biyim* ve *begeç* olarak zikrolunan hanedan mensuplarına da gönderildiği anlaşılmaktadır⁵⁹⁹. Ayrıca I. Bahadır Giray Han (1637-1641) döneminde Can Temür Bey'in Rus Çarı Mihail Fedoroviç'e gönderdiği yarlıktaki bilgiye göre, hanın yakın kişisi sayılanların da Ruslardan *bölek* talep ettiği ve aldıkları anlaşılmaktadır⁶⁰⁰.

Kırım Hanlığı yarlıklarında vergi istenen devletlerden *bölek* taleplerinde *t(d)okuzlama* veya *tokuz hedaya* şeklinde gönderilmesini istediği bilgileri de yer almaktadır. Dokuz sayısı, eski Türk

⁵⁹² Kırım Tatarları tarafından kullanılan ay isimlerinde Eylül ayı *ilk güz (küz)* olarak adlandırılmıştır. Bkz. Işıl Işıktaş Sava, "Kırım Tatarca Söz Varlığında Zaman (Ay) Kavramı", (Ed. Ayşegül Celepoğlu), **XVIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı Kosova-Priştine (25-28 Eylül 2023)**, Meteksan Yayıncılık, Ankara, 2023, s. 196; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 717-720.

⁵⁹³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

⁵⁹⁴ Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 582, 587; Clauson, a.g.e., s. 338.

⁵⁹⁵ Ehmetyanov vd, a.g.e., s. 149.

⁵⁹⁶ Lessing, a.g.e., s. 142.

⁵⁹⁷ Ünlü, a.g.e., s. 167.

⁵⁹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 13-18.

⁵⁹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 741-243.

⁶⁰⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 793-796.

ve Moğol ardılı devletlerde özel bir öneme sahip olup, Altın Orda Hanlığı, Çağatay Hanlığı, Timurlu, Babür, Akkoyunlu ve Osmanlı Devleti diplomasisinde *tokuzlama* geleneği olarak devam etmiştir⁶⁰¹. Kırım Hanlığı'nın diplomasisinde ve hiyerarşisinde hana tabi olmak, onun egemenliğini kabul etmek ve sadakat sembolü olarak hediyeler vermek anlamına gelen *tokuzlama hedâyâ* geleneği sürdürülmüştür⁶⁰². Ayrıca Kırım Hanlığı'nda *bölek* olarak alınan *tokuzlama hedâyâ* geleneğinin karşılığı olarak Osmanlı Devleti'nde *pışkeş* adı kullanılmıştır⁶⁰³.

Rus kaynaklarında *bölek*, *dokuzlama vergisi* (*devyatniye pominki*) olarak ifade edilmiştir. Rus Knezi İvan Vasilyeviç, 1500 yılında I. Mengli Giray Han'ın üçüncü saltanatlığı (1478-1514) döneminde han'a *dokuzlama vergisi* göndermiştir. 1516 yılında ise I. Mehmed Giray Han (1514-1523) Rus knezine göndediği yarlığında, oğlu Alp Giray için *üç hediye*nin *dokuz parça* şeklinde tertip edilmesini ve bunun dışında başka *iki hediye*nin de *dokuz parça* şeklinde gönderilmesini istemiştir. Yine 1516 yılında kalgay Ahmet Giray Sultan, Rus knezi Vasiliy İvanoviç'ten *tokuz hedâyâ* talebinde bulunmuştur⁶⁰⁴.

Lehistan-Litvanya Krallığında *bölek* için kullanılan tanımlamalar XVI. yüzyıl başlarında Litvanya hazine defterlerinde, *devyat' devyatey* (*dokuz hediye*nin *dokuz parça*), *dokuzlama vergisi*, *sem' devyatey* (*yedi hediye*nin *dokuz parça*) ve *tri devyati* (*üç hediye*nin *dokuz parça*) şeklinde yer almıştır. Hazine defterlerinde *devyat' devyatey* ile hana gönderilen hediyeler, *sem' devyatey* ve *tri devyati* ile ise kalgay ve nureddin sultanlara gönderilen hediyeler ifade edilmiştir⁶⁰⁵.

⁶⁰¹ Dokuz sayısı Moğollar için kutsal sayılar arasındadır. Moğol tarihi hakkında bilgi veren yazılı kaynaklara göre Cengiz Han, Moğollar için kutsal sayılan Alan Kovan Biyim'in, *ışıkta olan üç oğlundan biri olan Buduncar*'ın dokuzuncu kuşak torunudur. Bkz. Ebülğazi Bahadır Han, a.g.e., s. 56-59; **Moğolların Gizli Tarihçesi**, (Tercüme ve Notlar Mehmet Levent Kaya), 5. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2023, s. 41-49; Kırımı, a.g.e., s. 23-24; Cengiz Han'ın dokuz kuşak öncesine ait şeceresi *Altan Topçı*'de: *Buduncar*, *Kabıçı Külüg*, *Beker Bagatur*, *Maka Töten*, *Baysungur Togsın*, *Tumbanay Seçen*, *Kabul Kağan*, *Bartam Bagatur* ve *Yesugey* olarak sıralanmıştır. Ayrıca kaynaklarda Cengiz Han'ın hayatındaki olaylar dokuz sayısı ile ilişkilendirilerek anlatılmıştır. Kaynaklara göre Cengiz Han dokuz yaşında Börte ile nişanlanmış; Tayciutların saldırısından kurtulmuş ve Onon Nehri çevresindeki ormanda dokuz gün aç ve susuz hayatta kalmış; dokuz tuğlu beyaz bir bayrakla tahta çıkmış; *kemerini boynuna, börtü'nü koluna asmış ve güneşe dönüp dokuz kez eğilerek dua* etmiştir. Bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, “Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri”, **Belleten**, 82(294), Ankara, 2018, s. 452, 460, 469, 475; Çağatay Hanlığı diplomatik teamülleri içinde *dokuz hediye* verme geleneği yer almaktadır. Çağatay hanları protokollerde başka hükümdarlara dokuz çeşit hediye ve bunların yanında dokuz köle hediye etmişlerdir. Bkz. Kâzım Paydaş, “Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 25(40), 2006, s. 117; Bilen Yılmaz, “Türk ve Moğol Kültürünün Tarihsel Paydası: Dokuz Sayısı”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, 15(40), 2022, s. 1410; Osmanlı Devleti'nde padişaha sunulan hediyelerin dokuz kat olmasına dikkat edilmiş ve bu husus kaynaklarda da *dokuz kat pışkeş çekmek* tabiri ile ifade edilmiştir. Bkz. Fatma Ünyay Açıkgöz, “Türk Kültüründe Dokuzlama ve Dokuz Kat Pışkeş Üzerine Bir Belge”, (Haz. Ahmet Belada vd.), **Orta Asya Ve Kafkasya Tarihi**, XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. II, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 216.

⁶⁰² Hammer, a.g.e., s. 23-25.

⁶⁰³ Ahmet Nezihi Turan, “Bir Pışkeş Defteri İçin”, **Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Dergisi**, 13, Ankara, 2002, s. 65.

⁶⁰⁴ Er, a.g.m., s. 339.

⁶⁰⁵ Er, a.g.m., s. 339-340.

Kırım Hanlığı'na yıllık hazine getiren Rus ve Lehistan elçileri, çarları ve kralları adına han, kalgay ve nureddin sultanlara hazine tesliminden önce *bölek selamı* adı verilen *selamlama hediyeleri* takdim etmişlerdir⁶⁰⁶. Rus kaynaklarında *zdoroval'nyie pominki (selamlama hediyeleri)* olarak geçen *bölek selamı*, Rus ve Lehistan kralları tarafından elçiler vasıtasıyla yıllık hazine teslimi dışında yeni tahta çıkan Kırım hanlarına, tahtını ve hanlığını kutlamak temennisiyle de gönderilmiştir⁶⁰⁷.

Kırım Hanlığı yarlıklarında *bölek*'in bir alt çeşidi olarak saray merasimlerinde hana sunulan sembolik hediye için *yengil bölek* ve *bölek selamı* terimleri kullanılmıştır. Çağatayçada *yenil*⁶⁰⁸ *hafif, kolay*, Tatarçada *yenül*⁶⁰⁹ *hafif* manasına gelen *yengil*, Rus kaynaklarında *lohkiye pominki (hafif vergi)*, Leh kaynaklarında ise *darı (hediyeler)* şeklinde geçmektedir. *Yengil bölek*, Kırım Hanlığı ile Rusya ve Lehistan-Litvanya devletleri arasındaki diplomatik temaslar sırasında her iki tarafın hükümdar ve saray mensuplarının elçiler ve ulaklar aracılığıyla birbirlerine gönderdikleri mütevazı sayılan hediyeleri içermektedir. Hanlığa gelen hristiyan devletlerin elçilerinden *uluğ bölek*, ulaklarından ise değeri daha az olan *yengil bölek* vermeleri talep edilmiştir⁶¹⁰. Yarlıklarda Adil Giray Han'ın hükümdarlığı sırasında elçilik faaliyetleri için Leh krallığına giden Kırım *uluğ elçisi* Sefer Ağa ve Şah Temür Atalık, hanları Adil Giray'ın kendisi ile kalgay ve nureddin sultanlara Leh kralının muhabbet-nâme hatlarıyla birlikte *yengil bölek*'ler gönderilmesini emrettiğini Leh kralına iletmışlerdir⁶¹¹.

Kırım Hanlığı'na ait yarlıklara göre, hazinenin teslimi sırasında almasıv'da ve hanlığa geldiklerinde hristiyan elçilerden *yürlige* veya *yürlük* adı verilen hediye bölekleri talep edilmiştir⁶¹². Moğolcada *öglige, öglög (ӨГЛӨГ)* terimine karşılık gelen *yürlige, hediye, bağış, armağan* anlamına gelmektedir⁶¹³. Yarlıklarda, Kırım Hanlığı ile hristiyan devletlerarasında gidip gelen elçilere, gittikleri devletin hükümdarı tarafından verilen hediyeler *yarlıkaşı, ulüfe yarlıkaşı, rahimlik yarlıkaşı, pâdişâh-âne yarlıkaşı* olarak ifade edilmiştir⁶¹⁴.

Kırım Hanı Murat Giray'ın (1678-1683) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e gönderdiği 1681 tarihli yarlığına göre, Ruslar barış amacıyla Osmanlı Devleti'ne gönderdikleri elçilerin yanı sıra

⁶⁰⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 636-638.

⁶⁰⁷ Er, a.g.m., s. 343.

⁶⁰⁸ Ünlü, a.g.e., s. 1247.

⁶⁰⁹ Recep Toparlı vd., **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 319.

⁶¹⁰ Er, a.g.e., s. 342.

⁶¹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 584-592.

⁶¹² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

⁶¹³ Lessing, a.g.e., s. 767; Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 1174.

⁶¹⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., 605-606, 707-709, 802-805, 687-688.

padişaha takdim edilmesi için bölek de göndermişlerdir. Murad giray Han yarlığında “...*dostluk amaçlı bu bildir (geçen yıl) yirmi bin somluk sammur bölekler gönderdiniz ancak bu yılda yirmi bin somluk sammur bölek göndermeniz için sorumluluğu biz üzerimize aldık...*” ifadeleriyle yeni elçi gönderme talepleri olan Ruslara, Osmanlı padişahına bu yıl için de bölek göndermeleri gerektiğini belirtmiştir⁶¹⁵. Murad Giray Han'ın yarlığından da anlaşılacağı üzere bölekler Kırım Hanlığı vasıtasıyla Ruslar tarafından Osmanlı Devleti'ne de gönderilmiştir.

4.1.3. Koltka

Kırım Hanlığı yarlıklarında geçen bir diğer vergi adı da *koltka*'dır. Yarlıklarda *koltka*, *koltğa*, *koltkay*, *kolğa*, *kolıka* ve *kolka* şeklinde farklı yazılışları bulunan bu vergi, *kol-* *istek*, *talep*⁶¹⁶ fiil kökünden türemiş ve *kol-t-ğa*, *kol-ğa* şeklinde isme dönüşmüştür. *Koltka*, Hazar Kağanlığı'nda ticaretin gelişmesiyle birlikte kullanılmaya başlanmış ve XI. yüzyılda Türkçeye tercüme edilen Tevrat'da *hediye* ve *takaddüme* anlamına geldiği ifade edilmiştir⁶¹⁷.

Altın Orda Hanlığı yarlıklarında *dar* olarak geçen ve hanların Rus topraklarında olduğu sırada Ruslar tarafından onlara *dar*'ın *hediye* olarak takdim edildiğini ifade eden İ. Kemaloğlu, ayrıca Altın Orda Hanlığı'nın yerli ahaliden topladığı bu verginin *koltka* olduğunu ifade etmiştir⁶¹⁸. *Koltka* Uygurlara ait bir vesikada *koluş*, Altın Orda Hanlığı'na ait üç tarhanlık yarlığında *koluş koltka* şeklinde geçmektedir. Bu yarlıklarda *kotka* ve *koluş*, *koluş kotka* olarak birlikte kullanılmış olup, aynı kökten türeyen ve eşanlamlı olan *koltka* ise Uygurca belgelerde geçen *koltguç* kelimesiyle ilişkilendirilmiştir⁶¹⁹. *Koluş*'un Uygurlarda bedeli at olarak ödenen hayvan vergisi olduğuna dair görüşlere karşı M. Özyetgin, Uygur vesikalarında *koluş*'un *nazvanie podati* olarak tanımlandığı ve *bir atın bedelinin tahsildarlar tarafından tayin edilen altın veya bakır para karşılığında alındığını* belirtmiştir. Ancak belgelerde yer alan *kupçur* vergisinin *satılan veya kiralanan bir atın bedelinin belirli bir paraya karşılık aynı olarak (at ile) ödendiğini* belirtmiştir. Dolayısıyla M. Özyetgin, *koluş* ile *kupçur* arasında anlam benzerliği olmasına rağmen *koluş* kelimesinin yalnızca bir belgede geçtiğini, bu verginin Uygurlar arasında yaygın olmadığını, muhtemelen bu vergiye karşılık olarak başka bir terimin kullanıldığını belirtmiştir⁶²⁰.

Kırım Hanlığı'nın ilk dönemlerine ait I. Hacı Giray Han ve I. Mengli Giray Han'a ait tarhanlık yarlıklarda *koltka*, *koluş koltka* olarak kullanılmıştır. Tarhanlık yarlığında geçmesi

⁶¹⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 653-656.

⁶¹⁶ Clauson, a.g.e., s. 616; Özyetgin, *Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslûp*, s. 192.

⁶¹⁷ Abdullah Battal Taymas, “Kazan Yurdu'nda Bulunmuş Tarihi Bir Vesika: Sahib Giray Han Yarlığı”, (Çev. Serkan Acar), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27 (1), 2012, s. 203; Er, a.g.m., s. 344.

⁶¹⁸ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s. 155.

⁶¹⁹ Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s. 134.

⁶²⁰ Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s. 135.

hasabiyle Kurat, *koltka*'nın Kırım Hanlığı'nın ilk dönemlerinde tebaadan toplanan vergiler arasında yer aldığını belirtmiştir. Ayrıca Kurat Kırım hanlarının Ruslara gönderdiği yarlıklara ilişkin değerlendirmesinde *koltka*'nın, *hediye*, *mutad vergiye zam olarak gönderilen takdime* olduğunu ifade etmiştir⁶²¹. A. B. Taymas *koltka*'yı, *hediye* ve *takdim* olarak tanımlarken, M. Özyetgin elçilerin ve hizmetlilerin giderlerini karşılamak için devlet tarafından toplanan bir çeşit vergi olduğunu belirtmiştir. F. A. Asadullin ise *koltka*'nın olağanüstü durumlarda Kırım hanlarının emriyle Rus knezlerinden toplanan bir vergi olduğunu ifade etmiştir⁶²².

Rus kaynaklarında *koltka*'nın *zaprosı*, Lehistan-Litvanya kaynaklarında ise *zayavki*'nin *istek üzerine gönderilen eşyalar* anlamına geldiğini belirten eski Rus tarihi uzmanı A. L. Horoşkeviç'e göre, yıllık verginin dışında hanın özel talebi üzerine gönderilen eşyalar *koltka* vergisinin içeriğini teşkil etmiştir. Hanların Altın Orda döneminden beri devam eden özel talepleri XVI. yüzyılda Kırım Hanlığı döneminde yıllık vergiye dâhil edilerek birlikte gönderilmesi istenmiştir. 1519 yılına kadar Kırım hanlarının *koltka* vergisi olarak talep ettikleri arasında savaş kıyafetleri, değerli hayvan kürkleri, değerli kumaşlardan yapılmış giysiler, av kuşları, balık dişleri, atlar, savaşta çalınan müzik aletleri ve altın tabaklar gibi eşyalar yer almıştır⁶²³.

4.1.4. Tiyiş

Kırım Hanlığı, en önemli gelir kaynağı olan hristiyan devletlerden aldığı vergileri, hanlık hazinesine, hanedan mensuplarına, sarayında görev yapan beylere ve hizmetlilere paylaştırmıştır. Yarlıklarda sıklıkla tekrarlanan *tiyiş* de bu gelirler içerisinde yer alan bir vergi çeşitidir. Hanlık tarafından genellikle aynî olarak alınan değerli eşyaları tanımlayan *tiyiş* kelimesinin etimolojisi üzerine araştırmacılar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. V. D. Simirnov'a göre *tiyiş*, *teg-degmek*'ten *değiş*, *değişme* anlamına gelirken A. K. Kazımbek, *bin* sözcüğünden türediğini ve *haraç* anlamında kullanıldığını, Tatarların ise *tiş* sözcüğüne dönüştürerek kullandıklarını ifade etmiştir⁶²⁴. P. Golden *tiş* kelimesinden *dış*, *dışarı*'tan, *tışka çıkaruv*, *dışarıya çıkma* manasına geldiğini ifade ederken, N. İ. Veselovskiy ve S. Acar ise *tiş* olarak *diş*'ten *balık diş*, *mors diş* şeklinde açıklamışlardır⁶²⁵. V. D. Simirnov'un *tiş* tabirinin *diş* kelimesiyle eşsesli olmasından başka bir bağlantısının bulunmadığı yönündeki ifadelerine karşı N. I. Veselovskiy, *tiş*'in *balık diş*, dolayısıyla *mors diş* anlamına geldiğini dönemin yazılı kaynakları üzerinden açıklamıştır⁶²⁶.

⁶²¹ Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 74.

⁶²² Er, a.g.m., s. 344.

⁶²³ Er, a.g.m., s. 345.

⁶²⁴ Nikolay İvanoviç Veselovskiy, "Diplomatik Belgelerde Geçen Türkçe-Tatarca "Tış" (Diş) Kelimesi", (Çev. Serkan Acar), *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 2019, s. 139.

⁶²⁵ Er, a.g.m., s. 346.

⁶²⁶ Serkan Acar, "Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tış-Tiyiş (Mors Dişi)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 15(60), 2018, s. 40. (Bu makalenin künyesi ilerleyen sayfalarda *Tiyiş* olarak kullanılmıştır)

Dönemin yazılı kaynaklarına göre mors dişleri, Eskimo, Slav ve diğer kuzey kavimlerinin Kuzey Buz Denizi'nde avladığı morslardan elde edilmiş ve diğer ticarî ürünlerin yanı sıra İtil Bulgarları vasıtasıyla Harezm'e ve oradan da Arap coğrafyasına ticarî ürün olarak satılmıştır. Arap coğrafyacı Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekâsim fî Marifeti'l-Âkâlim* adlı eserinde ticarî mallar sıralanmış ve Bulgar ülkesinden gelen ticarî mallar arasında *balık*, *balık kemiği* ve *balık dişi* bulunduğu bilgisi yer almıştır. Endülüs'lü coğrafyacı ve seyyah Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî'nin kaleme aldığı *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nunbetü'l-Acâib* adlı eserinde, mors dişinin fildişinden daha güzel ve güçlü olduğunu, Acemlerin bu balık dişinden nakışlı bıçak sapları yaptığını, güzel renginin yanı sıra kurşun kadar da ağır olduğunu ifade etmiştir⁶²⁷.

Velyaminov-Zernov'un neşrinde 1666-1767 tarihleri arası yarlıklarda yedi defa *balık tiyişi* ifadesi geçmektedir⁶²⁸. Murad Giray Han'a ait 1682 tarihli yarlıkta, Ruslar tarafından gönderilmeyen ve kalan üç yıllık hazine için de nureddin sultan'a gelmesi gereken her hazine başına sekizer *balık tiyişi* olmak üzere toplam yirmi dört *balık tiyişi*'nin gönderilmesi talep edilmiştir⁶²⁹.

Yarlıklarda *tiyiş*, *tiş* şeklinde yazılmış olan vergi terimi, Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliğinden dolayı ortaya çıkan –g ve –y değişimi veya ses değişmesiyle –y'nin düşmesiyle yerine ikincil uzunluk oluşturan *teg* köküne fiilden isim yapma eki –ş eklenerek türetilmiş ve *teg-iş* olmuştur⁶³⁰. Türkçede *teg-*, *değmek*, *dokunmak*, *hissine düşmek*, *değeri olmak*, *varmak*, *ulaşmak* anlamlarına gelirken *tegiş* ise *değişme*, *ait olan*, *uygun düşen*, *netice*, *sonuçlandırma* manalarına gelmektedir⁶³¹. Kıpçak Türkçesinde *tiy-* *tig-* şeklinde *değmek*, *dokunmak*, *varmak* manalarına sahiptir⁶³². Kırım Tatar Türkçesinde *tiyiş* sözcüğü *deniş* olarak *değişme*⁶³³, *değiş tokuş* anlamında kullanılmasının yanı sıra Kıpçak grubuna mensup Karaim Türkçesinin Trakya ağzında *tiyiş pay*, *hisse*, Haliç ağzında *tiyis borç*, *değer* ve Kazan Tatar Türkçesinde *tiyiş borçlu*, *değer*, *gerek* anlamlarında kullanılmıştır⁶³⁴.

Kırım Hanlığı'nda tiyiş vergisi, devlet hiyerarşisi içerisinde kişi başına ödenen bir vergi türü olup, hanın isteği üzerine tiyiş alacak olanların isimleri ve alacakları miktarlar tiyiş defterlerine

⁶²⁷ Acar, "Tiyiş", s. 40-41.

⁶²⁸ Velyaminov-Zernov, 2017b, s. 114; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682, 745-750, 750-752.

⁶²⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

⁶³⁰ Er, a.g.m., s. 346.

⁶³¹ Fuzuli Bayat, **Ortak Türkçe Sözlük 11-16 Yüzyıllar**, Ötüken Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2020, s. 446; Ünlü, a.g.e., s. 1099.

⁶³² Toparlı vd., a.g.e., s. 278.

⁶³³ Refik Muzafarov ve Nüzhet Muzafarov, **Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük**, (Çev. Nariman Seyityahya (Seytyagyayev)), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 94.

⁶³⁴ Er, a.g.m., s. 347.

kaydedilmiştir. Hazine defterlerinin yanı sıra tiyîş defterlerinin bir nüshası hanlığa gelen Rus ve Lehistan elçilerine verilmiş, bir nüshası da saray hazinesinde saklanmıştır. Tahta yeni geçen Kırım hanları tarafından yenilenen tiyîş defterlerindeki alıcı sayısı sürekli olarak değişmiştir. Tiyîş defterlerinde hiyerarşik sıralamanın başında hanın yakını ve hizmetlileri olan: *ana biyim* (*hanın annesi*), *ulu biyimler* (*hanın eşleri*), *beğecler* (*odalıklar*), *hanın oğulları*, *kızları*, *kız ve erkek kardeşleri ile hazinedâr*, *divan kâtibi*, *karaçi beyleri ve mirzalar*, *kapı ağaları*, *han oğullarının atalıkları* yer almıştır. Ardından tiyîş defter kayıtları kalgay ve nurettin sultanların yakınları ve hizmetinde çalışan kişilerden oluşan alıcıların isimleri ile devam etmiştir⁶³⁵. Aynî olarak tahsil edilen tiyîş vergisinin içeriğini, *sammur*⁶³⁶, *şuşar*⁶³⁷ ve *tilki* gibi hayvanların postları ile bu postlardan yapılmış *zerdeva*⁶³⁸ adı verilen *kürk* ve *börk* (*başlık*, *kalpak*) gibi giysiler oluşturmuştur. Ayrıca yarlıklarda *postav*⁶³⁹ ölçü biriminden *tahta top*⁶⁴⁰ işlenmemiş ham kumaşlar ile *ton*⁶⁴¹ olarak adlandırılan kumaş ve postlardan dikilmiş aş *ton*⁶⁴², *şirt ton*⁶⁴³, *çuka*⁶⁴⁴ ve *karın ton*⁶⁴⁵ giysileri de tiyîş vergisi olarak alınmıştır. Yarlıklarda Ruslar tarafından kusurlu, eksik veya yanlış gönderilen tiyîşler; *yakaları kesik yenli* (*yengli*)⁶⁴⁶ *ton*, *eksik yenli yakalı yumuşak esbâb*, *akçıl*, *alçak*, *kısa*, *küçük*, *nâkış*⁶⁴⁷, *dar* ve *kalitesiz* olarak ifade edilmiştir.

Kırım Hanlığı yarlıklarında tiyîş vergileri içerisinde en çok talep edilen ürün olan kürk çeşitleri, Osmanlı Devleti ve diğer devletler için de önemli ticari mallar arasında yer almıştır. X. yüzyıldan itibaren Rusya'nın kuzeyinden tedarik edilen balmumu ve kürkleri, İtil-Bulgar Devleti'nin bölgeye gelen yabancı tüccarlara pazarladığı bir ürün haline gelmiştir. Sadece Rusya'nın kuzeyindeki nehirlerde yaşayan ve Bulgar ülkesi ile Kiev'de bulunan kunduz derisinden yapılan

⁶³⁵ Er, a.g.m., s. 349; Mehmet Arpacı, “Tiyîş Defterlerine Göre Kırım Hanlığı’nda Devlet Ricali ve Kullanılan Terminoloji”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 2023, s. 140-141.

⁶³⁶ Kuzey Avrupa’da yaşayan, sansargiller familyasına mensup, kısa kuyruklu, yumuşak ve ince değerli kürkü olan bir memeli türü. Bkz. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük 2*, (Haz. Hasan Eren vd.), Yeni Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 1253.

⁶³⁷ *şuşar*, ağaç sansarı. Bu hayvanın postundan yapılan ve zerdeva olarak adlandırılan kürk. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 931.

⁶³⁸ *Zerdeva*, *zerdeva ton*, ağaç sansarı postundan yapılan kürk. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 872, 1186.

⁶³⁹ *Postav*, *poştav*, *bostaf* kumaşların ölçümünde kullanılan ölçü birimi. Bkz. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 202, 840.

⁶⁴⁰ *tahta top*, ağaçlardan yapılmış tahtaya sarılmış kumaşlar. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 972.

⁶⁴¹ *ton*, kıyafet, elbise, giysi. Bkz. Bayat, a.g.e., s. 461.

⁶⁴² *aş ton*, sansargiller familyasından bir gelincik türü, kakum. Kış aylarında beyaz renge dönüşen postu kürk olarak kullanılmıştır. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 84.

⁶⁴³ *şirt ton*, sincap ve kunduzun sırt postundan yapılmış kürkleri. Bkz. Arpacı, a.g.t., s. 73.

⁶⁴⁴ *çuka*, Farsça *çuḥḥa*, yünden yapılmış kumaş. Bkz. Ünlü, a.g.e., s. 261.

⁶⁴⁵ *karın ton*, kaftan içine giyilen uzun iç elbise, sincap sırtından kürk, üstlük. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 567.

⁶⁴⁶ Kollu gömlek entari. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 1131.

⁶⁴⁷ Eksik, kusurlu ve ayıplı olan. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 765.

kürklerin ticareti İspanya pazarına kadar ulaşmıştır⁶⁴⁸. XIV. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak coğrafyasını ziyaret eden İbn Battûta, bölgede kürk ticareti ve kullanımının çok yaygın olduğunu, en değerli kürklerin kakum derisinden elde edildiğini ve beyaz renkli olan bu kürklerin Hindistan'da bin dinar, Arap coğrafyasında ise iki yüz elli altın değerinde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kunduz kürkünden sonra en değerli kürk türünün sammur olduğunu ve değerinin dört yüz dinar ve daha aşağı bir fiyata satın alınabildiği ifade edilmiştir. Battûta, kunduz ve samur kürklerinin tercih edilmesinin en önemli nedeninin bit kapmamaları olduğunu, bu nedenle de Çinli soylular, Acem ve Iraklı tüccarların bu kürkleri yakalarına taktıklarını belirtmiştir⁶⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nde birun hazinesinin tekelinde olan ve Rusya'dan satın alınan ticari ürünler arasında önemli bir yer tutan kürk ticaretinde ilk sırayı kakum ve samur kürkleri oluşturmuştur. Bu kürklerin yanı sıra gümüş ve mavi renkli tilki ve sincap kürkleri de yer almıştır⁶⁵⁰. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti'ne esir düşen ve Sinan Paşa'nın konağında hekim olarak çalışan Manuel Serrano Y. Sanz, Osmanlı'da kendi ülkesinde olan kuzu derisinden daha fazla sammur ve zerdeva kürk bulunduğunu belirterek, kışın kürk giymeyen Yahudi, Hristiyan ve Türk'ün olmadığını ifade etmiştir. Herkesin bütçesine göre en iyi kürkü aldığını, kürkün hem ucuz hem de çeşidinin bol olduğunu belirten Sanz, zerdeva bir kürkün yirmi ve otuz riyale, samur kürkün ise yüz veya yüz elli riyale alınabildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Sanz, herkesin satın alabileceği kadar ucuz olan diğer kürk çeşitleri arasında köstebek, kır faresi ve tavşan kürkünün de bulunduğunu belirtmiştir. 1796-1799 yılları arasında İsveç'in Osmanlı Devleti elçisi olan D'ohsson, Osmanlı'da en pahalı kürk türünün kara tilki kürkü olduğunu ve bu kürkü yalnızca padişahların giydiğini ifade etmiştir⁶⁵¹.

⁶⁴⁸ Zeki Tekin, "Osmanlı Devleti'nde Kürk Ticareti", (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, C. 10, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 755.

⁶⁴⁹ İbn Battûta, a.g.e., s. 326.

⁶⁵⁰ Tekin, a.g.m., s. 757.

⁶⁵¹ Zeki Tekin, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, C. 10, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 644.

Tablo 9: Tiyiş Vergisi Olarak Alınan Bazı Kürk Çeşitlerinin Kırım Pazarındaki Değerleri⁶⁵²

Kürk Çeşitleri	Tarih	Değerleri
Aş	1667	85 Guruş
	1671	4800 Akçe
Çuka	1667	1605 Akçe
	1669	9 Guruş, 25 Guruş, 144 Akçe, 50 Guruş
Sammur	1667	60 Guruş
	1668	20 Guruş, 130 Guruş
	1669	140 Guruş, 50 Guruş, 600 Guruş
	1670	130 Kuruş, 50 Kuruş
Sincap	1668	160 Akçe, 1830 Akçe
	1685	500 Akçe
	1707	1025 Akçe
Tilki	1668	9 Guruş
	1670	50 Guruş, 15 Guruş
	1671	3 Hasene
	1672	20 Guruş
Tavşan	1670	1 Guruş
	1673	120 Akçe

4.2. Kırım Hanlığı'nın Vergi Aldığı Devletler

4.2.1. Lehistan Krallığı'ndan Alınan Vergiler

I. Mengli Giray Han (1475-1476)'ın hükümdarlığı sırasında Lehistan Kırım Hanlığı'na vergi ödemeyi kabul etmiş ancak vergilerin düzenli şekilde ödenmesi, Kırım askerlerinin Leh topraklarına saldırmaması şartıyla 1521'de I. Mehmed Giray Han (1514-1523) döneminde başlamıştır. Kırım Hanlığı, Lehistan'dan yılda on beş bin ile otuz bin altın arasında değişen nakdi vergiler ile kaliteli kürk ve kumaşdan oluşan aynı gelirler elde etmiştir⁶⁵³. Lehistanya - Litvanya Krallığı⁶⁵⁴ Kırım Hanlığı'na ödediği yıllık vergileri himayesi altında olan Özü Nehrinin iki yakasını kapsayan *Podneprovska* bölgesindeki şehirlerden topladığı *Ordınşına* adı verilen vergiden ödemiştir. Kırım Hanlığı'nın ilk dönemlerinde vergi ödemeleri diplomatik ilişkilerin durumuna göre değişiklik göstermiş ve Lehistan-Litvanya krallığı, tebaası olan erkek nüfusu üzerinden kişi başına topladığı vergilerle Kırım'a ödemeler yapmıştır. Litvanya kaynaklarına göre Kral I. Aleksandır (1492-1506) döneminde, 1500-1503 yılları arasında Kiyev, Podolya ve Volin

⁶⁵² Bu başlık altında oluşturulan tablo, Ömer Bıyık'ın *Kırım'ın İdari ve Sosyal Ekonomik Tarihi (1600-1774)* adlı eserinden yararlanılarak, 1666-1767 yılları arasında Kırım pazarında tiyış olarak Ruslardan gelen kürklerin değerini belirtmek amacıyla hazırlanmıştır. Kürk çeşitleri, özellikleri ve yıllara göre değişen değerlerin detaylı bilgileri için Bkz. Bıyık, a.g.e., s. 228-229.

⁶⁵³ Mária Ivanics, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*, Akadémiai Kiadó Körösi Csoma Kiskönyvtar, Budapest, 1994, s. 34-35.

⁶⁵⁴ Lehistan ve Litvanya iki ayrı krallık olup 1569 yılında birleşerek Lehistan-Litvanya Birliği adını almıştır. Topaktaş, a.g.e., s. 17.

bölgelerinden her yıl için kişi başı üç *denge*⁶⁵⁵ tutarında vergi ödenmesi konusunda anlaşma yapılmıştır. Lehistan-Litvanya Krallığı, Kırım Hanlığı'na ödediği yıllık vergileri aksatması veya Ruslara karşı mücadele de hanlıktan destek talep etmesi durumunda vergi tutarını arttırarak geri ödemek zorunda kalmıştır. I. Zygmunt (1506-1548) döneminde Ruslarla yapılan savaş ve iç karışıklıklar nedeniyle, bir önceki kral I. Aleksandır döneminde Kırım'a ödenen vergilerin miktarı artırılmış, ancak bu verginin ne zaman Kırım'a ödendiği bilinmemekle beraber 1512'de Kırım Hanlığı, Lehistan-Litvanya krallığı'ndan toplu olarak vergi tahsilatı yapmıştır. İki devlet arasında yapılan anlaşmayla 1512'den sonra Kırım Hanlığı'na on beş bin altın vergi ödenmesi ve vergilerin yarısının Lehistan, diğer yarısının da Litvanya tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca vergilerin yarısının Nisan ayında aynî, diğer yarısının da Kasım ayında naktî olarak ödenmesi istenmiştir. Kaynaklara göre bu miktar 1517, 1521 ve 1543-1544 yılları arasında değişmeden ödenmiştir. Ancak II. Zygmunt (1548-1572), topraklarına yapılan Tatar akınları ve Rusların saldırılarına karşı Kırım Hanlığı'nın kendilerine yeterli desteği vermediği gerekçesiyle 1568'den itibaren sekiz yıl boyunca Kırım'a vergi ödemeyi kesmiştir. 1576 yılında yeniden başlayan vergi ödemelerinde Lehistan-Litvanya Krallığı'nın Kırım Hanlığı'na ödediği vergi miktarı yirmi bin altın'a çıkartılmıştır. 1652 yılında Rusların Lehistana saldırması üzerine Leh Kralı II. Yan Kazimir (1648-1668), Kırım Hanlığı'ndan yardım istemiş ve kendilerine destek vermeleri karşılığında vergi miktarını kırk bin altına çıkarmayı kabul etmiştir⁶⁵⁶.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Lehistan-Litvanya Krallığı'nın Kırım Hanlığı'na ödediği yıllık vergi miktarı otuz bin altına çıkarılmıştır. 1640 yılında Bahadır Giray Han (1637-1641)'ın Lehistan Kralı IV. Vladislav'a gönderdiği yarlığında iki devlet arasında yapılan anlaşmaya göre yıllık verginin yarısını on beş bin altın olarak naktî, geri kalan on beş bin altın değerinde *çuka*, *kürk* ve *diğer tokuz hedaya* ile birlikte aynî şekilde ödenmesi kararlaştırılmıştır⁶⁵⁷. Ancak Velyaminov-Zernov'un eserinde 1666-1767 yılları arasındaki yarlıklarda Lehistan'dan talep edilen *tokuz hedâya* veya *tokuzlama* ifadesi bulunmamaktadır.

Velyaminov-Zernov'un neşrinde 1666-1767 tarihleri arasında yer alan yarlıklarda, Lehistan Krallığı'nın Kırım Hanlığı'na ödediği yıllık vergi *peşkeş* olarak ifade edilmiştir. Kırım Hanlığı'nın Lehistan Krallığı'na gönderdiği yarlıklarda geçen "...kâdimden mu'tâd olan...", "...kâdimi peşkeşinizi...", "...han ağaçalarımıza vere geldiğiniz peşkeşinizi..." ve "...peşkeşinizi her sene

⁶⁵⁵ Kiev Rusyası'nı kuran Vereg-Rusların tüccar bir sınıf olması, Kiev Rusyası'nda para kullanımının erken dönemlerde başlamasına neden olmuştur. Esas olarak beş yüz gram gümüş ağırlığındaki *grivna* kabul edilmiş ve para birimi olarak *kuni* adı kullanılmıştır. Kaynaklarda geçen *dengi*, *denge* terimi ise Türk-Moğol hâkimiyetinden sonra kullanılmıştır. Bkz. Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 74; Altın Orda Hanlığı'nda kullanılan ve 0,80 gram (dört kırat) ağırlığında temiz gümüşten kesilmiş sikkeler *danki*, *denki* (*tengi* veya *tenge*) olarak adlandırılmıştır. Bkz. Ekrem Kalan, "Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim Ve Unvanlar (1227-1357)" **Karadeniz Araştırmaları**, 33(33), 2012, s. 26.

⁶⁵⁶ Er, a.g.m., s. 330-331.

⁶⁵⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 252-256, 256-260.

vakt-ü zamanında...” gibi ifadeler *peşkeş*'e, Kırım Hanlığı'nın Lehistan'dan aldığı yıllık verginin adı olabileceği anlamı katmaktadır. Lehistan tarafından vergilerin gecikmesi veya ödenmemesi durumunda yarlıklarda Leh krallarına “...*peşkeşinizi her sene vakti zamanıyla Kamaniçe'ye gönderip...*” ve “...*kânun-ı kadîm üzere vere geldiğiniz peşkeşinizi...*” ifadeleri ile geçmişe atıf yapılarak, yıllık verginin iki devlet arasındaki barışın devamı için bir an evvel gönderilmesi yönünde ikazlar yapılmıştır⁶⁵⁸. Ayrıca yarlıklarda Lehistan'dan alınan yıllık verginin teslim yerinin Kamaniçe olduğu bilgisi ve peşkeş'in vaktinde eksiksiz olarak gönderilmesi talepleri de yer almıştır⁶⁵⁹.

Velyaminov-Zernov'un eserinde Osmanlı Devleti padişahı tarafından Lehistan Hatmanı Matyaş Lubinski 'ye gönderilen hatt-ı hümayunda yer alan bilgilere göre, Kırım Hanlığı ile Lehistan Krallığı arasında vergi anlaşmazlıkları nedeniyle savaşa varan durumlar yaşanmıştır⁶⁶⁰. Söz konusu hatt-ı hümayunda III. İslam Giray Han (1644-1654)'ın, Leh kralının dört yıl boyunca vergi ödememesi nedeniyle Leh üzerine sefer düzenlendiği, çok sayıda kişinin yanı sıra baş hatman ve Leh beylerini esir alınması sonrasında hatman Matyaş Lubinski tarafından Osmanlı Devleti padişahına şikâyet edildiği bilgisi yer almıştır⁶⁶¹.

Kırım Hanlığı'nın 1666-1767 tarihleri arasında Lehistan'a gönderdiği az sayıdaki yarlıkların içeriğinde *hazine* ve *peşkeş*'in yanı sıra *hediye* terimi de kullanılmıştır⁶⁶². Ancak *koltka*, *bölek* ve *tiyiş* vergilerinin adı geçmemektedir. Adil Giray Han'ın Leh kralına gönderdiği tarihi bilinmeyen yarlığında, “...*ödemeye memmur olduğunuz hazine hususunda dikkatli ve düzenli çalışarak gönderilecek hazinenin toplanacağı memlekete göre nakdî ve aynî ayrımı yapıp aynî kısmın pak eşya...*” olarak ödenmesi gerektiği ifade edilmiştir⁶⁶³. Kırım Hanlığı'nın Lehistan'dan aldığı vergilerin ödenmesi 1699 *Karlofça Antlaşması* ile kaldırılmıştır⁶⁶⁴.

⁶⁵⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 494-496, 562-565.

⁶⁵⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 494-496.

⁶⁶⁰ Velyaminov-Zernov'un eserinde Osmanlı Devleti tarafından gönderilen sadece bir hatt-ı hümayun bulunmaktadır. III. İslam Giray Han dönemindeki Osmanlı sultanlarının kronolojisine ve hat üzerindeki bilgilere dayanarak, bu hattın IV. Mehmed (1648-1687) tarafından gönderildiği anlaşılmaktadır. Hat üzerinde *be-medîne-i Kostantiniyye el-mahrusa* ve *subh-gâhî mazhar-ı lutf-i ilâhî Mehmed* bilgileri yer almaktadır. Bkz. yarlık nr. 346. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 852.

⁶⁶¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 850-852.

⁶⁶² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 559-562, 562-564.

⁶⁶³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 565-566.

⁶⁶⁴ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 187.

4.2.2. Rus Çarlığı'ndan Alınan Vergiler

Kırım Hanlığı'nın ilk dönemlerinde Rus knezleri, Tatar akınlarını önlemek için hanlığa her yıl belirli miktarda vergi ve hediye göndermeyi kabul etmişlerdir⁶⁶⁵. Ancak I. Mehmed Giray Han (1514-1523) döneminden itibaren Kırım Hanlığı'na düzenli vergi ödeme sorumluluğunu Moskova Büyük knezliği üstlenmiştir⁶⁶⁶. Moskova Büyük knezliği, Kırım Hanlığı'na yapılan vergi ödemelerini diğer Rus knezlikleri arasında paylaşmış ve kendi hazinesi yerine *dokonçaniye* adı verilen bir anlaşmayla onlardan toplamıştır⁶⁶⁷.

Rusların Kırım Hanlığı'na ödediği vergi miktarları siyasi gelişmeler sonucunda değişmiş olmasının yanı sıra hanlığın ilk dönemlerinde Ruslardan alınan vergiler hakkında bilgi içeren en önemli kaynaklar Rus hazine kayıtlarıdır. Ancak bu hazine kayıt belgeleri 1626'da Moskova'da çıkan yangın sırasında kaybolmuştur. Günümüzde Ruslardan alınan vergiler hakkında bilgi veren temel belgeler Kırım Hanlığı'na ait yarlıklar ve vergi defterleridir. I. Hacı Giray Han (1441-1466) döneminden XVI. yüzyıl başına kadar Novosil-Odoyev Knezliği'nden Kırım Hanı adına bin altın, bin altın da darugalarına olmak üzere yılda toplam iki bin altın vergi ödenmiştir. 1503 yılında vergi ödemesini üstlenen Moskova Büyük Knezliği tarafından hanlığa ayni ve nakdi olarak toplam bin ruble vergi ödenmiştir. Rus kaynaklarına göre Kırım Hanı, Rus Knezliği'nden 1492'de yüz bin denge, 1498'de ise yetmiş bin denge ile inci ve çeşitli eşyalardan oluşan aynî ödemeler yapmasını istemiştir⁶⁶⁸. II. Gazi Giray Han (1588-1596) Ruslardan barışın yenilenmesi karşılığında on yedi bin altın vergi istemiştir. 1636 yılında ise Ruslar tarafından Kırım Hanlığı'na on bin ruble vergi olarak gönderilmiştir⁶⁶⁹.

Rus kaynaklarında, XVII. yüzyılın ilk yarısında çarlığın Kırım Hanlığı ile diplomatik ilişkilerinde ödediği vergi miktarının büyük vergiler için 363.970 ruble, küçük vergiler için ise 10.000 ruble olduğu belirtilmiştir⁶⁷⁰.

1666-1767 yılları arasındaki Kırım Hanlığı yarlıklarında Ruslardan alınan *uluğ hazine* vergisinin nakdî miktarı hakkında bilgi bulunmamasına karşılık, teslim zamanı ve yeri hakkında bilgiler mevcuttur. Ancak III. İslam Giray Han ve IV. Mehmed Giray Han dönemlerindeki defter kayıtlarına atıflar yapılarak, geçmiş dönemlere ait vergilerin, ödeme vakti gelen yeni vergiyle

⁶⁶⁵ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 249.

⁶⁶⁶ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 8.

⁶⁶⁷ Er, a.g.m., s. 330.

⁶⁶⁸ Er, a.g.m., s. 332.

⁶⁶⁹ Ivanics, a.g.e., s. 34-35.

⁶⁷⁰ A. A. Novoselyskiy, **XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi**, (Ter. Kemal Ortaylı, Yay. Haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 484.

birlikte gönderilmesi istenmiştir⁶⁷¹. Yarlıklarda nakdî ödenen *hazine*, *koltka* ve *bölek* vergilerin aksine aynı olarak Ruslardan talep edilen tıyışların içeriği ve miktarına dair bilgiler yer almıştır. Velyaminov-Zernov'un eserinde 1666-1767 tarihleri arasına ait tıyış defteri bulunmamasına rağmen han, kalgay ve nureddin sultanların yanı sıra Giray hanedan mensuplarıyla Kırım aristokrasi ve hizmetli kişilere gönderilen tıyışların neler olduğunun bilgisi yarlıkların içeriğinde mevcuttur. Ruslardan istenen ve yarlıklarda en çok tekrarlanan tıyışlar *sammur*, *zerdeva*, *şuşar* ve *tilki derilerinden oluşan kürk*, *başlık*, *börk* ve değerli top kumaşlar ile *şırt* ve *karın* giysileridir. Ayrıca alıcısına göre *balık tıyışı*⁶⁷², *altı sultan tıyışı*⁶⁷³, *beylik tıyışı*⁶⁷⁴ ve *kazakdaş tıyışı*⁶⁷⁵ şeklinde adlandırılmış tıyış talepleri de bulunmaktadır.

Rusların ödediği vergiler yılda bir kez ve ödeme zamanı belli olmasına rağmen Kırım Hanlığı, bazı dönemlerde vergilerin birkaç ay önceden ödenmesini talep etmiştir. I. Selim Giray Han, Rus Çarları İvan Alekseyeviç ve Petro Alekseyiç'e gönderdiği 1685 ve 1686 tarihli yarlıklarında, genelde Eylül ayında tahsil edilen "...yıllık *hazine*, *bölekler*, *ton* ve *balık tıyışları* ile kalan *av kuşlarının kusursuz olarak Ağustos ayında almaşuv yeri Pereboloşna'ya...*" gönderilmesini istemiştir⁶⁷⁶. Ayrıca yarlıklarda Rus Çarlığının güçlenmeye başlamasıyla birlikte vergi ödeme tarihlerine riayet etmediği ve geciktirdiğine dair bilgiler de mevcuttur. Adil Giray Han'ın 1668 tarihli yarlığında on bir yıl, I. Selim Giray Han'ın 1685 tarihli yarlığında ise üç yıl boyunca Rusların *hazine vergisi* ödemediği bilgisi bulunmaktadır⁶⁷⁷.

Velyaminov-Zernov'un eserinde yer alan, 1666-1767 yılları arasındaki yarlıklarda Kırım Hanlığı'nın Rus çarlığından aldığı ve sıklıkla tekrarlanan vergi çeşitleri *yıllık uluğ*, *hazine*, *tıyış*, *koltka* ve *bölek*'tir. Yarlıklara göre Ruslardan alınan uluğ *hazine* teslimleri 1642'de *Valuka*'da, 1672'de *Buzuk*'da, 1682'de *Pereboloşna*'da yapılmıştır⁶⁷⁸.

⁶⁷¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682, 717-721.

⁶⁷² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682, 745-750, 750-752.

⁶⁷³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

⁶⁷⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682.

⁶⁷⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 656-658.

⁶⁷⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 743-744, 745-749.

⁶⁷⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 570-571, 579-580, 613-616, 662-663, 741-743.

⁶⁷⁸ -*Valuka* (*Valevka*), Lehçe *Wlaovka*, Özi Nehri'nin bir kolu olan Sula'nın ana nehirle birleştiği yerde inşa edilen kale, Zaporog Kazakları tarafından da aktif olarak kullanılmıştır. Günümüzde, 1954-1959 yılları arasında inşa edilen *Kremenchuk Barajı*'nın suları altında kalmıştır. Bkz. *Valuka* (*Valevka*) için ekler kısmı, ek 1. haritalar, harita 1.

-*Buzuk*, Özi Nehri'nin bir kolu olan ve Rusların *Bazavluk* olarak adlandırdığı nehrin üzerine kurulmuş olan bir kaledir. Bu kale Potkalı Kazakları'nın merkezi olan Stara Sich ve Nova Sich kalelerinin tam orta kısmında yer almaktadır. Antik Nikopolis (Νικόπολις-Zafer Şehri) yakınlarında kurulan modern Nikopol hariç söz konusu bütün kaleler 1956 da inşa edilen *Kakhovka Barajı* suları altında kalmıştır. (Buzuk Nehri'nin Ten Nehri'ne dökülen ve *Manychskaya* bölgesinde bulunan *Manych Nehri* olabileceği ve suyunun kirli ve bulanık olması nedeniyle Türkçe'de *bu-zuk* (*bozuk*) su olarak adlandırıldığı yönünde görüşler bulunmaktadır. Bkz. Velyaminov-Zernov, 2017b, s. 219.). Ancak konumu nedeniyle *Buzuk* olarak anılan *Manych Nehri*, Ten Kazakların ve Kalmukların bölgedeki yağma faaliyetleri ve 1637'den itibaren Azak'a yapılan Rus saldırıları nedeniyle yıllık uluğ *hazine*'nin teslimi ile esir ve culu

1666-1767 yılları arasına tarihlenen yarlıklara göre Ruslar tarafından hanlığa gönderilen son hazine ve vergi teslimi 1686 yılında gerçekleşmiş olup 1691 yılı itibariyle Kırım Hanlığı tarafından Rus Çarlığı'na gönderilen yarlıklarda herhangi bir vergi adı ve vergi talebi bulunmamaktadır⁶⁷⁹. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1699 yılında imzalanan *Karlofça Antlaşması* ile Rusların Kırım Hanlığı'na ödediği vergiler kaldırılmıştır. Ancak 1711 yılındaki Prut Barış görüşmeleri sırasında II. Devlet Giray Han'ın Ruslardan yeniden vergi alınması yönünde talepleri olmasına rağmen Osmanlı devlet adamları bu konuda ona yeterli desteği vermemiş ve hanın bu isteği gerçekleşmemiştir. Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasında 27 Haziran 1713'te imzalanan *Edirne Antlaşması* ile Kırım hanlarının Ruslardan aldığı tüm vergiler kaldırılmıştır⁶⁸⁰.

parası takaslarının yapılması hususunda bir güvenlik sorunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla *Buzuk Kalesi* ile ilgili eski Lehistan ve Rus haritaları üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucunda elde ettiğimiz bilgiler ışığında söz konusu kalenin *Bazavluk Nehri* üzerinde olması ve bu nehrin Özi Nehri'ne dökülen bir nehir olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca, Buzuk'un Ten Nehri'nin batısında ve Kırım'a yakın bir yerde, hem güvenlik hem de yarlıklarda bahsedildiği gibi söz konusu dönemde Kırım Hanlığı'nın sınırını oluşturması nedeniyle Özi Nehri'nin yakınında bir kale olması gerekir. Bkz. *Buzuk ve Bazavluk Nehri* için ekler kısmı, ek 1. haritalar, harita 1.

-*Peleboloşna Kalesi*, Leh dilinde *Perewoloczna*, Ukrayna dilinde *Perevolocna* (Переволючна), Özi Nehri'nin kolu *Vorskla*'nın (Ворскла) nehre döküldüğü sahada yer almaktadır. Önce Lehlilerin ardından Rus Zaporog Kazaklarının kullandığı bir kaledir. Günümüzde 1963–1965 yılları arasında inşa edilen *Kamianske Barajı* suları altında kalmıştır. Murad Giray Han'ın yardımıyla 1679'da Çehrin'in Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesinden sonra, Kırım Hanlığı'nın sınırları kuzeye doğru genişlemiş ve uluğ hazinenin yıllık teslimi ile esir ve culu paraları değişimi yeni sınır kalesi *Pereboloşna*'da gerçekleşmeye başlamıştır. Bkz. *Pereboloşna* için ekler kısmı, ek 1. haritalar, harita 1.

⁶⁷⁹ Rus Çarlığı tarafında Kırım Hanlığı'na yapılan son hazine teslimatı bilgilerini içeren I. Selim Giray Han, Kalgay Devlet Giray Sultan ve Nureddin Azamet Giray Sultan yarlık nr. 286, 287, 288. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 745-749, 750-752, 752-754.

⁶⁸⁰ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri* s. 260.

Tablo 10: 1666-1767 Yılları Arası Yarlıklarda Kırım Hanlığı'nın Aldığı Vergiler

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi	Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler
203	Adil Giray Han Dönemi (1666-1671)	Lehistan Krallığı	Peşkeş	
205		Peşkeş		
206		Peşkeş		
207		Hediye		
204		Hazine	Nukud ve pak eşya gönderilmesi.	
209		Peşkeş		
210		Uluğ Hazine	Kalan beş yıllık hazinenin bir defa da ödenmesi.	
213		Uluğ Hazine	Kalan on bir yıllık hazinenin beş yıllığının bir defa da ödenmesi.	
218		Bölek	Kalan beş yıllık hazinenin bir defa da ödenmesi.	
219		Uluğ Hazine Bölek	Kalan üç yıllık hazinenin ödenmesi.	
224		Hazine	Kalan hazine ve on üç yıllık hazine talebi. Bölek ve yarlıkaşı gönderiminin yıllık hazine tesliminde yılda bir defa yapılması. On kişiye baş ve sırt yengil tiyiş verilmesi.	Han, Kalgay Sultan, Nureddin Sultan, Sultan Oğulları, Biyimler ve yakın kişiler. Hanın emektar kişileri.
225		Yarlıkaşı		
229		Yengil Bölek		
230		Tiyiş		
231		Hazine	Hazine defterinde yer alan tonların geniş ve bol olarak gönderilmesi.	
232		Tiyiş	Sammur tiyiş. Sammur sırt tiyişi.	Veli Şah Mirza ve Bey Mirza. Mirzaş Mirza
233		Tiyiş Bölek	Gönderilmeyen on kişi için istenen tiyişler.	İsim yok.
234		Hazine Mübârek-bâd	Üç yıllık hazineyle birlikte Mübârek-bâd gönderilmiştir.	
235		Hazine Mübârek-bâd	Üç yıllık hazineyle birlikte Mübârek-bâd gönderilmiştir.	
236		Hazine	Üç yıllık hazine gönderilmiş.	
237		Tiyiş	İki zerdeva tiyiş. Sekiz kişiye tiyiş gönderilmesi. Bir sammur tiyiş. Dört zerdava tiyiş.	Yazıcı Kutluşâh ve Yazıcı Abdullâh'a. İsim yok. İsim yok. Vezir Bâhadır Ağa'nın oğullarına.
238	I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1678) 1. Saltanatı	Rus Çarlığı	Hazine	Adil Giray Han döneminden kalan altı yıllık hazinenin üç yıllık kısmının ödenmesi.
239		Hazine	Kalan üç yıllık hazinenin ödenmesi.	
240		Tiyiş	Yirmi kişi için ödül tiyişi.	İsim yok.

Tablo 10: Devam

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi		Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler	
252		Rus Çarlığı	Hazine	Kalan üç yıllık hazine ve her yıl ödenmesi gereken hazinenin düzenli ödenmesi.		
			Tiyiş	Defterlerde yazılı olan ve kalan tiyişlerin kusursuz gönderilmesi.	Kalgay Sultan, Nureddin Sultan, Giray Sultanlar, Begümler, Beğçiler, Hadım Ağaları, Karaçi Beyleri, yakın adamlar ve ağalar ile iç oğlanlar.	
253	Murad Giray Han Dönemi (1678-1683)		Hazine	Kalan üç yıllık hazine ve her yıl ödenmesi gereken hazinenin düzenli ödenmesi.		
			Tiyiş	Defterlerde yazılı olan ve kalan tiyişlerin kusursuz gönderilmesi.	Harem-i hâssada olan begümler ve baş beğçerler, hadım ağaları, iç oğlanlar, yurt beyleri karaçiler, mirza olan küyenler, yurt oğlanları ve defterde yazılı olan ağa ve yakın kişiler.	
				İki sammur tiyiş.	Hazinedâr başı Sâdık Ağa ve Defterdâr Kutlu Şâh Ağa'ya.	
				İki zerdeva tiyiş.	Küçük hazinedâr Kâbil Ağa ve Kilerci başı Mustafa Ağa'ya.	
			Bölek	Yirmi bin somluk sammur talebi.	Osmanlı Devleti Padişahına	
			254	Hazine	Kalan üç yıllık hazine ve her yıl ödenmesi gereken hazinenin düzenli ödenmesi.	
				Bölek	Yirmi bin somluk sammur talebi.	Osmanlı Devleti Padişahına
				Tiyiş	Dört kazakdaş tiyişi.	
					İki sammur tiyiş talebi.	Divan efendisi Mustafa Efendi, Divan yazıcısı Abdullâh'a.
Zerdeva tiyiş yerine sammur tiyiş gönderilmesi.	Yakın kişi Süleyman Ağa'ya.					
255	Hazine Bölek Koltka		Kalan üç yıllık hazine ve her yıl ödenmesi gereken hazinelerin düzenli ödenmesi ve defterler de adı yazılan kişilere tiyişlerin kusursuz gönderilmesi.	Han, Kalgay Sultan ve Nureddin Sultan		
	Tiyiş		İki sammur tiyiş talebi.	Elçi başı Veli Şah Bey'in oğulları Abdulaziz Mirza ve Mustafa Mirza'ya.		
257			Uluğ Hazine Bölek	Kırım elçibaşına hazinenin teslim edilmesi.		

Tablo 10: Devam

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi	Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler
261	Murad Giray Han Dönemi (1678-1683)	Rus Çarlığı	Uluğ hazine Koltka Mübârek-bâd.	Nureddin Sultan ve Han'ın veziri Uluğ Ağa.
			Gelen sammur, şuşar tönler ve top sammurlar kusurludur. Üç yıla karşılık gönderilen tiyişlerde yer alan eksik esbâblar için Rus elçiler bir yıllık tiyişe karşılık altın akçe ile ödeme yapmış ancak iki yıllık tiyişlerin ödemesi yapılmamıştır. Kalan kusurlu esbâb tiyişlerinin bedellerine karşılık altın akçe ile ödeme yapılması istenmiştir.	Han, Kalgay Sultan ve Nurettin Sultan.
			Sammur başlık, sammur tön ve top sammur ile iki şuşar, sırt ve qarın tönlerinin yanında bölek sammurlar gönderilmesi.	Han'ın oğluna.
			Yanlış gönderilen altı adet sammur ve altı adet şuşar başlıklar.	Dört Beğçe, Dört Hadım Ağası, Dört İç Oğlana.
			Gelmeyen üç adet sammur tön tiyişleri.	İki Tüfekçi Ağa, Tat Ağası, Kapıcılar Kâhyası.
			Şunkar ve karçıga kuşları ile tanrı nimeti ekmek ve sandıkla hõrlıka gönderilmesi.	Han
			Bahadır Giray döneminden başlayan ancak şimdi gönderilmeyen altı sultan tiyişi gelmemiştir. Hazineyle birlikte bu altı sultan tiyişlerinin gönderilmesi.	Giray Sultanlar.
			Bir sırt tiyişi, iki çift bõrklük sammur tiyiş, iki sırt tönü gelmemiştir.	Kalgay Sultanın bir beğçesine, oğluna ve yakın adamına.
			Uluğ hazinede üç yıla karşılık üç gümüş düğmeli çekmen, altı tahta şuşar ve altı sırt tönleri, üç tahta sırt ve üç tahta qarın tönleri ile üç siyah tilki bõrkü ve üç postav çukalar ve her hazine için sekizer balık tiyişinden yirmi dört balık tiyişi. Koltkalardan bir top sammur ve şuşar tön ve iki sırt tön ve üç k qarın tön ve üç yıla karşılık üçer kat bölek gelmemiştir.	Nureddin Sultan
			Üç yıla karşılık üç sammur tönler gelmemiştir.	Ana Biyim.
			Gelmeyen başlık ve qarın tiyişleri.	Hazine yazıcıları.
		Yarlıkaşı	Sammur tiyiş ve yarlıkaşı gelmemiştir.	Ali Ağa ve Kırım Gazi Bey.
			sırt tiyiş ve yarlıkaşı gelmemiştir.	Halil Mirza ve Arslan Mirza.

Tablo 10: Devam

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi		Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler
261	Murad Giray Han Dönemi (1678-1683)	Rus Çarlığı	Yarlıkaşı	İslam Giray Han döneminde istenen ancak gönderilmeyen iki sammur tiyiş ve yarlıkaşı.	Subhân Gazi Ulan ve Abdülkerîm Ağa.
				Adil Giray Han döneminde istenen ancak gönderilmeyen üç başlık, bir sammur tiyiş, yedi şırt tiyişi, altı karın tiyişi ve yarlıkaşları.	Elçilik heyeti; Halil Ağa İbrahim oğluna, Abdülkerîm Efendi Colbodı oğluna, Külüm Şâh Ağa, Adil Şâh Ağa oğluna, Şah Temür Atalık, Mustafa Ağa, Yahya Çelebi, Vezir Ali Mirza oğluna, Mevlüd Ağa İbrahim oğluna, Mahmud Ağa, Mehmed Ali Ağa oğluna ve İbrahim Ağa.
				Beş emektar kişi için; birer sammur ton, birer şuşar ton, ikişer şırt ton, ikişer karın ton, üçer tahta şırt ile dörder tahta karın, birer börklük ve ikişer çift sammur yeni tiyiş talepleri.	Sâdık Ağa, Kutluşâh, Mustafa Ağa, Arslan Mirza ve Abdullah oğlu İsmail.
				İki emektâr kişi için; birer şuşar ton, birer şırt ton, birer karın ton ve ikişer karın ton ile birer tilki börkü talebi.	Mustafa Ağa ve Kâbil Ağa.
				İki emektar kişi için bir sammur tiyiş ve bir şuşar tiyiş ile yarlıkaşı talebi.	Kalgay Sultanın iki emektar kişisine.
			Yürlige	Önceki dönemlerde Almaşuv beylerine hazine teslimlerinde Rus Akalniçesi tarafından gece görüşünde şuşar tonlar, gündüz görüşünde sammur tonlar beylik tiyişi olarak eksiksiz yürligenler verilmiştir. Ancak bu hazine tesliminde verilmemiştir.	Elçi başı Almaşuv Beyi Süleşoğlu ve diğer elçi Mirzalar.
				Rus elçi başını karşılayan kapıcılar ve at tutan saray görevlilerine defterde yazılı olan ve önceden verilen sammur tonlar, birer şuşar tonlar ve börklük sammur yürligeler bu kez verilmemiştir.	Kapucı başı, Sarrâc başı ve tüm kapıcılara.

4.3. Kırım Hanlığı'nın Diplomatik Faaliyetleri

4.3.1. Lehistan Krallığı ile İlişkiler

Kırım Tatarlarının Lehistan bozkırlarına yaptığı seferler, bu topraklarda kalıcı olmak veya toprak edinmek amacıyla değil, köle ticareti de dâhil olmak üzere ekonomik nedenler dolayısıyla yapılmıştır. 1649 yılına kadar Lehistan ve Kırım Hanlığı ittifak halinde olmuş ve Leh kralları Kırım Hanlarına gönderdiği mektuplarda Han'a hitaben: *Çerkes, Nogay, Petkor, Perikop ve Kırım Tatarlarının Ulu Ordularının Hanı* ifadelerini kullanmışlardır. 1649 tarihinden sonra Kırım Hanlığı ile Lehistan Krallığı zaman zaman Ruslara karşı ittifaklar kurmuşlar ve Rus topraklarına ortak taarruzlar düzenlemişlerdir. 1654 yılında yapılan ittifakla Kırım Tatarları ve Lehistan Krallığı kazakların yaşadığı ve Rusya'nın egemenliği altındaki *Moskova Ukraynası*⁶⁸¹ olarak adlandırılan bölgeye büyük saldırılar başlatmışlardır. Kırım ve Lehistanın ortak ordularının 1661'de Rusları mağlup etmesinden sonra Ruslar, Tatarlarla eşit güçte olan Kalmuklar ile ittifak yapmak zorunda kalmıştır⁶⁸².

XVI. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin kuzey politikası, İstanbul'a gelen tahıl, kürk ve köle ticareti yollarının güvende tutulması için çeşitli tedbirlerin alınmasına yönelik olmuştur. Karadeniz kıyı şeridindeki liman şehirlerini fethedip kontrolü altına alan Osmanlı Devleti, Karadenizin kuzeyindeki ticaret yollarının güvenliği için bir takım önlemler almıştır. Osmanlı Devleti'nin aldığı başlıca tedbirler: Rus Çarlığı ile Lehistan arasında denge politikasının uygulanması, Kırım Hanlığı üzerinden bölgenin kontrolünün sağlanması, Kefe ve Azak gibi önemli noktalarda güçlü garnizonlar kurularak hem bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmek hem de Kırım Hanlığı'nın sadakatinin kontrol altında tutulmasından oluşmaktadır. XVII. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin kuzey politikasında Lehistan ve bölgede yaşayan kazakların faaliyetleri etkili olmuştur. Lehistan ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin temelini, Boğdan meselesi ve Lehistan tebaası olan kazakların Karadeniz kıyısında bulunan şehirlere yönelik yağma ve talan saldırılarına izin vermesi veya göz yumması meseleleri oluşturmuştur⁶⁸³.

Kırım Hanlığı'nın Ukrayna topraklarında yaşayan Zaporog Kazaklar'ına yönelik yağma saldırıları, kazakların batıya göç etmesine ve Lehistan ile Rusya arasında sıkışıp kalmalarına neden olmuştur. Özü Nehri'nin batı bölgesinin Lehistan'ın eline geçmesiyle bu sahalarda yaşayan kazak

⁶⁸¹ *Ukrayna (Україна)*, Slav dilinde *sınır, hudut bölgesi, kenar semt* gibi yer adı anlamına gelmektedir. Yazılı kaynaklarda *Ukrayna* adı ilk kez XV. yüzyıla ait *ipatevskaya letopis* yıllığında geçmektedir. Osmanlı kaynaklarında *Ukrayna* adı ilk defa XVI. yüzyılın ikinci yarısında siyasi bir teşekkül olarak değil, Leh'lilerin kullandığı anlam da coğrafi bir tanım olarak yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin yazılı belgelerinde Ukraynalı hükümdarlar için *Hatman* ünvanı kullanılmıştır. Bkz. Serkan Acar, "Ukrayna'nın Tarihî Kökenleri: Kiev Knezliği'nden Kırım Hanlığı'na", *Türk Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 2023, s. 17, 20.

⁶⁸² Fisher, a.g.e., s. 66.

⁶⁸³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III.*, II. Kısım, s. 173; Topaktaş, a.g.e., s. 17.

grupları Lehistana tabi olmuşlar ve Lehliler tarafından Kırım Hanlığı'na karşı sınır güvenliğinde kullanılmak için tampon bölgelere yerleştirilmişlerdir. Özü Nehrinin doğu yakasında yerleşmiş olan kazaklar ise Rus Çarlığı'nın himayesi altına girmişlerdir. Özü Nehri'nin her iki yakasında yaşayan ve *Özü Kazakları* olarak adlandırılan grupların, bazen Ten Kazakları ile birleşerek bazen de sadece kendileri hesabına Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'na ait Karadeniz kıyısındaki şehirleri yağmalamaları her iki devlet için de önemli bir tehdit haline gelmiştir⁶⁸⁴.

XVII. yüzyılın ortalarında Ukrayna'da yaşayan kazaklar, Katolik Lehistanın kendilerine yönelik uyguladığı mezhepçi baskılara ve toprağa bağlı kölelik sistemine dâhil etme girişimlerine karşı isyan etmişlerdir. Lehistan'a isyan eden Kazak Hatmanı Bohdan Chmelnitski, 1648 yılında Korsun şehri yakınlarında Lehistan ile yaptığı savaşı Kırım Hanı IV. Mehmed Giray'ın gönderdiği Tatar kuvvetlerinin desteğiyle kazanarak tüm kazakları birleştirip 1649'da siyasi bir yapı oluşturmuştur. 1654 yılına kadar Kırım Hanlığı vasıtası ile Osmanlı Devleti'nin koruması altında kalan ve onlarla ittifak yapan Bohdan Chmelnitski, 1654 yılında Rus Çarlığı ile ittifak yapmış, *Pereyaslay Antlaşması* ile de Çar Aleksey Mihayloviç'e bağlılığını ilan etmiştir⁶⁸⁵. Bohdan Chmelnitski'nin Rus çarına biat beyanı, bölgede hak iddia eden Lehistan ile Rusya arasında on üç yıl sürecek bir savaşa neden olmuştur. 1667 yılında savaşı sona erdiren *Andrusova Antlaşması* ile Ukrayna toprakları, Özü Nehri sınır kabul edilerek doğusu Kiev dâhil Ruslara, batısı Lehistan'a: Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti sınırı olan güneyindeki topraklar ise Rusya ve Lehistan himayesi altında Zaporog Kazaklar'ına verilerek paylaştırılmıştır⁶⁸⁶.

Andrusova Antlaşması ile Ukrayna topraklarının paylaşılması Osmanlı Devleti'ni tedirgin etmiş ve aralarında denge politikası uyguladığı iki düşmanın ittifak yaparak sınırlarını genişletmesi, Osmanlı Devleti'ni kuzeyden gelebilecek potansiyel bir tehdit altına sokmuştur. Kırım Hanlığı ise kalgay Kırım Giray sultan ile Lehistan kralının baş hatmanı Sobieski arasında Kırım dışında yapılan görüşmeler neticesinde Bahçesaray'da imzalanan *Podhajce (Pidhajci) Antlaşması* (1668) ile yeni bir ittifak başlatılmıştır⁶⁸⁷.

Ukrayna topraklarının paylaşımına Osmanlı Devleti'nin yanı sıra Kazak hatmanı Doreşenko ile Kırım Hanlığı'nın *kardeş Kazak*⁶⁸⁸ adını verdiği ve on yıldır hanlığa tabi olup seferlere katılan Sarıkamış ve Zaporog Kazakları da karşı çıkmışlardır. Ancak Barabaş Kazakları diğer kazak

⁶⁸⁴ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri* s. 248-249.

⁶⁸⁵ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri* s. 249-250; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 246.

⁶⁸⁶ Yücel Öztürk, "Ukrayna", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 74.

⁶⁸⁷ Dariusz Kolodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, Brill, Leiden, Boston, 2011, s. 995-998.

⁶⁸⁸ Mehmed Giray Han döneminde Kırım Hanlığı'na karşı dost ve barışçıl tutumları nedeniyle bu Kazak gruplarına *Kardeş Kazak* adı verilmiştir. Leh'liler ve Leh Yahudilerin baskıları nedeniyle seksen bin tüfekli bu Kazak grupları İslâm Giray'a tabi olmuşlar ve isyankâr olmadıkları için Tatar akıncıları bu Kazakların vilayetlerine yağma baskınları yapmamıştır. Bkz. Evliyâ Çelebi, **20117b**, s. 450.

grupların aksine Rusları desteklemişlerdir. Kırım yarlıklarında Adil Giray Han'ın nureddin sultanı Devlet Giray ile Özü Hatmanı Doreşenko'nun Çehrin Kalesi yakınlarında buluştukları, Ruslara destek veren Barabaş Kazaklarına karşı sefer düzenledikleri ve Barabaşları Pereyaslav'da mağlup ettikleri bilgisi mevcuttur⁶⁸⁹. Lehistan ve Ruslara karşı Osmanlı Devleti ile iletişime geçen Doreşenko, 1669 yılında Osmanlı Devleti tarafından kendisine *tuğ* ve *sancak* verilerek tüm kazakların hatmanı tayin edilmiştir. Doreşenko'nun Kırım hanlarına tabi olmaksızın Osmanlı Devleti'nin doğrudan himayesini kabul etmesi Kırım Hanı Adil Giray'ı rahatsız etmiştir⁶⁹⁰. Adil Giray Han, Doreşenko'nun Kırım hanları yerine Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesinin, Kırım Hanlığı'nı etkisiz hale getireceğini ve hatmanların diledikleri gibi Osmanlı Devleti'ni bölgedeki gelişmeler konusunda yönlendirecekleri endişesi ile Potkalı Kazaklar'ından olan Hanensko'yu hatman olarak tayin etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, Doreşenko'yu hatman olarak onaylamayan Adil Giray Han'ı, tahttan indirerek yerine I. Selim Giray'ı Kırım Hanı olarak atamıştır.⁶⁹¹

Adil Giray Han döneminde Kırım ve Lehistan arasında yaşanan gelişmeler diplomatik yazışmalara da yansımıştır. Hanın Leh kralına gönderdiği yarlıklarda, Özü Kazaklar'ının faaliyetleri ve Lehistan ile Rusya arasındaki ilişkiler hakkında bilgiler yer almıştır. Adil Giray Han'ın 1667'de Leh kralı Yan Kazimir'e gönderdiği yarlığın içeriğinden Lehistan'ın, Kırım Hanlığı'nı aralarındaki anlaşmayı bozmakla suçladığı anlaşılmaktadır. Ancak Adil Giray Han Lehistanın suçlamalarına karşılık yarlığında, IV. Mehmed Giray Han döneminde yapılan antlaşmayı hatırlatmış ve kendilerine elçi ve hazine (vergi) gönderip barış teklif eden Ruslara: Lehlilerle dost olduklarını, Barabaş Kazaklarından uzak durmalarını, Asmalinski ve Lehistana ait diğer kaleleri geri vermelerini şart koştuklarını yazmıştır. Ayrıca Adil Giray Han, aralarındaki anlaşmaya rağmen Lehistanın Kırım Hanlığı'na haber vermeden gizlice *üç komissar*'ı Ruslara göndererek sulh yaptıklarını bildiklerini, bu durumda aralarındaki anlaşmayı bozanların Lehliler olduğunu belirtmiştir.⁶⁹²

1671-1704 yılları arasında dört kez Kırım Hanı olan I. Selim Giray Han, saltanat döneminin büyük bir kısmını Osmanlı Devleti'nin seferleri kapsamında Lehistan'a karşı savaşarak geçirmiştir. I. Selim Giray Han'ın ilk saltanatı sırasında Lehistan, Ukrayna topraklarının kendilerine ait olduğunu ve Doreşenko gibi bir asinin Ukrayna topraklarını başka bir devletin himayesine veremeyeceğini belirterek Özü Nehri'nin batısını işgal etmiştir. Lehistan'a karşı savaş ilan eden Osmanlı Devleti, padişah IV. Mehmed'in bizzat katıldığı sefere *sağ kol*⁶⁹³ olarak adlandırılan

⁶⁸⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., 884-885, 885-886.

⁶⁹⁰ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 160.

⁶⁹¹ Smirnov, a.g.e., s. 363; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 160.

⁶⁹² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 553-556.

⁶⁹³ Osmanlı Devleti, idaresi altındaki yerlerin ticari faaliyetlerini kolaylaştırmak ve hızlı askeri sevkıyatlar yapabilmek amacıyla belirli ulaşım güzergâhları oluşturmuştur. Rumeli'de *sağ, orta ve sol* istikametlerde uzanan yol ağı üç kola ayrılmıştır. *Sağ kol* olarak adlandırılan ve kuzeye doğru uzanan rota, *İstanbul*'dan başlayıp *Prevadi, Karasu,*

Kırım kuvvetlerinin de katılması için I. Selim Giray Han'a haber göndermiştir. Lehistan topraklarına giren Osmanlı Devleti'nin orduları Podolya'da ilerleyerek Kamanıçe Kalesi'ni kuşatmış, I. Selim Giray Han komutasındaki kuvvetler ve Doreşenko'nun kuvvetleri ise kalenin kuzey tarafında konuşlanarak kuşatmaya destek vermişlerdir. Kamanıçe'nin alınmasından sonra Lehistan krallarının merkezi olan *İlbav* dâhil tüm Podalya'yı fethetmek isteyen IV. Mehmed bu göreve Halep Valisi Kaplan Mustafa Paşa ile I. Selim Giray Han'ı tayin etmiştir. Kaplan Mustafa Paşa ve I. Selim Giray Han komutasındaki ordular *Urine*, *Zoriv*, *Mikulynci* ve *Bozonov* Kaleleri'ni ele geçirip *İlbav*'a saldırıya geçince Lehistan Kralı Michal Kaybut Wisniowiecki (1669-1673) I. Selim Giray Han'a gönderdiği elçiler vasıtası ile barış talebinde bulunmuştur⁶⁹⁴. Osmanlı Devleti ve Lehistan arasında imzalanan *Bucaş Antlaşması*'yla (1672) Podolya ile Özü Nehri'nin batısı Osmanlı Devleti'ne bırakılmış ve Lehistan her yıl yirmi iki bin altın ödemeyi kabul etmiştir⁶⁹⁵.

1673 yılında *Bucaş Antlaşması*'nın şartlarını onaylamayan ve aralarında Hatman III. Jan Sobieski'nin de bulunduğu Lehistan Meclisi, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. III. Jan Sobieski komutasındaki kazak, Macar ve Avusturyalı askerlerden oluşan seksen bin kişilik birleşik ordu *Hotin* Kalesi'ni ele geçirmiştir⁶⁹⁶. Hotin Muharebesi ile büyük üne kavuşan Jan Sobieski, 1674 yılında Kamanıçe Kalesi'ni kuşatmış ancak Kırım Hanı I. Selim Giray ve Osmanlı kuvvetlerinin gelmekte olduğunu öğrenince kuşatmayı kaldırmıştır. 1676 yılında Lehistan'a karşı düzenlenen seferde I. Selim Giray Han ve Şeytan İbrahim Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri tarafından *İzvance* (*Zurawno*) Kalesi'nde kuşatılan III. Jan Sobieski, yirmi günlük direnişin ardından barış istemiş ve Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında *İzvance* (*Zurawno*) *Antlaşması* imzalanmıştır. Söz konusu bu antlaşma, *Bucaş Antlaşması*'ndaki şartlara uygun maddeler içermiş ancak Lehistan'ın yıllık iki bin altın vergi ödeme yükümlülüğü bu anlaşmayla kaldırılmıştır⁶⁹⁷.

I. Selim Giray Han'ın ikinci saltanatlık (1684-1691) dönemi, Osmanlı Devleti için *büyük felaket* olarak nitelendirilen 1683-1699 yıllarına tesadüf etmiştir. Bu dönemde Lehistan Kralı olan III. Jan Sobieski, Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya-Macaristan ve Venedik'ten oluşan kutsal ittifakın kurulmasına öncülük etmiştir. Öyle ki Rus Çarlığının Türklere karşı ittifaka katılmasını sağlamak amacıyla 1682'de yirmi yıllığına Ruslara verdiği Kiyev şehrini 1686 yılında tamamen

Babadağı, İsakçı, Akkirman, Özi ve Kırım'dan oluşmaktadır. Bkz. Ümit Ekin, "Osmanlı İmaratorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi", *Kadim Dergisi*, 3, 2022, s. 36. Osmanlı Devleti'nin *sağ kol* güzergâhı için bkz. ekler kısmı, ek 1. haritalar, harita 1.

⁶⁹⁴ Abdülgaflar Kırımî, a.g.e., s. 146-147.

⁶⁹⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III.*, II. Kısım, s. 185; Şen, a.g.m., s. 61; *Bucaş Antlaşması*'nın ardından seferde büyük başarı gösteren I. Selim Giray Han'a padişah tarafından övgü ve iltifatlar yapılmıştır. Başarılarından dolayı Kırım Hanına değerli taşlarla kaplı kılıç, üzerinde inciler olan tirkeş ve kırmızı kadife samur kaftan hediye edilmiştir. Bkz. Karaçay Türkal, a.g.t., s. 644.

⁶⁹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III.*, II. Kısım, s. 186.

⁶⁹⁷ Şen, a.g.m., s. 63; Topaktaş, a.g.e., s.18; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III.*, II. Kısım, s. 187.

Ruslara devretmiştir⁶⁹⁸. III. Jan Sobieski, Osmanlı Devleti himayesinde olan Kamanice Kalesi, Podolya ve Ukrayna topraklarını geri almak için çeşitli tarihlerde seferler düzenlemiş ancak her seferinde Kırım kuvvetleri, han ve veliaht sultanların katılımıyla Lehistan saldırılarını geri püskürtmüşlerdir. I. Selim Giray Han ile birlikte 1684 yılında oğlu Kalgay Devlet Giray Sultan ve 1685 yılında Nureddin Sultan olan diğer oğlu Azamet Giray Lehistan karşısında büyük zaferler kazanmışlardır.

Velyaminov-Zernov'un eserinde 1666-1767 yılları arasında Kırım Hanlığı'nın Lehistan'a gönderdiği yarlıkların sayısı Ruslara nazaran daha az sayıdadır. Kırım Hanlığı'ndan Ruslara gönderilen yarlıklarda Lehistan ve hanlık arasındaki ilişkilerin detayları yer almıştır. I. Selim Giray Han'ın veziri Bahadır Ağa'nın Rus Çarının vezirine gönderdiği tarihi bilinmeyen bitikte, Kırım Hanı'nın Osmanlı Devleti'nin Engürüs (Macar) Seferi'ne bir miktar asker gönderdiği, ancak Akkırman'a ulaşan Kırım ordusunun Leh birliklerinin geldiğini duyarak Hotin yakınlarındaki Prut Nehri'ne geçtiği belirtilmiştir. Ayrıca iki ordu arasındaki savaşta on bin Leh askerinin öldürüldüğü, on bininin esir alındığı ve Kalgay Sultan'ın da Lehistan topraklarına taaruza gittiği bilgisi yer almıştır⁶⁹⁹.

Lehistan'ın 1687'de Kamanice ve Boğdan'ı işgal girişimleri I. Selim Giray'ın Osmanlı Devleti'ne verdiği destek sayesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak I. Selim Giray Han'ın tüm desteğine rağmen 1672'de Osmanlı Devleti himayesine girmiş olan Ukrayna'nın batı toprakları 1699 *Karlofça Antlaşması*'yla Lehistan'ın hâkimiyetine bırakılmıştır⁷⁰⁰. I. Selim Giray Han'ın Leh Kralına gönderdiği tarihi bilinmeyen yarlığında, Osmanlı Devleti'yle anlaşma yapmak isterlerse Kırım Hanlığı'nın bu hususta kendilerine yardımcı olacağı ifade edilmiştir. Ancak Kamanice'nin Lehistan'a terk edilmesi hususunda Osmanlı Devleti'yle musâlaha uslûbunun şu şekilde kullanılmasını talep etmiştir:

“...Ve Kamanice ahvali dersiniz, Kamanice kalesinde olan ehl-i İslam cümle emval ve erzaklarıyla ihraç ve top ve cephe ve mühimmat-ı sayire ve bi'l-cümle kale içinde mevcut bulunan her ne ise bi't-tamam beri tarafa nakil olunup kalenin bir kaç yerden duvarları lağım ile ikiye ayırıp harap olunduktan sonra Kamanice hudud-ı kadimesiyle terk olunup beri canibden kasr-ı yed olunmak üzere recâ olunur...”⁷⁰¹.

1733-1738 yılları arasında Lehistan'da veraset savaşları yaşanmıştır. Rusların yardımıyla Lehistan tahtına çıkan III. August'a karşı mualif Leh hatmanları Baş Hatman Potocki vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne ittifak yapmayı teklif etmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti 1736-1739 yılları arasında İran, Avusturya ve Rusya ile savaş halinde olduğundan bu ittifak teklifini kabul

⁶⁹⁸ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 252-253.

⁶⁹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 729-732.

⁷⁰⁰ Wójcik, a.g.m., s. 246.

⁷⁰¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 768-769.

etmemiştir. Avusturya, Lehistan kralı III. August'u Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak yapmaya ve savaşa dâhil etmeye çalışmış ancak III. August bu ittifaka katılmasa da Hotin cephesinde Rus askerlerinin Lehistan topraklarından geçmesine izin vermiştir. Osmanlı Devleti, bu iznin Lehistan ile yapılan anlaşmaya aykırı olduğunu ve bir daha tekrarlanmaması gerektiği yönündeki uyarılarına karşı III. August, Leh topraklarına yapılan Tatar akınlarını öne sürerek yanıt vermiştir. Osmanlı Devleti'nin 1739'da Avusturya ve Rusya ile imzaladığı *Belgrad Antlaşması*'nın ardından Lehistan ile ilişkileri düzelmiş ve 1742'de Lehistan, Pawel Benoe'yi İstanbul'a elçi olarak göndermiştir⁷⁰².

1740-1748 yılları arasında Avusturya Veraset Savaşı tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Avusturya, *Aix-la-chaple Antlaşması* ile veraset savaşlarını sona erdirmiş ancak Silezya bölgesini kaybetmiştir. Avrupa devletlerini etkileyen bir diğer gelişme ise Yedi Yıl Savaşlarıdır. Söz konusu savaş, 1756 yılında *Aix-la-chaple Antlaşması*'nın şartlarından memnun olmayan Avusturya, Prusya ve Rusya'nın Orta Avrupa'daki hâkimiyet mücadelesi ve İngiltere ile Fransa arasındaki sömürge yarışı nedeniyle başlamıştır⁷⁰³. 1763 yılına kadar süren Yedi Yıl Savaşları, Lehistan'ı ve Leh toprakları üzerinde yayılmacı politikalar izleyen devletleri yakından etkilemiştir. Özellikle 1763 yılında Leh Kralı III. August'un ölümünün ardından Lehistan'da yaşanan veraset mücadelesi ve Rus Çarlığı'nın nüfuzunu artırmak için Leh topraklarına asker sokma girişimi, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'nı tedirgin etmiştir. Lehistan'daki milliyetçi gruplar, Rus yayılmacılığına karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve tüm bu gelişmeler 1768'de yaşanan Osmanlı-Rus savaşına zemin hazırlamıştır⁷⁰⁴. 1768 yılında Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı ve mualif Lehistan soylularının oluşturduğu *Bar Konfederasyonu* arasında Rusya'ya karşı bir ittifak antlaşması imzalamışlardır. Söz konusu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı, Lehistan eski sistemine dönene kadar Rusya ile herhangi bir antlaşma yapmayacaktır. Ancak Lehistan'da güçlü bir siyasi birlik kuramayan *Bar Konfederasyonu* başarısız olduğu için 1772'de feshedilmiş ve Lehistan toprakları Rusya, Avusturya ve Prusya arasında paylaşılmıştır⁷⁰⁵.

4.3.2. Prusya Krallığı ile İlişkiler

Vistül Nehri'nin aşağı kısmının doğusunda yaşayan ve Baltık kavimlerinden biri olan Puruslar, yazılı kaynaklarda ilk kez X. yüzyılda Pruzzan adıyla yer almıştır. Prusya Krallığı, başlangıçta Hohenzollern hanedanına bağlı Branderburg Prensligi olarak Kutsal Roma-Germen

⁷⁰² Topaktaş, a.g.e., s. 22-23.

⁷⁰³ Hacer Topaktaş, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Türk-Leh İlişkilerinden Bir Kesit: Kapıcıbaşı Mehmed Ağa'nın Lehistan (Polonya) Elçiliği (1757-1758)", *Osmanlı Araştırmaları*, 29(29), 2007, s. 207. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Türk-Leh İlişkilerinden Bir Kesit* olarak kullanılmıştır)

⁷⁰⁴ Topaktaş, "Türk-Leh İlişkilerinden Bir Kesit", s. 216.

⁷⁰⁵ Topaktaş, a.g.e., s. 28-29.

İmparatorluğu'na bağılyken, Branderburg Dükaliğı'nın krallık statüsü kazanmasıyla ortaya çıkmış ve 1871'den sonra Alman İmparatorluğu'na dönüşmüştür⁷⁰⁶.

Prusya Krallığı II. Friedrich (1740-1786) döneminde Kuzey Savaşları'nda İsveç'e karşı savaşmış ve Pomeranya'nın ön kısımları ile Stettin'i ele geçirerek sınırlarını genişletmiştir. II. Friedrich, Avusturya'daki *Veraset Savaşı*'ndan yararlanarak Şilezya bölgesine saldırmış ve Avrupa'da uzun süre devam edecek olan *Yedi Yıl Savaşları*'nın başlamasına neden olmuştur. Prusya Krallığı, Yedi Yıl Savaşları'nda Avusturya, Rusya ve Fransa'ya karşı aynı anda savaşmış ve söz konusu savaşların sonrasında imzalanan *Hubertusburg Barışı* (1763) ile Avrupa'nın büyük devletlerinden biri haline gelmiştir⁷⁰⁷.

Kırım Hanlığı ve Prusya Krallığı arasındaki diplomatik ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin Prusya ile doğrudan resmî irtibat kurmasından önce başlamıştır. 1656 yılında Kırım Hanlığı'ndan Mehmed Ali Mirza başkanlığında bir elçilik heyeti, İsveç'in Lehistan topraklarına saldırısını önlemek amacıyla Prusya Kralı Friedrich Wilhelm ile görüşmek için gönderilmiştir. Ancak I. Kuzey Savaşları (1654-1660) olarak adlandırılan bu savaşlar sırasında Prusya, Kırım Hanlığı'nın teklifine karşı İsveç'in yanında yer alarak Kırım-Lehistan ittifakına karşı savaşmış, bu da 1657'de Prusya sınırlarına kadar uzanan Tatar akınlarının, yağma ve esir almalarıyla sonuçlanmıştır. 1657 sonbaharında Prusya Krallığı taraf değiştirerek Lehistan ile bir ittifak antlaşması imzalamış ve 1659 yılına gelindiğinde Kırım Hanlığı, Prusya Kralı'na Han'ın yarlığını iletmek üzere yeni bir elçilik heyeti göndermiştir⁷⁰⁸.

1670 ve 1671 yıllarında Kırım Hanlığı Prusya Krallığı'na elçiler vasıtasıyla yarlıklar göndermiş ve karşılığında Prusya'dan da Kırım Hanlığı'na diplomatik mektuplar gelmiştir. Ancak, 1672-1676 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Lehistan arasındaki savaşlar sırasında Prusya Krallığı, Osmanlı Devleti'ne karşı Lehistan'a askeri yardım göndererek destek olmuştur. 1676 yılında Osmanlı Devleti'yle Lehistan arasında imzalanan *İzvance Antlaşması*'nın ardından Kırım Hanlığı, 1677 ve 1679 yıllarında Prusya Krallığı'na iki elçilik heyeti daha göndermiştir. Kırım Hanlığı bu tarihlerde Prusya, İsveç, Rusya ve Lehistan arasında değişen ilişkilere bağılı olarak kendine mahsus bağımsız bir kuzey siyaseti uygulamaya çalışmış ve bu yönde diplomatik temaslar geliştirmiştir⁷⁰⁹.

⁷⁰⁶ Kemal Beydilli, "Prusya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 354.

⁷⁰⁷ Beydilli, "Prusya", s. 354-355.

⁷⁰⁸ Beydilli, "Prusya", s. 356.

⁷⁰⁹ Beydilli, "Prusya", s. 356.

Osmanlı Devleti ile Prusya arasındaki ilk resmî ilişkiler Pasarofça görüşmeleri öncesinde Avrupa devletleriyle girişilen diplomatik temaslar sırasında başlamıştır. 1718 yılında III. Ahmed Prusya Kralı I. Friedrich Wilhelm'e iki devlet arasında dostluk kurulması amacıyla bir mektup göndermiş ve bu mektuba yanıt olarak 1720 yılında Prusya Kralı tarafından biri padişah III. Ahmed'e, diğeri Sadrazam İbrahim Paşa'ya olmak üzere iki mektup gönderilmiştir. Prusya Krallığı tarafından 1721'de Johannes Jurgowski Osmanlı Devleti'ne, 1739'da ise Teğmen Johann Van Sattler hem Osmanlı Devleti'ne hem de Kırım Hanlığı'na elçi olarak gönderilmiştir. Prusya Kralı, at ve esir satın alması için Johann Van Sattler'i Kırım hanına verilmek üzere bir mektupla birlikte Lehistan üzerinden Hotin'e göndermiştir. Prusya elçisi Sattler, Hotin muhafızı İlyas Paşa tarafından Bender seraskeri Veli Paşa'ya gönderilmiş ve II. Mengli Giray Han (1737-1740)'a getirdiği mektup ise Bucak seraskeri İslam Giray Sultan vasıtasıyla Kırım'a gönderilmiştir⁷¹⁰. Sattler, bu seyahatinde Kırım Hanı'nın yanı sıra Osmanlı Devleti sadrazamına da bir mektup getirmiş ve bu mektubu iletmek için İstanbul'a gitmiştir⁷¹¹.

Prusya Krallığı ile Kırım Hanlığı arasındaki ilk resmî diplomatik ilişkiler Kırım Giray Han'ın (1758-1764) ilk hükümdarlığı sırasında gerçekleşmiş ve iki devlet arasında bir ittifak başlamıştır⁷¹². Prusya Kralı II. Friedrich, Kırım Hanlığı'nı Rusya ve Avusturya'ya karşı kışkırtmak ve böylece Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmesini sağlamak amacıyla 1761 yılında Boskamp'ı Kırım Hanlığı'na elçi olarak göndermiştir. II. Friedrich Kırım Giray Han'a ittifakın yanı sıra; 1711 yılında imzalanan *Prut Antlaşması*'nın yeniden imzalanmasının sağlanacağı, Rusların Osmanlı Devleti sınırlarında yaptırdığı kalelerin yıkılacağı, Azak Kalesinin geri verileceği, Kabartay, Hasbolatoğlu ve Kosay kabileleri ve onlardan alınan rehinelerin Ruslar tarafından iade edileceği, Potkalı Kazakların Osmanlı Devleti sınırlarından çıkarılarak Rusya topraklarına nakledileceği ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında kalıcı bir barışın tesis edileceği tekliflerinde bulunmuştur⁷¹³.

Prusya Krallığı'nın teklifi Kırım Giray Han tarafından Osmanlı Devleti'ne iletilmiş ve Mustafa Ağa adında bir kişi, Kırım elçisi olarak Prusya Kralı II. Friedrich'e gönderilerek ittifak teklifinin Kırım Hanı tarafından kabul edildiği bildirilmiştir. Kırım elçisi Mustafa Ağa, Prusya kralına hanın kendisine verdiği vekâletnameyi ve ittifak teklifini içeren yarlığını teslim etmiştir. Kırım Giray Han yarlığında, antlaşmanın sağlanması durumunda Prusya'ya yardım için on altı bin kişilik askeri kuvvetle destek verileceğini ifade etmiş ve bu teklifin Prusya Kralı tarafından kabul edilmesiyle birlikte Kırım Hanlığı ile Prusya arasında Rusya ve Avusturya'ya karşı resmî ittifak sağlanmıştır. Prusya Kralı, Kırım elçisi Mustafa Ağa'dan Bahçesaray'da bulunan temsilcisi

⁷¹⁰ Kemal Beydilli, **Büyük Friedrich Ve Osmanlılar**, Güryay Matbaacılık, İstanbul, 1985, s. 6-7.

⁷¹¹ Uğur Kurtaran, "Osmanlı Prusya İlişkilerinin Gelişiminde Prusya Elçisi Karl Adolf Von Rexin'in Faaliyetleri (1755-1761)", **Uluslararası İlişkiler Akademi Dergisi**, 12(47), 2015, s. 117-118.

⁷¹² İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 25.

⁷¹³ Beydilli, a.g.e., s. 73.

Boskamp ile birlikte hareket etmesini istemiş ve yanına kurmay subay olan Karl Alexander Von Der Golt'ı vererek, hanı Avrupa'daki gelişmeler ve savaş durumu hakkında bilgilendirmesi ve Avusturya ile Rusya üzerine yapılacak seferde hazırlıkları takip etmesi için Bahçesaray'a göndermiştir. Karl Alexander Von Der Golt Bahçesaray'da Boskamp'la birlikte hareket ederek Kırım hanının güvenini kazanmaya çalışmış ve hanı Rusya aleyhinde kışkırtma faaliyetlerini yürütmüştür⁷¹⁴.

Kırım Giray Han, 1761 yılının Aralık ayında Yakup Ağa adlı bir elçi ile Prusya Kralı II. Friedrich'e 1762 Mart ayında Rusya aleyhinde harekete geçeceğini içeren bir yarlık göndermiştir. Prusya kralı, Kırım hanından gelen bu bilgi üzerine hanın yapacağı sefer için gerekli mali desteği vereceğini, hanlığın Rusya'dan elde edeceği kazanımları tanıyacağını bildirmiş ve yapılacak sefer için gerekli bilgileri içeren belgeleri Kırım'da bulunan Prusya elçisi Boskamp'a göndermiştir⁷¹⁵. Kırım Giray Han, II. Friedrich'le yaptığı ittifak neticesinde Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı harekete geçirmek ve Rusya'ya karşı mücadelesini meşrulaştırmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne Rusya'yı şikâyet eden mektuplar göndermiştir. Kırım Giray Han'ın Rusya karşıtı mektuplarının yanı sıra Prusya'nın İstanbul Büyükelçisi Karl Adolf Von Rexin de diplomatik temaslar yoluyla Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı savaşa girmeye teşvik etmek için çalışmıştır⁷¹⁶. Rexin'in İstanbul'da yürüttüğü etkili diplomasi neticesinde 1761 yılında Prusya ile Osmanlı Devleti arasında *Ticaret ve Dostluk Antlaşması* imzalanmıştır. Söz konusu antlaşmayı müteakiben başlatılan resmî ilişkiler sonucunda Ahmed Resmî Efendi, 1763 yılında ilk Osmanlı Devleti elçisi olarak Berlin'e gönderilmiştir. Prusya elçisi Rexin'in 1762 baharında II. Friedrich'e, Osmanlı Devleti padişahının Edirne'ye hareket edeceğini, savaşa hazırlandığını ve Osmanlı Devleti'nin Prusya'dan yana tavır içinde olduğunu bildiren bir mektup göndermiştir⁷¹⁷.

1762 yılında Rusya'da III. Petro'nun tahta çıkmasıyla birlikte Prusya ile iyi ilişkiler kurulmuştur. Rus Çarlığı tarafından Prusya topraklarına yapılan saldırılar durdurulmuş, Prusya cephelerinde yer alan askerler geri çekilmiş ve savaş sonlandırılarak Prusya ile bir savunma antlaşması imzalanmıştır⁷¹⁸. Prusya Krallığı, Ruslarla anlaşma yaptıktan sonra Avusturya'ya karşı Osmanlı Devleti ile ittifak yapmaya çalışmış ancak Osmanlı Devleti bu ittifak teklifini kabul etmemiştir.

Velyeminov-Zernov'un eserinde 1666-1767 yılları arasında Kırım Hanlığı tarafından Prusya Krallığı'na gönderilen iki yarlık yer almıştır. II. Selâmet Giray Han (1740-1743)'ın 1742 tarihli

⁷¹⁴ Beydilli, a.g.e., s. 63, 73; Elif Akıntı, **Kırım Hanlığı'nda Kırım Giray Han Dönemi (1758-1764, 1768-1769)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2024, s. 49-50.

⁷¹⁵ Beydilli, a.g.e., s. 64.

⁷¹⁶ Akıntı, a.g.t., s. 50.

⁷¹⁷ Kurtaran, a.g.m., s. 125.

⁷¹⁸ Beydilli, "Prusya", s. 354.

yarlığında, 1699 yılında imzalanan *Karlofça Antlaşması*'ndaki mevcut şartlara uyulması ve Kırım'a gelen tüccarların Bucak ve diğer bölgelerde eski vergi usullerine göre serbestçe ticaret yapabilmeleri için Bucak'a bir *yalı ağasının* zabıt olarak tayin edildiği ve bu bağlamda tüccar topluluğunun karşılaştığı sorunların çözüleceği belirtilmiştir. Ayrıca Amasya'da ölen Lehli bir tüccarın eşyalarının gemiyle Akkirman İskeleyi'ne getirilmesi, din adamlarının seyahatleri sırasında güvenliklerinin sağlanması gibi yedi maddeden oluşan diğer hususlar da yarlık içeriğinde yer almıştır. II. Selâmet Giray Han'ın yarlığındaki bilgilerden Prusya Kralı II. Friedrich, elçi Yozef Luovski ve yazıcı Hilimski vasıtasıyla Kırım Hanı'na bir mektup gönderdiği, buna karşılık hanın da söz konusu yarlığı Prusya Kralı'na gönderdiği anlaşılmaktadır⁷¹⁹. Eserde Prusya Kralı II. Friedrich'e gönderilen bir diğer yarlık ise Arslan Giray Han (1748-1756/1767)'a aittir. Arslan Giray Han tarihi bilinmeyen yarlığında Prusya Kralı II. Friedrich'e dostane ve iyi ilişkilerin iki devlet arasında devam ettirilmesine yönelik iyi niyet temennileri yer almıştır. Arslan Giray Han, tarihi bilinmeyen yarlığında, Prusya Kralı II. Friedrich'e, iki devlet arasındaki dostane ve barışçıl ilişkilerin devam ettirilmesi için iyi niyet temennilerinde bulunmuştur⁷²⁰.

4.3.3. Rus Çarlığı ile İlişkiler

1666-1767 yılları arasındaki Kırım Hanlığı yarlıklarında, Ruslarla ilişkilerin belli başlı konuları; vergi ödemeleri, kazak grupların yağma amaçlı sınır ihlalleri, Özü ve Ten Kazakları tarafından Kırım ve Osmanlı Devleti sınırlarına yapılan saldırılar, Kafkasya ve Rusya sınırlarında yaşayan Müslümanlara yönelik Hristiyanlık faaliyetleri⁷²¹ ile bölgede bulunan göllerden tuz⁷²² çıkarılması hususunda Potkalı Kazaklar'ıyla yaşanan sorunlar yer almıştır.

Altın Orda Hanlığı'nın 1502 tarihinde resmen sona ermesinin ardından Kırım Hanlığı ile Rusya arasında Altın Orda'nın hâkim olduğu topraklara sahip olma mücadelesi başlamıştır. Hanlığın güçlü olduğu dönemlerde, Kırım hanlarının Rus knezleri ve çarlarıyla ilişkileri her zaman *tiyış* adı verilen *hediye* ve *vergi* alma yönünde olmuş, Ruslara yönelik istikrarlı ve planlı bir siyaset izlenmemiştir⁷²³. Kırım Tatar atlılarının Moskova vilayetlerine yönelik akınları Kırım ekonomisinin en önemli gelir kaynağını oluşturmuş ve Ruslar Tatar akınlarını ancak XVII. yüzyıl sonu ve XVIII. başlarında durdurabilmişlerdir⁷²⁴. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasındaki ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ilişkilerine paralel olarak gelişmiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkiler 1556 yılına kadar ticari faaliyetlere

⁷¹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 774-777.

⁷²⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 777-778.

⁷²¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682, 772-773, 717-720.

⁷²² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 717-720, 754-757.

⁷²³ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri* s. 251.

⁷²⁴ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri* s. 254.

dayalı gelişmeler göstermiş ancak bu tarihten sonra Rusların Astrahan'ı ele geçirip Kuzey Kafkasya'ya uzanmalarından sonra Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya toprakları ve Lehistan içlerine doğru genişlemeye yönelik uyguladığı politikalar iki devlet arasında gerginliğe neden olmuştur⁷²⁵. Ayrıca Rusların Ten Kazaklarını kullanarak Kırım Hanlığı topraklarına saldırıları ve hanlığın buna karşılık Rusya üzerine seferler düzenlemesi Osmanlı Devleti'nin Ruslara karşı mücadele etmesine sebep olan bir diğer mesele olmuştur⁷²⁶.

Adil Giray Han (1666-1671)'ın Kırım tahtına çıktığı dönemde Rus Çarlığı, başta Litvanya olmak üzere bölgedeki devletler ve etnik gruplar üzerinde siyasi ilişkilerini ustalıkla kullanarak etki alanını genişletmiş ve Doğu Avrupada güçlü bir devlet haline gelmiştir. Adil Giray Han'ın Rus Çarlığı'na gönderdiği yarlıklarında barışçıl bir dış politika izlediği görülmektedir. Adil Giray Han, yarlıklarında IV. Mehmed Giray Han döneminde Barabaş Kazakları yüzünden yaşanan karışıklık ve çatışmaların sona erdirilmesine yönelik ortak çaba sarf edilmesi konusunda dostane ifadeler kullanmıştır⁷²⁷. XVI. yüzyılın başlarında Rus çarlarının bölgede yaşanan siyasi gelişmelerde belirleyici güç olma çabalarına Kırım Hanları yarlıklarında sert uyarılar yaparak tepki göstermiştir. Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (1645-1676)'in, IV. Mehmed Giray Han döneminde hanlığa gönderdiği mektubunda kendisi için, "...*mağrib ve maşrik padişahı...*", Özü Kazaklarına gönderdiği mektubunda ise "... *benim sözümü dinleyip kulluk etmezseniz suçlu olursunuz ve bu kral da sonra ----- kimdir; onu bilirsiniz...*" gibi tehditkar ifadeler kullanmasına karşılık IV. Mehmed Giray Han, çara gönderdiği yarlığında "...*babalarınız Moskova yurduna kanaat edip etrafında olan padişahlara kendi layıklarınca mektup yazarlardı...*" sözleri ile tepki göstermiştir⁷²⁸. Ancak Adil Giray Han (1666-1671) dönemi ve sonrasında tahta çıkan Kırım hanları ve sultanlarının Rus çarlarına gönderdikleri yarlıklarda çara hitaben, "...*maşrik ve mağrib ve şimal taraflarında olan huristiyanların padişahı...*" ifadeleri ilk defa kullanılmıştır⁷²⁹. Adil Giray Han'a ait yarlıklarda iki devlet arasındaki sorunların çözümü için Rus Çarı Aleksey Mihayloviç ile anlaşma yapıldığı bilgisi mevcuttur. 1670 tarihli antlaşmanın şartları hanın yarlığında şu şekilde sıralanmıştır:

"...Bin seksen tarihi içinde elçimiz Şah Temür Atalık'ın yanına koşup gönderdiğiniz siphalerinizden elçiniz Vasili Fyodoraviç Yelçin ve yazıcı Yakov Çernasov ve baş tercüman (tilmaç) Abdu'llâh Babasin ile yazdığınız muhabbet-name hattınız gelmiştir. Siz kardeşimizle ben Adil Giray Han, Kalga Kırım Giray Sultan, Nureddin Devlet Giray Sultan kardeşlerim ve tüm Kırım yurduna tabi göçmen Nogaylar ve Çerkes ile gayri el(il) halkımız kardeşlik ve dostluk istemektedir. Leh ile birlikte üç devlet arasında dostluk ve barışın olmasını istiyoruz. Halen Leh Kralı dostumuzdur. Onun sözü olsa bize elçisi ile iletir ve söyleşiriz. Ondan ötürü siz kardeşimizle bu şartname hattımızdaki sözler hiç benzememektedir. El hakkında olan esirler için Moskov vilayetinde Tatar tutsağı (Rus) olanlar arasında değiş tokuş yapılacaktır. Bizim tutsaksız

⁷²⁵ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 150.

⁷²⁶ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 200.

⁷²⁷ Smirnov, a.g.e., s. 362.

⁷²⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 533-534.

⁷²⁹ Bkz. Yarlık nr. 224, 270, 274. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 599, 710, 717.

kişilerimizde olan esirlerin culu pahası (esir parası) verilip değiş tokuş olduktan sonra Kırım'da esir tutulan Knez Andrey'in culusu (esir parası) belirlenip değiş tokuş edilmesi buyrulmuştur. Elçilerinize oturacakları evler yapıp ve sevdâger (tüccar) adamlarınız Kırım vilayetine geldiklerinde ve Kırım'ı aşan başka vilayetlere gidip geri geldiklerinde kümrüksüz (gümrük) ve aluvsuz (vergi alınmadan) ve hiç bekletilmeden gönderileceklerdir. Bu insanlara kim zulüm ederse o kişilere karşı uluğ siyaset edilecek ve elçilerinize saygısızlık etmeleri engellenecektir. Nitekim elçilerinizden alınmış olan mallar var ise tümü kendilerine iade edilecektir. Elçileriniz size adam göndermek isterlerse ve tabiinizde olan kaleler ve yerlerden bize tabi olan el halkı (Kırım yönetimi altında olan) bu barış sonrası esir alınırlarsa culusuz (rehin parası) alınmadan gönderilecektir. Kuşçı ve arabacılarınızı zorla tutmayıp göndermeye, dostunuza dost düşmanınıza düşman olmaya ahd-ü şart kılırsınız. Siz kardeşimiz bizim elçilerimize saygı ve hürmet gösterip sevdâger adamlarımızdan kümrük ve aluv (vergi) almayın ve elçilerimiz padişah-âne maslahatlar sebepli taraf-ı şerifimize adam göndermek isterlerse zorla tutmadan gönderiniz ve bize tabi olan el halkından tutsak düşen olursa culusuz geri gönderiniz. Bizim şart kıldığımız şekilde dostumuza dost düşmanımıza düşman olunuz. Ve Boyarınız Vasili Bariseviç Şeremetev'in culu pahası altmış bin kara kuruş ve yahut iki kara kuruş yerine bir kırmızı altın ve üç yıllık hazine almasıvga (değiş tokuşa) geldikten sonra Vasili Bariseviç Şeremetev'in verileceğini bu hattımızda da şart koşarız. Ve yemin olunan bin seksen tarihinden sonra hesap edip her yıl sayın defter gereğince hazineyi veriniz ve eski adetçe tonların gen ve bol olmasını (üst giysilerinin geniş, enli ve bol) buyurun. Ben Adil Giray Han hazretleri ve Kalga Sultan ve Nureddin Sultan kardeşlerimiz elçi gönderdiğimizde beş elçi ve üç hat ve yirmi nefer ve almasıv olduğunda çapkunumuz vardığında üç elçi ve üç hat ve on iki nefer göndeririz. Nasıl ki İslam Giray Han ve Mehmet Giray Han zamanında böyle ola gelmiş biz dahi kabul ederiz. Ve bir şartımızda Ten ve Özü Kazaklarınız Karadeniz'e şayka çıkarmasın ve başka düşmanlık olmasın. Kırım ve tabiimizde olan göçmen ve başka halkımıza hiçbir zarar ziyan verilmesin ve söz söylenmesin. Nitekim biz sizin tabiinizde olan kalelere ve Moskov memleketlerine zarar ve ziyan vermeyeceğimizi işbu şart-nâme hattımızda yazıp ve altın baysa taktırp (mühür) ve elçileriniz önünde Kuran üzerine yemin edip itimad verdik. Bu ulu ahd-ü şartımız ve ulu düşüncelerimiz olup siz kardeşimiz ve sınır yerlerinizde olan asker kişileriniz bu ahd-ü şartın gereğince düşünceleri cavlık (düşmanlık) ve fitnelik başlatmamayı şart kıldınız ise ben Adil Giray Han hazretleri ve Kalga Kırım Giray Sultan ve Nureddin Devlet Giray Sultan ve başka sultanlar kardeşlerimiz Moskov vilayetinize ve tabiinizde olan kalelere ve çit yerlerinize (sınırlara) saldırmaları için beyler ve asker kişilerimizi göndermeyiz. Ve Çerkes memleketi biz uluğ Adil Giray Han hazretlerine tabi olurlarsa, siz kardeşimiz onların üzerine asker kişilerinizi gönderip saldırı ve yağma başlatmayın. Ve biz dahi bundan ötürü sizin tabiinizde olanlara saldırı ve yağma yapmamayı Kuran üstüne yemin edip elçilerinize itimat ettik. Ve siz kardeşimizin egemenliği altında olan Özü boyunda ki Çerkes Kirmanlarına hiçbir zarar, ziyan verilmez, saldırı yapılmaz ve bu nedenle düşmanlık başlamaz onun üzerinede şart kıldık. Bundan önceki elçilerinizi tüm adamları ile değiş tokuş edilmesi için Boyarınız Vasili Bariseviç Şeremetev ile göndermeye karar verdik. İşbu şart name yazısınca kardeşlikde ve dostlukda ve muhabbetlikde 'ömr'ü âhırınçe geçerlidir. Özümüz için ve bütün Kırım için Kuran üzerine yemin ettik şart kıldık..."⁷³⁰.

1675 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin koruması altında olan Hatman Doreşenko, Kazakların muhalefetine karşı Osmanlı Devleti'nin kendisine yeterli destek vermediği gerekçesiyle 1676'da Rus Çarı'nın koruması altına girmiş ve hatmanlık haklarından feragat ederek Çehrin'i Ruslara devretmiştir⁷³¹. Osmanlı Devleti Padişahı, 1677 yılında Çehrin'i geri almak için serdar İbrahim Paşa ile birlikte I. Selim Giray Han'ı Doreşenko ve Ruslara karşı sefere göndermiştir. Kazak ve Almanlardan oluşan dört bin kişilik Rus askerinin savunduğu ve yüksek bir tepe üzerinde kurulu olan Çehrin Kalesi, Osmanlı Devleti ve Kırım Kuvvetleri tarafından kuşatılmıştır. Ancak yirmi günün sonunda yaklaşık yüz bin Rus kuvvetinin yardım için Çehrin'e gönderildiği bilgisi üzerine

⁷³⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 599-602.

⁷³¹ Bartl, a.g.m., s. 324.

Selim Giray Han ve Bosna valisi, Rus kuvvetleriyle mukavemet için gitmişlerse de ani bir baskına uğrama riskine karşı Serdar İbrahim Paşa tarafından Çehrin Kalesi'nin kuşatması kaldırılmıştır⁷³². IV. Mehmed tarafından I. Çehrin seferinin başarısız olmasından sorumlu tutulan serdar İbrahim Paşa hapsedilmiş, I. Selim Giray Han ise hanlıktan uzaklaştırılarak Girit'e sürgün edilmiş ve yerine Murad Giray Han (1678-1683) Kırım tahtına çıkartılmıştır⁷³³.

Ukrayna toprakları üzerindeki mücadele Lehistan, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında devam ederken bölgenin kontrolünde en önemli etken olan Kırım Hanlığı her daim sıcak çatışmaların ortasında yer almıştır. Murad Giray Han'ın nureddin sultanı Saadet Giray, Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e gönderdiği 1678 tarihli yarlığında Ukrayna vilayetinde Barabaş ve Özü Kazakları'nın kendi yurtlarında yaşarken şimdi Rusların heves edip ün için bu kazak gruplarına yardım edip Osmanlı Padişahı'nın topraklarına saldırttığını ifade etmiştir. Ayrıca, Leh krallarının Ukrayna vilayetinde olan *Âl-i Cingiz* padişahına karşı asi olduklarında Lehistan ahalisinin nasıl kırıldığını hatırlatmış ve bu olaylar sonucunda yurtlarında düzen kalmadığı uyarısında bulunmuştur⁷³⁴.

I. Çehrin kuşatmasının başarısız olmasının ardından Osmanlı Devleti, Ruslar ile arasında başlayacak mücadelenin ilk muharebesi olan Çehrin'e ikinci bir sefer düzenleme kararı almıştır. Silistre'ye kadar orduya eşlik eden Sultan IV. Mehmed burada kalmış, Sadrazam Kara Mustafa Paşa ordu komutanı olarak Çehrin üzerine hareket etmiştir. Yeni Kırım Hanı Murad Giray'a, selefleri gibi Osmanlı Devleti tarafından sefere katılma daveti gönderilmiş ve han askerleriyle birlikte Osmanlı ordusuna katılmak üzere Çehrin'e gitmiştir. Kuşatma devam ederken Kara Mustafa Paşa ve Murad Giray Han'a, Rusların Remdanski komutasında kazak, Barabaş Hatmanı ve Kalmuk Bey'i Kas Bolad'ın askerlerinden oluşan bir orduyla Özü Nehri'ne geldikleri haberi ulaşmıştır. Murad Giray Han komutasındaki Kırım ordusu, gelen Rus kuvvetlerinin Özü Nehri'ni geçmemesi için Tasmalı Suyu mevkiine gönderilmiştir⁷³⁵. Murad Giray Han ve askerleri, II. Çehrin savaşında büyük faydalar göstermiş ve otuz üç gün süren zorlu mücadele sonunda Rus orduları mağlup olup çekilirken Çehrin Kalesi Osmanlı Devleti tarafından tamamen yıktırılmıştır (1679)⁷³⁶. Bir yıl sonra Rusların gücünü tamamen yok etmek isteyen Osmanlı Devleti yeni bir sefer hazırlığına başlamış ancak Ruslar, Murad Giray Han vasıtasıyla İstanbul'a elçi göndererek barış talebinde bulunmuşlardır. Ruslarla doğrudan görüşmek istemeyen Osmanlı Devleti, Murad Giray Han'ı anlaşma sürecini müzakere etmesi için görevlendirmiştir. Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı

⁷³² Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 162.

⁷³³ Halim Giray, a.g.e., s. 71; Karaçay Türkal, a.g.t., s. 688; Kırım tahtına I. Selim Giray Han'ın yerine Murad Giray'ın tayin edilmesi. Bkz. BOA, AE. SMMD. IV, 6/630 (29 Zilhicce 1088 / 22 Şubat 1678).

⁷³⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 628-629.

⁷³⁵ Karaçay Türkal, a.g.t., s. 703.

⁷³⁶ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 162.

arasında imzalanan ancak içerdği koşullar nedeniyle Osmanlı Devleti'ni de ilgilendiren *Bahçesaray Antlaşması* (1681), yedi maddeden oluşan yirmi yıllık bir süre için imzalanmıştır⁷³⁷.

Velyaminov-zernov'un eserinde yer alan yarlıklar da Kalmuk Bey'i Kas Bolad'ın, Murad Giray Han'a elçi göndererek, Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasında barışın tesisi için birlikte aracı olmayı teklif ettiği bilgisi yer almaktadır. Ancak Murad Giray Han, Kas Bolad'a gönderdiği tarihi bilinmeyen yarlığında Rus Çarı'nın bu tekliften haberdar olup olmadığını bilmediklerini ve olası bir barış müzakeresinin ön koşullarının neler olması gerektiğini sıralamıştır⁷³⁸. Ayrıca eserde Murad Giray Han döneminde Rus çarına gönderilen *Bahçesaray Antlaşması* şartlarını içeren yarlıklara da yer verilmiştir. Kırım Hanı'na ait altın baysalı hatt-ı şerif ile ahd-nâmesinin yanında Osmanlı Devleti'nin düzenlediği ahd-nâme temessükünü içeren barış belgesi elçiler vasıtası ile Rus çarı Fedor Alekseyeviç'e gönderilmiştir⁷³⁹. Murad Giray Han'ın 1681 tarihinde Rus Çarına gönderdiği yarlığında mezkûr antlaşmanın şartları şu şekilde sıralanmıştır:

“...işbu bin doksan birinde Yanar (Ocak) ayının üçüncü gününde yirmi yıla varacak dostluk ve barış sağlanmış ola. Özü suyu sınır olup, beri ki yaka (batı) cümle Mekke-i mükerrreme ve Medine-i münevvere Akdeniz ve Karadeniz padişahı şecâ'tlü ve nusretlü hünkâr hazrelerinin hükümünde olacak. Kiyev kalesine eskiden tâbi olup ve halen harap duran Vasilikova, Tereboliya ve İstayka kaleleri Kiyev sınırına dâhil olacak. Kiyev kalesinden Polkalı'ya (Potkalı bizimdir) kadar olan Özü suyunun iki yakasında kale ve palanka yapılmayacak. Geçen yıllardan kalan üç yıllık hazine vergisinin toplamı bu yıl gönderilecek ve gelecek için ödenecek olan yıllık hazine vergisi zamanında almaşuv yerine gönderilecek ve hanedan mensupları ile yakın kişilerinize gönderilecek olan tiyışlerin hazine defteri mücebinçe gönderilmesine devam edilecek. Bu şartlar yerine getirildiğinde Ruslara ait sınırlarında bulunan kale ve yerlere Kırım tarafından saldırı ve yağma akınları yapılmayacak. Velew ki saldırı yapan olursa o kişilere karşı gerekli sorgulama yapılarak hakkında ölüm siyaseti uygulanacak ve alınan tüm mallar geri iade edilecek. ...”⁷⁴⁰

I. Selim Giray Han'ın ikinci saltanatı sırasında (1684-1691), Lehistan'ın desteğiyle (1686) kutsal ittifak devletleri arasına katılan Rus Çarlığı, Osmanlı Devleti'nin 1683'de Viyana'da bozguna uğraması sonrası Kırım Hanlığı topraklarına karşı açık bir saldırı politikası uygulamaya başlamıştır⁷⁴¹. Ayrıca Kırım hanlarının sürekli olarak Osmanlı Devleti'nin seferlerine ordularıyla katılması ve Kırım dışında bulunması, Rusları ve kazakları, Kırım topraklarının kolayca ele geçirilmesi düşüncesinde birleştirmiştir. Bu düşünceden yola çıkan Rus Çarlığı, Prenses Sofya döneminde (1682-1689) Kırım'a iki başarısız taarruz gerçekleştirmiştir. 1687 yılında Rusların ve kazakların yüz elli bin askerle Orkapı kıstağı üzerinden Kırım'a taarruz edecekleri haberi hana ulaşmış ve Kili bölgesinden Or civarına gelen I. Selim Giray Han, Rusları mağlup ederek geri

⁷³⁷ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 250; Cihan Yalvar, “Suçlamaların Gölgesinde Bir Kırım Hanı: Murad Giray Han”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 3(6), 2019, s. 3; Smirnov, a.g.e., s. 368.

⁷³⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 630-632.

⁷³⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 653-656.

⁷⁴⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 651-652.

⁷⁴¹ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 253.

çekilmeye zorlamıştır. Yine 1689'da han sefer için Kırım'dan uzaktayken Barabaş ve Sarıkamış Kazaklarının Özü Nehri'ni geçerek Doğan Kalesi'ni muhasaraya gidecekleri haberi Kırım'a ulaşmıştır. Han'ın yokluğunda Kırım'da muhafız olarak kalan Nureddin Azamet Giray Sultan, ani bir saldırıyla kazakları mağlup etmeyi başarmıştır⁷⁴².

Rus Çarı I. Petro Alekseyeviç (1689-1725) döneminde Rus çarlığı Azak kalesini ele geçirmek için 1695 ve 1696 yıllarında iki sefer düzenlemiştir. Rus Çarı Petro'un 1694 yılında Azak'ı ele geçirmek için hazırladığı planın arkasında, Azak üzerinden kolaylıkla Karadeniz'e açılmak ve Özü Nehri'nin alt kısmında yer alan *Doğan Kerman*, *Nusret Kerman*, *Gâzi Kerman* ve *Şahin Kerman*'ı ele geçirip, bu kalelerden kendi topraklarına yönelik tehditleri ortadan kaldırma amacı yer almaktadır. Ayrıca bu kalelerin ele geçirilmesi, Özü ve Aksu (Buğ) Nehirleri arasında yaşayan ve Kırım Hanlığı'nı destekleyen ahaliyle irtibatın kesilmesine neden olacaktır. Bu sayede Kırım Hanlığı Azak Kalesi'nden uzak tutulmuş olacak ve Rus Çarlığı'nın ileri garnizonları Özü Nehri'nin sahillerine kadar taşınmış olacaktır⁷⁴³. Petro'un planları doğrultusunda Ruslar, 1695'te Azak'a karadan ve denizden saldırmış ancak doksan altı gün sonra kaleyi alamadan geri çekilmişlerdir⁷⁴⁴. Birinci muhasarada hasar görmüş olan Azak Kalesi'nin onarılıp tahkim edilmemesi, kalenin savunulmasını zayıflatmış ve Ruslar, 1696 yılındaki ikinci saldırıda Azak Kalesi'ni teslim almışlardır⁷⁴⁵.

Osmanlı Devleti, başarısızlıkla sonuçlanan Viyana kuşatmasının ardından Avusturya, Venedik, Lehistan ve Rusya ile girdiği on altı yıllık mücadelede zaman zaman başarılar elde etmiş olsa da alınan kısmi başarılar yeterli olmamış ve toprak kayıplarında yaşanan felaketleri telafi etmemiştir. 1697 yılında Avusturya ile yapılan Zenta Muharebesi'nin kaybedilmesi bir dönüm noktası olmuş ve Osmanlı devlet adamları arasında savaşların sona erdirilmesi ve barış yapılması yönünde görüşler ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti saflarında her sefere iştirak eden I. Selim Giray Han, giderek güçlenen Ruslara karşı Kırım savunmanın zor olacağı düşüncesiyle barış yapılmasından yana tavır almıştır. I. Selim Giray Han, Azak'ın işgali ve Kırım topraklarının sürekli kazak ve Leh saldırılarına maruz kalması nedeniyle Osmanlı Devleti'ni barış konusunda ikna etmek için 1697 yılında Edirne'ye gitmiştir. Osmanlı Devleti'nin barış talebinde bulunmasına karşılık Ruslar, Azak'ı Karadeniz'e bağlayan Kerç'in kendilerine verilmesi karşılığında barış görüşmelerine katılacaklarını belirtmiş ve Azak konusunda Avusturya imparatorundan destek almışlardır⁷⁴⁶.

⁷⁴² Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 164; Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 269.

⁷⁴³ Muhammet Şen, **Kırım Hanlığı'nda I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1704)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, s. 163.

⁷⁴⁴ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 4 (1640-1774)**, (Çev. Nilüfer Epçeli ve Kemal Beydilli), Yeditee Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 229.

⁷⁴⁵ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 164.

⁷⁴⁶ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 320, 323.

Osmanlı Devleti, 26 Ocak 1699'da *Karlofça Antlaşması* ile Avusturya, Lehistan ve Venedik devletleri arasında barış yapılmış ancak Ruslar Azak'tan vazgeçmeyince Osmanlı Devleti, Azak ile ilgili verilecek kararın Kırım Hanı'nın onayı ile mümkün olacağını belirtmiştir. Buna karşılık Rus elçisi P. B. Vosnitsin, daha da ileri giderek Azak'ın yanında Kerç'in de Ruslara bırakılmasını talep etmiştir. Ancak 18 Ocak'ta Rus elçisi, İngiltere ve Hollanda (Deniz Devletleri) veya Kırım Hanı'nın arabuluculuğu yoluyla başka bir yerde barışın imzalanabilmesini sağlamak için protokole iki yıllık bir ateşkes önerisi yazılmasını kabul etmiştir⁷⁴⁷.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 13 Temmuz 1700 tarihinde otuz yıl geçerli olacak *İstanbul Antlaşması* imzalanmıştır. Kırım Hanlığı'nı yakından ilgilendiren maddelerin yer aldığı *İstanbul Antlaşması*'na göre Rusların Özü civarında işgal ettiği Doğan Kerman, Nusret Kerman, Gâzi Kerman ve Şahin Kerman kaleleri yıkılarak yenisi yapılmamak koşulu ile Osmanlı Devleti'ne devredilmiştir. Antlaşmada Azak ve çevresinin Ruslara verilmesi, sınır bölgelerinin boşaltılarak yerleşime kapatılması, bu araziler üzerinde ki kalelerin yıkılması ve yenilerinin yapılmaması hükümleri de yer almıştır. *İstanbul Antlaşması* ile Kırım hanları, kalgay ve nureddin sultanlar ile tüm Tatar gruplarının Rus topraklarına saldırısı yasaklanmış ve Rusların Kırım Hanlığı'na ödediği yıllık vergi kaldırılmıştır (1700)⁷⁴⁸.

Çar I. Petro, sadece Azak'ı elde tutarak Karadeniz üzerinden Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı ile mücadelenin mümkün olamayacağını anlamış ve bu doğrultudaki planlarını bir müddet ertelemiştir. Ancak Rusya'ya ticaret yapabileceği yeni bir liman bulmak ve deniz filosu oluşturmak için Baltık Denizi'ne yönelmiştir. I. Petro Baltık Denizi'ne ulaşmak için İsveç'le mücadeleye girmiş ve Neva Nehri havzasını ele geçirip Finlandiya Körfezi üzerinden Baltık Denizi'ne ulaşmıştır. Ayrıca İsveç'e karşı Danimarka ve Lehistan ile ittifak yapan I. Petro, Büyük Kuzey savaşları olarak zikredilen mücadele aşamasında Poltova'da İsveç Kralı XII. Şarl (Demirbaş)'ı mağlup etmiş ve İsveç Kralı 1709'da Osmanlı Devleti'ne ait olan Aksu (Buğ) Nehri üzerinde bulunan Özü (Oçakov) Kalesine sığınmıştır⁷⁴⁹.

Osmanlı Devleti, Kuzeydoğu Avrupa'da yaşanan savaşlarda İsveç'in tüm diplomatik girişimlerine karşı tarafsızlığını korumuş ve *Karlofça Antlaşması*'nın şartlarına bağlı kalmıştır. Ancak İsveç Kralı XII. Şarl'ın Osmanlı Devleti'ne sığınması Rusya ile yeni bir meselenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. XII. Şarl Bender'den gönderdiği nâmede, Ruslara karşı ittifak teklifini yineleyerek, Rusların Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa hazırlandıklarını ve bu yönde aldıkları tedbirleri padişaha bildirmiştir. Bu hususda Kırım Hanı Devlet Giray'la aynı görüşde olan XII.

⁷⁴⁷ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 326.

⁷⁴⁸ Osman Köse, "Rusya'nın Karadeniz'le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 Temmuz 1700)", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(28), 2012, s. 207.

⁷⁴⁹ Kurat, *Prut Seferi*, s. 68; Jorga, a.g.e., s. 251.

Şarl'ın, han ile ittifakı Poltova yenilgisinden çok evvel başlamış ve Ruslara karşı İsveç Kralı'na yardıma gitmek isteyen II. Devlet Giray Han, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa tarafından engellenmiştir⁷⁵⁰. Osmanlı Devleti'ni savaşa götüren süreç de XII. Şarl ve I. Petro'un faaliyetlerinin yanı sıra II. Devlet Giray Han'ın Azak Denizi'ndeki Rus donanma teşekkülleri hakkında İstanbul'a sürekli elçiler göndermesi ve 1710'da İstanbul'a davet edilip padişaha bizzat görüşlerini bildirmesi etkili olmuştur⁷⁵¹. Ayrıca İsveç Kralı'nın Osmanlı Devleti ve Tatar askerleri eşliğinde Lehistan üzerinden memleketine dönme talebinin karşısında Rusya engelini olması ve Rusların Özü boyunda antlaşma hükümlerine muğayir yeni kaleler inşa etmesi ve olası bir savaşta Osmanlı Devleti aleyhine Eflak, Boğdan, Sırp ve Karadağ ortodoks tebaasını Rusların isyana teşvik etme çabaları da yer almıştır⁷⁵².

İstanbul'dan Kırım'a dönen II. Devlet Giray Han, İsveç Kralı XII. Şarl'ın kendisine gönderdiği elçi ile anlaşarak oluşturdukları plan doğrultusunda Şubat 1711'de Kırım'dan hareket ederek Ukrayna topraklarına akın yapmıştır. Hazırlanan plana göre Kırım ordusu Ruslara ait Voronej'e ilerleyecek, oradaki Rus gemileri imha edilecek ve Rusya'nın savaş sırasında Azak ve Toygan kalelerine göndereceği mühimmat desteği kesilecektir. Ukrayna'daki kazaklar ve Hatman Orlik'in Ruslara karşı olmasından yararlanarak hiçbir mukavemetle karşılaşmadan ilerlemesini sürdüren II. Devlet Giray Han, bu akın sırasında bölgede yaşayan toplulukların hiçbir şekilde zarar görmemesini sağlamıştır. Merefe Kalesi'ne kadar ilerleyerek Harkof'a, oradan da Voronej'e geçmeyi planlayan II. Devlet Giray Han'ın ordusu, kış mevsimi olması ve atların beslenmesinde sorunlar yaşanması nedeniyle geri dönmüştür. Bu baskın amacına ulaşamasa da kazakların ve bölgede yaşayan tebanın Ruslara karşı tutumu hakkında bilgi sahibi olunarak onların manevi desteği sağlanmıştır⁷⁵³.

Kalgay Mehmed Giray Sultan, sekiz bin Tatar ve on bin kazak askerinden oluşan bir kuvvetle Bender'den yola çıkmış ve Turla'dan ilerleyerek Ukrayna topraklarına ikinci kez akın düzenlemiştir. Mart ayı başında başlayan ve Kiev'e doğru yapılan akının amacı, Rus kuvvetlerini Lehistan üzerinden geri çekilmeye zorlamak ve Osmanlı Devleti ordusunun Boğdan sınırından Lehistan'a girmesinin önünü açmaktır. Kalgay Mehmed Giray Sultan, babası II. Devlet Giray'ın yaptığı ilk akındaki gibi Ukrayna topraklarında yaşayan kazaklara dokunmamış ve onlardan sadece iaşe temini yapılmasına izin vermiştir⁷⁵⁴.

⁷⁵⁰ Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri** s. 259.

⁷⁵¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV.**, I. Kısım, s. 77.

⁷⁵² Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV.**, I. Kısım, s. 67.

⁷⁵³ Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, C. V., Ankara, 2011, s. 2393. (Bu eserin künyesi ilerleyen sayfalarda *Osmanlı Tarihi* olarak kullanılmıştır); Kurat, **Prut Seferi**, s. 194.

⁷⁵⁴ Sertoğlu, **Osmanlı Tarihi**, s. 2393; Kurat, **Prut Seferi**, s. 196.

Osmanlı Devleti, Aralık 1710'da savaş kararı almış ve ordu, Nisan 1711'de Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa komutasında Rusya üzerine sefere çıkmıştır. Osmanlı Ordusu hızla hareket edip Tuna Nehri'ni geçmiş (28 Haziran) ve bir gün önce Kartal mevkiine gelmiş olan II. Devlet Giray Han'ın ordusuyla buluşmuşlardır⁷⁵⁵. II. Devlet Giray Han'ın askerleriyle birlikte yaptığı manevralar sayesinde Rusların ricat yolları kesilmiş ve I. Petro komutasındaki otuz sekiz bin kişiden oluşan Rus ordusu, Prut boynundaki Pagunluk mevkiinde bulunan bataklık alanda kuşatılmıştır⁷⁵⁶. Prut'ta zor durumda kalan I. Petro barış teklifinde bulunmuş ve yapılan görüşmeler sonucunda Rusların barış teklifi Baltacı Mehmed Paşa tarafından kabul edilmiştir. Ancak II. Devlet Giray Han, Ruslarla barış yapılmasına karşı çıkarak bunun bir fırsat olduğunu, savaşın devam etmesini ve çarın ordusuyla birlikte esir alınması gerektiğini ifade etmiştir. Baltacı Mehmed Paşa, Kırım Hanı'nın tüm itirazlarına rağmen I. Petro'nun barış teklifini kabul ederek Rus ordusunun teçhizatıyla birlikte geri çekilmesine izin vermiş ve Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 23 Temmuz 1711'de *Prut Antlaşması* imzalanmıştır⁷⁵⁷.

Dönemin siyasi gelişmeleri açısından araştırmacılar tarafından büyük bir savaş olarak değerlendirilen Prut Savaşı, diplomatik süreç de Osmanlı Devleti'ne ve Kırım Hanlığı'na pek bir kazanç sağlamamıştır. Prut Savaşı sırasında zor durumda kalan Rus Çarı I. Petro'nun bedeli hiç de külfetli olmayan bir anlaşma sonrasında serbest bırakılması, gelecekte Osmanlı Devleti ve özellikle Kırım Hanlığı açısından tehlikeli durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. *Prut Antlaşması* şartlarına göre Özü Nehri'nin aşağı kısmındaki Yenikale (Samara) ve Kamanıçe Kaleleri'nin yıkılması, Kırım Hanlığı'na yönelik Rus ve kazak tehdidini bir süreliğine ortadan kaldırmıştır. *Prut Antlaşması*'na dair tartışmalı hususlardan biri de Rus ordusunun kuşatıldığı Prut Muharebesi sırasında Kırım Hanı'na ödenen yıllık verginin devamını Ruslara tekrar kabul ettirme ihtimali olmasına rağmen bu hususun ihmal edilmiş olmasıdır⁷⁵⁸.

Prut Savaşı'nın ardından 27 Haziran 1713 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan *Edirne Antlaşması* ile yeni sınır hattı belirlenmiştir. Yeni sınır hattı, Özü Nehri'ne dökülen Erel (Oral) ve Samar Nehirleri arasındaki bölgeden başlamış ve Samar Nehri boyu Osmanlı Devleti'ne, Erel Nehri boyu ise Ruslara bırakılmıştır⁷⁵⁹. Ayrıca Özü Nehri kenarından başlayarak Azak Kalesi ve Çerkeskirma'nın ortasındaki Timurleng Nehri'nin Ten Nehri'ne döküldüğü mevkiye kadar uzanan topraklar yeni sınır hattı olarak belirlenmiştir. 1714'de sınırın geçtiği hat üzerindeki nehirler ve tepeler adlandırılarak detaylı bir protokol tanzim edilmiştir. Sınır

⁷⁵⁵ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 294.

⁷⁵⁶ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 279.

⁷⁵⁷ Sertoğlu, **Osmanlı Tarihi**, s. 2398-2402; Abdülgaffar Kırımı, a.g.e., s.167-172; Ahmed Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, I. Cilt, (Haz. Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s.243.

⁷⁵⁸ Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri** s. 259.

⁷⁵⁹ Sinan Yüksel, "Kuzey Savaşları sırasında Rusya'nın Karadeniz'e Yönelik Faaliyetleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 31(52), 2012, s. 185.

hattına göre Samar Nehri tarafı Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'na, Erdel Nehri tarafı ise Rusya'ya ait olacak şekilde belirlenmiştir. Rusya sınır hattı, 1733 yılına kadar kısmi değişiklikler yapılarak yinelenmiş ve 1774 *Küçük Kaynarca Antlaşması*'na kadar geçerliliğini korumuştur⁷⁶⁰.

Rus Çarı I. Petro (1689-1725) döneminde ordunun güçlendirilmesi için reform hareketleri başlatılmış ve bu reformlar II. Katerina (1762-1796) döneminde de devam etmiştir⁷⁶¹. Orduda yapılan yenilikler, Rus Çarlığı'nın ileriye dönük planlar yaparak sınırlarını genişletme hedefine büyük katkı sağlamıştır. Ruslar, 1735-1739 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasında yaşanan savaş öncesinde oluşturdukları plan doğrultusunda Kırım ve Osmanlı Devleti toprakları üzerine taarruzlar başlatmışlardır. General Münnich'in planına göre Ruslar 1736'da Azak'ı, 1737'de Kırım, Kuban ve Kabartay'ı ele geçirecek, 1738'de Bucak, Boğdan ve Eflak'ı ilhak edecek ardından Rus Çarı, 1739'da İstanbul'da Rus sancağını kendi elleriyle yükseltecektir⁷⁶².

1736 yılında Kırım Hanı I. Kaplan Giray (1730-1736)'ın üçüncü saltanatlığı döneminde Kuban bölgesindeki faaliyetlerini bahane eden Ruslar, Kırım üzerine iki koldan taarruz başlatmışlardır. 10 Nisan günü Rus askerleri ani bir baskınla Azak Kalesi'ne saldırarak kalenin çevresini yağmalayıp halkı katletmişler ve bir gün sonra General Lascy komutasında Azak'a gelen Rus ordusu kaleyi hem nehirden hem de karadan kuşatmıştır⁷⁶³. General Münnich komutasındaki Rus ordusu 19 Mayıs'da Or Kapı (Perekop) tarafından Kırım üzerine taarruza geçmiştir. Münnich on iki bin askerini Or Kapı'da bırakıp yirmi bin kişilik bir kuvveti de Kılburun Kalesi üzerine gönderdikten sonra yanında kalan diğer kuvvetlerle Kırım içlerine doğru ilerlemiştir. Akmescit, Gözleve ve Bahçesaray'ı ele geçiren Rus ordusu geçtiği her yeri yağmalamış ve yakmıştır. Rus talanından en büyük zararı gören hanlığın merkezi Bahçesaray şehrinde bulunan birçok değerli kültür ve sanat eseri yok edilmiştir⁷⁶⁴. Kefe şehrini ele geçirmeyi hedefleyen Münnich, aşırı sıcaklar, tatlı su kıtlığı ve ordu içinde başlayan dizanteri salgını nedeniyle iki ay sonra Or Kapı üzerinden geri dönmüştür⁷⁶⁵.

Rusya'nın 1736 yılında Kırım'a saldırısı, hanlığın güvenlik zafiyetini ve iki devlet arasındaki askeri teçhizat ve düzenli ordu farklılıklarını ortaya çıkarmıştır. Kırım Tatar askerlerinin akıncı savaşçılar olmaları, top ve tüfek teçhizatıyla donatılmış Rus ordusuna karşı koyamamaları, Rusların Kırım'ın içlerine doğru rahatlıkla ilerleyebileceklerini göstermiştir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti,

⁷⁶⁰ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri* s. 260.

⁷⁶¹ İlyas Topsakal, *Rusya Tarihi*, Ötüken Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2023, s. 59-60.

⁷⁶² Brian L. Davies, *The Russo-Turkish War, 1768-1774 Catherine II. and the Ottoman Empire*, Bloomsbury Publishing, London, 2016, s. 17.

⁷⁶³ Sertoğlu, *Osmanlı Tarihi*, s. 2393; Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri* s. 261-262; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV.*, I. Kısım, s. 255.

⁷⁶⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV.*, I. Kısım, s. 256; Abdülgaflar Kırımî, a.g.e., s. 202-204.

⁷⁶⁵ Davies, a.g.e., s. 173.

Kırım'ın savunulması için Kefe ve Kırım seraskeri ünvanı altında bir miktar Osmanlı kuvvetiyle bir vezirin Kefe de bulunmasına karar vermiştir. Ayrıca Or Kapı geçidine siperler kazılmış ve kuzeyden yapılacak Rus saldırılarına karşı tahkimatlar yapılmıştır. Kırım hanları, herhangi bir Rus saldırısı sırasında Kırım'da kalmamak için hanlığın merkezi olan Bahçesaray'ı terk ederek, Kırım dışında, Bender'e yakın *Kavşan Köyü*'nü inşa ederek burayı yeni bir merkez haline getirmişlerdir⁷⁶⁶.

1737-1738 yılları arasında Ruslar Kırım'a yeni saldırılar düzenlemiştir. 1737 yılı Temmuz ayı ortalarında General Münnich komutasında başlayan saldırıda Rus kuvvetleri, Özü Kalesi'ni kuşatarak ele geçirmiş, az sayıda Osmanlı askerinin savunduğu kaleye topçu saldırılarıyla ağır hasar vermiştir. Ruslar, Kırım Hanı'nın Özü Kalesi'ni savunmakla meşgul olacağını düşünerek aynı ay içinde farklı yönlerden saldırı planları yapmıştır. General Lascy komutasındaki Rus kuvvetleri Kırım'a saldırı düzenlediğinde Kırım Hanı II. Fetih Giray (1736-1737), Rusların bu saldırıyı önceki yıl olduğu gibi Or Kapı üzerinden yapacağını düşünerek altmış bin kişiden oluşan ordusuyla Or Kapı mevkiinde savunma oluşturmuştur. Ancak General Lascy bu kez *Arabat* üzerinden Kırım'a saldırarak Akmescit'e kadar ilerlemiştir. 13 Temmuz'da Karasubazar yakınlarına ulaşan Rus ordusu, on yedi bin kişilik Kırım Tatar kuvvetleri tarafından baskına uğramış ve geri çekilmiştir⁷⁶⁷.

Ekim 1738'de Kılburun ve Özü Kalelerini elinde bulunduran Ruslar, Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin bu kaleleri geri almak için sefer hazırlığında olduğu haberlerini almışlar ve kaleleri ellerinde tutamayacaklarını anlamışlardır. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri gelmeden önce Ruslar, Kılburun ve Özü kalelerin sağlam kalan kısımlarını da yıkıp, götürebilecekleri her şeyi alarak geri çekilmişlerdir. Aynı yıl Ruslar, Kırım üzerine yaptığı taaruzlarda II. Mengli Giray Han (1737-1739) ve Kırım seraskeri Mehmed Paşa'ya mağlup olmuşlardır. Azak Denizi üzerinden yapılan Rus taaruzları ise kaptan-ı derya Süleyman Paşa tarafından geri püskürtülmüştür⁷⁶⁸.

1768 ve 1774 yılları arasında yaşanan Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasındaki savaşların Kırım'a etkisi büyük olmuştur. Kırım Hanlığı'nın son döneminde yaşanan yoğun savaşlar ve taht kavgaları, hanlığın hızla sonunu getirmiştir. Ayrıca Ruslar, Kırım mirzaları ile anlaşma yaparak kendi çıkarları doğrultusunda bağımsızlık fikirleri yaymış, Kırımlıları Osmanlı Devleti'nden ayrılarak müstakil bir devlet kurmaya teşvik eden politikalar uygulaması dolayısıyla Kırım aristokrasisinin de hanlığın geleceği için ortak bir mücadele yürütmesini ortadan kaldırmıştır.

⁷⁶⁶ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV.**, I. Kısım, s. 405; Sertoğlu **Osmanlı Tarihi**, s. 2566.

⁷⁶⁷ Davies, a.g.e., s. 173; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV.**, I. Kısım, s. 263, 265.

⁷⁶⁸ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV.**, I. Kısım, s. 266.

Ruslar 1770’de Yedisian bölgesini 1771’de Kırım’ı işgal etmişlerdir. 1774 *Küçük Kaynarca Antlaşması* ile müstakil hale gelen Kırım Hanlığı, Rus Çarlığı’nın diplomatik faaliyetleriyle 1783’de işgal edilmiş ve Rus topraklarına katılmıştır.

4.3.4. Kırım Hanlığı Elçileri

Türkçe *el (il)* kökünden türemiş olan elçi kelimesi Uygur metinlerinde *il, ilç*⁷⁶⁹ olarak geçmektedir⁷⁷⁰. Moğolca sözlükte *elçi(n), elç(in)* (Элч(ин)) olarak geçen *elçi* kelimesi *haber götüren kişi, haberci, elçi, sefir havari, misyoner* anlamına gelmektedir⁷⁷¹.

Kırım Hanlığı’nın dış ilişkilerinde iletişimi sağlayan en önemli yapı elçilik faaliyetleridir. Moğol İmparatorluğu’nda Deşt-i Kıpçak coğrafyasında büyük önem taşıyan elçilik faaliyetleri, *yam*⁷⁷² adı verilen posta teşkilatı içinde hareket etmiştir. Moğollardan sonra Deşt-i Kıpçak coğrafyasında kurulan devletlerin diplomasisinde de elçilik ve elçiler vasıtasıyla yürütülen diplomatik faaliyetlerin önemi korunmuştur. Kırım Hanlığı’nda han başta olmak üzere devlet ileri gelenlerinin gönderdiği yarlıklar ve hatlar, elçiler aracılığıyla ilgili devletlere ulaştırılmıştır. Velyeminov-Zernov’un eserinde XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Kırım Hanlığı’nda elçilik faaliyetleri ve protokoller ile devletler arasında seyahat eden elçilerin yaşadığı sorunlar hakkında bilgiler mevcuttur. Hanlıktan gönderilen yarlıkların teslimine ve diplomatik ilişkilerin sonuçlanmasına kadar geçen süreçte elçilik faaliyetlerini yürüten kişiler *Uluğ Elçi, Elçi Başı (Baş Elçi), Çapkun*⁷⁷³, *Yol (Yel) Çapkunu*⁷⁷⁴, *Ulak (Ulag)*⁷⁷⁵ ve *Yatur (Yatar) Elçi*⁷⁷⁶ olarak adlandırılmıştır. Kırım Hanlığı’nda elçilik heyeti *Uluğ Elçi Heyeti* ve *Atlı Heyeti* olarak üzere iki

⁷⁶⁹ Uygurcada il memleket, devlet, hükümdar anlamında ilç ise sefir, elçi, temsilci anlamına gelmektedir. İlçi kelimesi Çin kaynaklarında yin-chih olarak geçmektedir. Bkz. Mafiret Kemal Yunusoğlu, *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2012, s. 78, 160; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 92.

⁷⁷⁰ Clauson, a.g.e., s. 129.

⁷⁷¹ Lessing, a.g.e., s. 338.

⁷⁷² Moğol posta teşkilatı olan *yam* hakkında araştırmacılar kelimenin kökeni hakkında farklı görüşler öne sürmüşler ancak bir fikir birliği sağlayamamışlardır. Kelimenin Moğolca ya da Türkçe olabileceği ve bu dillerden Çince’ye geçmiş olabileceği yaygın olarak ifade edilmiştir. Bkz. Meriç, a.g.t., s. 29; Çağatayca sözlükte *yam, posta atı, yük atı, ulak atı* yamçı ise *postacı, haberci, müjdec*i olarak ifade edilmiştir. Bkz. Ünlü, a.g.e., s. 1226; Uygurca’da *posta durağı* olan *yam* kelimesi Çince, *yam-qa, duraklamak durmak* manasına gelmektedir. Bkz. Yunusoğlu, a.g.e., s. 177, 85; Özyetgin, *Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslûp*, s. 176.

⁷⁷³ Çağatayca sözlükte Çapk(ğ)un kelimesi fırtına, tufan, rüzgâr; koşucu, korkusuz; akıncı, baskıncı; Yardım amacıyla savaş alanına gönderilen kişiler anlamların da dört farklı başlık altında toplanmıştır. Bkz. Ünlü, a.g.e., s. 228.

⁷⁷⁴ *Çapkun*, acil işleri bildirmek için gönderilen haberci, ulak. *Yol (yel) çapkunu*, elçilerin yola çıktığını bildirmek için gönderilen atlı öncü haberci. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 249, 1167. Bkz. Arpacı vd., a.g.m., s. 195.

⁷⁷⁵ Bir haberi ulaştırmak için görevlendirilen kişi, posta atı. Haber ulaştırmak için seçilen kişinin bir sonraki ata bininceye kadar üzerinde seyahat ettiği posta atı. Bkz. Özyetgin, *Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslûp*, s. 182; Kâşgarlı Mahmud, s. 920.

⁷⁷⁶ Yarlıklarda Kırım Hanlığı ve Rus çarlığı arasında karşılıklı olarak gönderilen ve gittikleri ülkede uzun süre kalacak olan elçiler için *yatur (yatar) elçi, yatur (yatar) elçi başı, yatur (yatar) uluğ elçi* ifadeleri kullanılmıştır. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 1139-1140.

bölümden oluşmaktadır. Uluğ elçi heyetinde hanın hattını taşıyan baş elçi ile kalgay ve nureddin sultanların hatlarını götüren kişiler ve onlara eşlik eden hizmetkârlar bulunmaktadır. Atlı heyet ise çapkunlar ve hizmetlilerden oluşmaktadır.

Kırım Hanlığı'nın Ruslara gönderdiği elçilik heyetlerinde kişi sayısının fazla olması iki devlet arasında diplomatik sorunlara yol açmış ve hanlık zaman zaman elçi sayısında değişiklikler yapmıştır. Yarlıklarda kadim zamanlarda Kırım *yatur uluğ elçi* heyetinin 60–70 kişi, *çapkun atlı heyet* ise 40-50 kişiden oluştuğu anlaşılmaktadır⁷⁷⁷. Ayrıca hanlık makamından gönderilen yarlıklardan, kalabalık olan ve Ruslara giden Kırım elçik heyetine yapılan harcamaların maliyetinin çok olması nedeniyle Rusların, elçi sayısının azaltılmasını talep ettikleri de anlaşılmaktadır⁷⁷⁸. Rusların bu yöndeki taleplerine karşı III. İslam Giray Han (1644-1654), 1647 tarihinde Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (1645-1676)'e gönderdiği yarlığında, elçi sayısının han, kalgay ve nureddin sultanların hatlarını taşıyan üç *uluğ elçi*, bunların hizmetinden sorumlu on iki kişi, üç çapkun ve üç hizmetkârdan oluşacağını belirtmiştir⁷⁷⁹. Ancak 1648 yılında III. İslam Giray Han'a ait yarlıkta bu elçi sayısına uyulmadığı ve elçi sayısının yeniden artırıldığı görülmektedir. Yarlıkta yer alan ifadelerde elçilik sayısının yeniden düzenlendiği belirtilmiş ve yeni düzenlenen heyet sayılarının *uluğ elçilik* için otuz beş, *çapkun elçiler* içinse yirmi beş kişi olduğu belirtilerek Ruslardan, önceki defterlerinde yer alan kayıtlara bakmaları elçilik heyetindekileri ona göre ağırlayıp ikramlarda bulunmaları istenmiştir⁷⁸⁰. Elçi sayısı ile ilgili olarak Adil Giray Han (1666-1671)'in 1670 tarihli yarlığında, *uluğ elçi* heyetinin beş elçi ve yirmi nefer, *çapkun atlı* heyetinin ise üç elçi ve on iki neferden oluştuğu ifade etmiştir. Ayrıca III. İslam Giray Han (1644-1654) ve IV. Mehmed Giray Han (1654-1666) dönemlerindeki elçi sayıları Adil Giray Han'ın yarlığında tekrarlanarak bundan sonra Ruslara yarlıklarda zikredilen sayıda elçi gönderileceği beyan edilmiştir⁷⁸¹.

Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasında karşılıklı olarak gönderilen ve *yatur (yatar)* elçiler olarak adlandırılan kişiler, yarlıklardaki ifadelerle göre gönderildikleri yerde ikamet eden daimî elçi statüsündedir. Adil Giray Han, 1670 yılında Rus çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderdiği yarlıkta *çapkun elçi* sıfatıyla Ruslara gönderilen ancak bir yıl geçmesine rağmen geri gelmeyen Şah Temür Atalık'ın akıbetini sormuş ve "...çapkunu tutmanın adet-i kadimde olmadığını, *yatur elçi* olsa *yatur kalırdı*..." çapkun elçiyi tutmanın eski adetlere uygun olmadığını ifade etmiştir⁷⁸². Ayrıca 1670 tarihli Kazasker Murtazâ Ağa'nın yarlığında yer alan ifadelerden, Rusların da Kırım'da *yatur* elçilerinin olduğu ve Ruslara gönderilen Kırım elçisi Şah Temür Atalık'ın üç aylık süre için

⁷⁷⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 409-412.

⁷⁷⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 837-839, 839-840.

⁷⁷⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 390-391.

⁷⁸⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 411.

⁷⁸¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 602.

⁷⁸² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 593-594.

Ruslara gönderilen *çapkun elçi* statüsünde olduğu anlaşılmaktadır⁷⁸³. Yine yarlıklarda yer alan bilgilerden *yatur* elçilerin üstlendikleri görev ve gittikleri yerde ikamet sürelerinin belli olmasından dolayı *daimi elçi* statüsünde oldukları anlaşılmaktadır. Çapkun elçiler ise üç ay içinde dönmek zorunda olan *haberci elçi* konumundadırlar. Azamet Giray Sultanın Rus çarları İvan Alekseyeviç ve Petro Alekseyeviç'e gönderdiği 1686 tarihli yarlığındaki bilgilerden, *yatur* elçilerin yıllık uluğ hazinenin getirilmesinden sorumlu ve elçilik heyetinin başındaki kişiler olduğu bilgisine ulaşılmaktadır⁷⁸⁴. 1684 yılında Rus Çarlığı, yıllık hazinenin *yatur elçi* olmadan teslim edileceğini bildirmiş ve bu gelişme üzerine I. Selim Giray Hanın veziri Bahadır Ağa, çarın yakın kişisine gönderdiği yarlığında “... *yatur elçisiz hazine, yularsız at gibidir...*” ifadesini kullanarak *yatur* elçinin hazinenin kontrolü, korunması ve sağ salım Kırım'a ulaştırılmasındaki önemine vurgu yapmıştır⁷⁸⁵.

⁷⁸³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 597-598.

⁷⁸⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 752-753.

⁷⁸⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 729-732.

Tablo 11: 1666–1767 Yılları Arasındaki Yarlıklarda Kırım Hanlığı Elçileri ⁷⁸⁶

Hanların Dönemleri	Elçi Gönderen Han Kalgay Nureddin ve Ağa Adları	Elçi Adı	Elçi Gönderilen Devlet ve Kişiler	Yarlık Numarası
Adil Giray Han Dönemi (1666-1671)	Adil Giray Han	Mehmed Ağa	Rus Çarlığı	198
		Tayşî Ağa		202
		Cebiş Bey		209
		Hacı Temür Mirza		210
		Sadi Çelebi		213
		Şah Temür Atalık		216
		Mehmed Emildeş		220
		İsimsiz ⁷⁸⁷		224
		İsimsiz		228
		Ebü'l-ğâzi		229
		Ahmed Ağa	Lehistan Krallığı	203
		Dedeş Ağa		205
		Âbid Ağa		207
	Kalgay Kırım Giray Sultan	Aliş	Rus Çarlığı	199
		Hacı Temür Mirza (Hanın elçisi) ⁷⁸⁸		211
		Sadi Çelebi (Hanın elçisi)		214
		İsimsiz		217
		Sefer		221
		Ebü's-su'üd		230
		Ali Cân Ağa	Lehistan Krallığı	206
	Nureddin Devlet Giray Sultan	Aliş	Rus Çarlığı	200
		Hacı Temür Mirza (Hanın elçisi)		212
		Sadi Çelebi (Hanın elçisi)		215
		İsimsiz		218
		Mehmed Emildeş (Hanın elçisi)		222
		Murtazâ		231

⁷⁸⁶ Velyaminov-Zernov'un eserindeki ilgili tarih aralığında adı geçen Kırım elçilerinin adlarına göre sıralanmıştır.

⁷⁸⁷ Elçi adının yer almadığı yarlıklar *isimsiz* olarak ifade edilmiştir.

⁷⁸⁸ Kalgay ve nureddin sultanların diplomatik ilişkilerde kendi elçisini gönderme hakları bulunmaktadır. Ancak *Hanın elçisi* ifadesinde kalgay, nureddin ve vezirlerin yarlıklarını kendi elçileri yerine hanın elçisi ile gönderdikleri belirtilmiştir.

Tablo 11: Devanmı

Hanların Dönemleri	Elçi Gönderen Han Kalgay Nureddin ve Ağa Adları	Elçi Adı	Elçi Gönderilen Devlet ve Kişiler	Yarlık Numarası
	İslam Ağa (Vezir)	İsimsiz	Rus Çarlığı	201
	Hüsam Giray Sultan	İsimsiz		204
		Âbid Ağa (Hanın elçisi)	Lehistan Krallığı	208
	Sefer Ağa ve Şâh Temür Atalık (Hanın elçileri)	Zorum, Abdullah	Rus Çarlığı	219
	Murtazâ Alî (Kazasker)	İsimsiz	Rus Çarlığı	223
	Mehmed Şâh Bey (Almaşık Beyi)	Veli Şâh Mirza (Hanın elçisi)	Rus Çarlığı	225, 226
	Rus Çarlığından Gönderilen	Mustafa Ağa	Kırım Hanlığı	227
	Aleksey Mihayloviç (Rus Çarı) ⁷⁸⁹	Sefer Ağa Şâh Temür Atalık		
I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1678) 1. Saltanatı	Bahâdır Ağa (Vezir)	İsimsiz	Rus Çarlığı	232
	Han I. Selim Giray	Kara Cel	Rus Çarlığı	233
		Mehmed Emildeş		234
		Yazıcıoğlu		238
	Nureddin Safâ Giray Sultan	Mehmed Emildeş (Hanın elçisi)	Rus Çarlığı	235
	Bahadır Ağa (Vezir)	Aleksandr ⁷⁹⁰	Rus Çarlığı	236
Murad Giray Han Dönemi (1678-1683)	Han Murad Giray	İsimsiz		237
		İsimsiz		239
		Urak Hasan	Kas Bolad Bey	241
		El-Hâc Aliş	Rus Çarlığı	245
		İsimsiz		252
		Kemâl Ağa		253
		İsimsiz		254
		Çanak Ağa		258
		Kemâl Mirza, Ustay Mirza ve Sâdık Ağa		261
		İsimsiz		264
		Derviş Emildeş		269
		Devlet Ali		270

⁷⁸⁹ Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'in Kırım Hanına gönderdiği mektubu, daha önce elçilik faaliyeti için Moskova'ya gitmiş olan ve metin içerisinde adları zikrolunan Kırım elçilerine teslim edilmiştir. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 605-606.

⁷⁹⁰ Kırım'da esir tutulan Vasil Bariseviç Şeremetev ile Rus Çarının yakın kişilerinden Romodanovskiy'in oğlu Andrey, culu paralarının bir an önce ödenmesi için Kırım Hanı'ndan Rus Çarı'na bir elçi göndermesini rica etmişler ve han'ın izniyle Aleksandr isimli bu kişi Rus tarafına gönderilmiştir. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 623-624.

Tablo 11: Devanmı

Hanların Dönemleri	Elçi Gönderen Han Kalgay Nureddin ve Ağa Adları	Elçi Adı	Elçi Gönderilen Devlet ve Kişiler	Yarlık Numarası
Murad Giray Han Dönemi (1678-1683)	Ahmed Ağa (Vezir)	Hasan Ağa	Rus Çarlığı	242
		El-Hâc Aliş (Hanın elçisi)		244
		Halil Ağa		250
		Mehmed Ağa		251
		Hasan Ağa	Kas Bolad Bey	243
	Kalgay Tohtamış Giray Sultan	Sadi Ağa (Hanın elçisi)	Rus Çarlığı	246
		Halil Ağa		248
		Veli Şâh Bey ve Temür Gâzi		256
		Şâvil Ağa		259
		Ali Ağa		262
		Ayılâk Kaplan Ağa		265
		Niyyet Gazi		271
		Ömer Ağa (Yatur elçi)		273
	Nureddin Saadet Giray Sultan	Devlet Ali Bey (Hanın elçisi)	Rus Çarlığı	247
		Sadi Ağa (Hanın elçisi)		249
		Halil Ağa		257
		Mehmed		260
		Ömer Ali Ağa		263
		Sâdık Ağa (Hanın elçisi)		266
		Cân Cigit		272
	Veli Şah Bey (Karaçi Beyi)	Hâcî Ali	Rus Çarlığı	255
		Kemâl Bey (Hanın elçisi)		267, 268
		Kaplan Ağa		
		İvaz Mirza		
		Kutlu Şâh		
		Derviş Mirza Abdulâziz		
		Mustafa Mirza		
		Süleyman Mirza		

Tablo 11: Devanmı

Hanların Dönemleri	Elçi Gönderen Han Kalgay Nureddin ve Ağa Adları	Elçi Adı	Elçi Gönderilen Devlet ve Kişiler	Yarlık Numarası
I. Selim Giray Han Dönemi (1684-1691) 2. Saltanatı	Han I. Selim Giray	Mübârek Şah Mirza	Rus Çarlığı	274
		Hüseyin		278
		Östemir Mirza		280
		İsimsiz		284
		Torum Bâtır ve Veli Şâh Bey		285
		Mehmed Şâh		286
		Mübârek Şah Mirza		289
		Mübârek Şah Mirza		290
		İsimsiz		291
		İnâyet Şâh Mirza		292
	Kalgay Devlet Giray Sultan	Mübârek Şah Mirza (Hanın elçisi)	Rus Çarlığı	275, 276
		İsimsiz		281
		İsimsiz		287
	Nureddin Azamet Giray Sultan	Mübârek Şah Mirza (Hanın elçisi)	Rus Çarlığı	277
		İsimsiz		282
		İsimsiz		288
	Bahâdır Ağa (Vezir)	Östemir Mirza (Hanın elçisi)	Rus Çarlığı	279
		İsimsiz		283
II. Saadet Giray Han Dönemi (1691)	Han II. Saadet Giray	Çerkes Bahâdır	Rus Çarlığı	293
Safâ Giray Han Dönemi (1691-1692)	Han Safâ Giray	Abdurrahman Ağa, Subhân Ağa-zade Derviş Mirza	Lehistan Krallığı	294
	Ak Temür Bey (Şirin Beyi)	Abdurrahman Ağa, Derviş Mirza	Lehistan Hatmanı	295
I. Selim Giray Han Dönemi (1692-1699) 3. Saltanatı	Han I. Selim Giray	Kara Mehmed Ağa	Rus Çarlığı	296
		Otkaş Bey	Lehistan Krallığı	297
I. Selim Giray Han Dönemi (1702-1704) 4. Saltanatı	Han I. Selim Giray	İsimsiz	Barabaş Hatmanı	298
		Mustafa Ağa, Abdurrahmân Ağa	Rus Çarlığı	299
Saadet Giray Han Dönemi	Han Saadet Giray	İsimsiz	Kafkas Bölgesi Çerkes Beyi	300

Tablo 11: Devanmı

Hanların Dönemleri	Elçi Gönderen Han Kalgay Nureddin ve Ağa Adları	Elçi Adı	Elçi Gönderilen Devlet ve Kişiler	Yarlık Numarası
II. Selâmet Giray Han Dönemi (1740-1743)	Han II. Selâmet Giray	İsimsiz	Prusya Krallığı	301
Arslan Giray Han Dönemi (1748-1756) 1. Saltanatı (1767) 2. Saltanatı	Han Arslan Giray	Mahmud Ağa (Tat Ağası) ⁷⁹¹	Prusya Krallığı	302

⁷⁹¹ *Tat*, Kırım Hanlığı topraklarında yaşayan ve bilinen herhangi bir boy, soy veya dini topluluğa dâhil olmayan belirsiz olan, adı sanı bilinen Kıpçak boylarına ve hanlık idaresi altındaki diğer boylara ait olmayan grupları tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Tat Ağası, bu gruplara mensup olan kişilerin lakabıdır. Bkz. Velyaminov-Zernov, **2017b**, s. 990.

4.3.5. Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı ve Lehistan Krallığı Arasındaki Elçilik Faaliyetleri

1666-1767 yılları arası Kırım Hanlığı yarlıklarında elçilerin kabulüne dair merasimlerin çoğu Rus Çarlığı'ndan gönderilen elçilik heyetiyle ilgilidir. Kırım Hanlığı'nda yabancı elçilerin kabulüne ilişkin en önemli merasimler yıllık hazine tesliminin yapıldığı tarihlerde yaşanmıştır. 1682 ve 1684 yıllarına ait yarlıklarda yıllık hazinelerin kabul tarihleri *ilk güz ayının başı veya sonunda* ifadesiyle *Eylül* ayı olarak işaret edilmiştir⁷⁹². Ancak 1685 ve 1686 tarihli I. Selim Giray Han'ın yarlıkların da *Ağustos ayı olmasına bakılmayıp* hazinenin teslim edilmesi istenmiştir⁷⁹³.

Kırım Hanlığı'na gelen Rus elçileri yarlıklarda *yatur elçi, elçi başı, akalniçe, boyar, dyak, sipahi, yazıcı, tilmaç, polkovnik, sofracı, sakçı, istanişka, istolnik, voyvoda, poslannik, yumuş kişi, koşkava* gibi ünvanlar ile ifade edilirken, Lehistan elçileri için ise *elçi başı, komissar, hatman* gibi ünvanlar kullanılmıştır.

Yarlıklara göre *yıllık uluğ hazinenin* teslim tarihi yaklaştığında Ruslar tarafından Kırım Hanlığı'na bir atlı gönderilerek hazinenin önceden belirlenmiş olan ve *almaşuv yeri*⁷⁹⁴ olarak ifade edilen teslim yerine götürülmek üzere yola çıktığı bildirilmektedirler. Bu haber üzerine hanlık Moskova'ya *yel (yol) çapkunu (hızlı atlı)* adı verilen bir ulak göndererek almaşuv beyiyle birlikte Kırım elçilik heyetinin hazineyi karşılamak üzere almaşuv yerine doğru yola çıktığının haberi ulaştırılırdı⁷⁹⁵. Hazinenin teslimi ve Kırım'a ulaşmasından sonra Rus elçilik heyetinde yer alan ve görevleri sona eren *av kuşlarının bakıcısı, hazine arabacıları ve yol ağaları* Moskova'ya geri gönderilirken⁷⁹⁶, heyetin diğer üyeleri *elçi başı, tilmaç ve başyazıcı* olan *dyak* hanın sarayına götürülerek *divân-ı adalet*⁷⁹⁷ olarak adlandırılan *körünüş (görünüş)* divanına çıkartılırlardı⁷⁹⁸.

Rus elçileri, hanın huzuruna kabul edilmeden önce kalpaklarını çıkarıp mirzalara teslim ederler ve hanın önünde *eğilerek* saygı gösterisinde bulunduktan sonra han tarafından *âdet-i kadim* üzere barış göstergesi olarak elçilere *pâdişâh-âne yarlıkaşı*⁷⁹⁹ hediyeleri verilirdi⁸⁰⁰. Ardından Kırım hanlarının büyük önem verdiği *şunkar (şahin)* ve *karçığa (doğan)* av kuşları hana takdim

⁷⁹² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 687-688, 717-720.

⁷⁹³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 742-743.

⁷⁹⁴ Yarlıklarda hazinenin teslim edildiği ve esirlerin değiş tokuş edildiği yeri belirtmek için *almaşık* (almaşuv) *yeri* terimi kullanılmıştır. Bkz. Velyaminov-Zernov, 2017b, s. 63-64.

⁷⁹⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 665-666, 715-716. Bkz. Arpacı vd., a.g.m., s. 195.

⁷⁹⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 599-602, 584-593.

⁷⁹⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 643-644.

⁷⁹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 687-688, 707-709.

⁷⁹⁹ Padişaha yakışan bağış, hediye ve ihsan da bulunmak. Bkz. Velyaminov-Zernov, 2017b, s. 829, 1137.

⁸⁰⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 687-688, 707-709; Rus çarlarının hanlığa gönderdiği mektuplarından, kendilerine gelen Kırım elçilerine kanun-î kâdim üzere *rahimlik yarlıkaş* verdikleri bilgisi yer almaktadır. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 802-805.

edilirdi. Bu kuşların Osmanlı Devleti padişahına da gönderildiği Adil Giray Han'ın 4 Haziran 1670 tarihli yarlığındaki "...geçen yıl saadetlü Âl-i Otmân padişahına gönderdiğiniz şunkar kuşlarınızı görüp söylemiştik. Şimdi dört şunkar ile dört karçığa gönderiniz..." ifadelerinden anlaşılmaktadır⁸⁰¹. Kuşların temin edilememesi ya da getirilirken telef olması halinde Rus elçi heyeti bir şunkar kuşu başına bin altın ödemek zorundadır⁸⁰². Han'a kuşların takdiminden sonra elçilerin getirdiği *tanrı nimeti sayılan ekmek (ètmek)* ve bir sandık içersinde *arakı horilka (hōrlıka)*⁸⁰³ denilen içecek hana takdim edilirdi⁸⁰⁴. Gelen uluğ hazine açılarak *elçi divanı* adı verilen bu merasimde hazır bulunan han, kalgay ve nureddin sultanlar⁸⁰⁵, uluğ ağa (vezir) , diğer vezirler, karaçi beyleri ve Kırım mirzalarına tek tek gösterilirdi. Murad Giray Han'ın kalgay sultanı Tohtamış Giray Sultan, Rus çarına gönderdiği 17 Mart 1682 tarihli yarlığında, hanın huzuruna arz edilip elçi divanına çıkan Rus elçi başı ve yazıcısının getirdiği *hazinenin ve koltkaların* kalitesizliğinden dolayı divanda bulunan üyelerin önünde mahcup olduklarını sert bir üslupla ifade etmiştir⁸⁰⁶. Kalgay ve nureddin sultanlar Bahçesaray dışında kendi saraylarında bulunduklarında, han'ın sarayındakine benzer merasimler bu sultanların saraylarında da yapılırdı, ancak bu merasimler Rusların kalgay ve nureddin sultanlara *yıllık hazine* payı ve *bölek* gönderdiği dönemlerde gerçekleşirdi⁸⁰⁷.

Kırım Hanlığı'nda hazine teslimi dışında barış müzakereleri ve şart-name imzalanması gerektiği durumlarda da diplomatik merasimler uygulanmış ve yarlıklarda mevcut siyasi duruma göre zaman zaman diplomaside barış yapmanın yollarının arandığının bilgileri yer almıştır. Kırım Hanlığı'nda mütarekelerden sonra veya yeni hanın tahta çıkmasıyla birlikte yabancı devletlerle belirli merasim ve usuller çerçevesinde barış görüşmeleri yapılmıştır. Barış şartları üzerinde anlaşmaya varılması halinde, barışın resmîleştirilmesi için yabancı devletler tarafından uygulanması gereken bir dizi teamüller mevcuttur. Antlaşmaların Kırım Hanlığı tarafından onaylanabilmesi için yabancı elçilerin hanın huzuruna çıkıp *altın payza* ve *mühürlü bir yarlık* almaları gerekiyordu. Han'ın sarayında yapılan merasimden sonra kalgay ve nureddin sultanlar yabancı elçileri kabul ederler ve hanın kabul ettiği barış şartlarının kendileri tarafından da kabul edildiğini yarlıklarıyla beyan etmelerinden sonra Kırım Hanlığı barış dönemine girmiş oluyordu. Yarlıklarda hanın mühürlü tamgasını taşıyan ve antlaşmaların geçerliliğini onaylayan belgeler *şart-nâme-i hümâyun* ve *ahd-name-i hümâyum* olarak ifade edilmiştir.

⁸⁰¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 593-594.

⁸⁰² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682, 683-686, 745-749.

⁸⁰³ *Arak (arakı)*: Damıtılmış içki, *Horilka (hōrlıka)*: Ukrayna votkası. Bkz. Bkz. Arpacı vd., s. 195.

⁸⁰⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 670-682, 683-686, 745-749.

⁸⁰⁵ Han'ın sarayındaki hazine teslimi sırasında kalgay ve nureddin sultanlar, o sırada Bahçesaray'da bulunuyorlarsa *elçi divanı* heyetine katılırlardı.

⁸⁰⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 683-686.

⁸⁰⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 662-663.

Kırım Hanlığı yarlıklarında sınır bölgelerinde de barış müzakereleri yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Adil Giray Han döneminde 1668 yılında Kırım ile Lehistan arasındaki barış müzakeresi iki devletin sınırında gerçekleşmiştir. Kırım tarafı, kalgay Kırım Giray Sultan başkanlığındaki Kırım beyleri ve ağaları tarafından temsil edilirken Lehistan tarafı, Leh kralının baş hatmanı başkanlığındaki bir elçilik heyeti tarafından temsil edilmiştir. Müzakerelerin ardından iki Leh boyarı, yıllık hazinelerin Kırım Hanlığı'na teslim edilmesini garanti altına almak için rehine olarak Kırım heyetine bırakılmıştır. Karşılıklı şartların görüşülüp kabul edilmesinin ardından şartnameler imzalanmış ve Kırım heyetinden Dedesh Ağa, hazine ile hediyeleri teslim almak ve kalan müzakereleri yürütmek üzere Lehistan heyetiyle birlikte kalırken, kalgay sultan ve Kırım heyetinin diğer temsilcileri rehine olarak tutulan Leh boyarlarla birlikte Kırım'a dönmüşlerdir. Bahçesaray'a getirilen barış şartnamesi han tarafından onaylanarak Lehistan tarafına gönderilmiştir⁸⁰⁸. Ayrıca Kırım'a dönen kalgay Kırım Giray Sultan tarafından Leh Kralı Yan Kazimir'e gönderilen yarlıkta, Leh tarafında bırakılan Dedesh Ağa'nın, *han-ı âli-şan ağaçamıza verile gelen peşkeş ahd-ı için* ifadeleriyle hazineyi teslim almak için yetkilendirildiği bilgisi yer almıştır⁸⁰⁹.

Yarlıklarda Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı ile sınır bölgelerinde yaptığı müzakere bilgileri de yer almıştır. Adil Giray döneminde 1668 yılında Ten Nehri üzerinde gerçekleşmiş ve Rus temsilcileri müzakereler sonunda anlaşılan şartların onaylanması için hanın huzuruna çıkarak altın payza mühürlü şartname metnini almışlar ve yanlarına verilen bir Tatar atlısı eşliğinde Moskova'ya gönderilmişlerdir⁸¹⁰. Murad Giray döneminde 1682 yılında Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı heyetlerinin, sınır bölgesi Pereboloçna'da yaptığı barış müzakerelerinin sonrasında anlaşılan şartlarının suretinde, hanlığı temsilen uluğ ağa olan vezir ve elçi başı mirzalarının da mühürleri yer almıştır⁸¹¹.

Barış zamanlarında Rus elçi heyetinin üst düzey yetkilileri, *elçi başı, başyazıcı, baş tilmaç* ve diğer *iki tilmaçtan* oluşan heyet, yıllık hazinenin teslimine kadar Kırım'da kalır ve *elçilik evlerinde* ikamet ettirilirdi⁸¹². Elçilerin günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için han tarafından kendilerine *günlük ulufeler* verilir, *elçilik evlerine* yerleştirilir ve bu evlerin bakım onarımı elçiler tarafından yaptırılırdı⁸¹³. Buna karşılık yarlıklarda yer alan bilgilere göre hanlığın Moskova'ya gönderdiği Kırım elçilerinin kalacakları yerlerin bakımı Rus Çarlığı tarafından yapılmaktadır⁸¹⁴. Rus elçileri kaldıkları bu evlerin harcamaları için Kırım mirzalarından *kabala* adı verilen bir senetle borç alma

⁸⁰⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 559-562.

⁸⁰⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 562-564

⁸¹⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 567-568.

⁸¹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 696-701.

⁸¹² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 599-602.

⁸¹³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 584-592.

⁸¹⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 784-785.

hakları bulunmakla beraber bu borcun Moskova'ya giden bir sonraki Kırım elçisine ödenmesi zorunluluğu vardır⁸¹⁵. Elçilik heyetinden birinin vefatı durumunda ölüm nedenin araştırılıp sonuca bağlanması için hanlık tarafından imam ve müezzinler görevlendirilmektedir⁸¹⁶. Rus elçilere eksik teslim ettikleri tiyış ve hazineler için de kabalalar imzalatılmıştır. Bahadır Giray Han (1637-1641) döneminde Rus elçisi İvan Fostav'a getirdiği hazinede çok fazla eksik olması nedeniyle eksik gelen eşyaların değerine karşılık gelen bin dokuz yüz altın tutarında kabala imzalatılmıştır⁸¹⁷.

Elçilerin imzaladığı kabalaların hukuki geçerlilik kazanması için hanlık, borçluların her birine kefil bulur ve bu kişiler genellikle hanın baş veziri olan uluğ ağalar olurlardı. Eksik gelen hediye ve tiyışlerin bir listesi çıkartılarak defterlere kayıtları yapılır ve mühürlenerek bu listeler Moskova'ya bir atlı haberci ile gönderilirdi. Habercinin olumlu bir cevap ile dönmesi için Moskova'ya üç aylık süre verilir ve bu süre zarfında Rus elçiler Kırım'da rehin tutulurdu. Moskova'nın yanıtı olumsuz olursa, sorun çözülene kadar eksik tiyış sahiplerinin alacakları Rus elçisinin kefil olan uluğ ağa tarafından ödenmektedir⁸¹⁸. Kırım'da bulunan Rus elçilerinin durumu hanlığın Rus Çarlığı ile ilişkilerin durumuna göre değişmektedir. İlişkilerin gerginleştiği dönemlerde elçilerin geri dönmelerine izin verilmez hatta iki devlet arasındaki ilişkilerin kötüleşmesi durumunda hapse dahi atılırlardı. Böyle zamanlarda hanlık tarafından elçi veya atlı çapkunlar gönderilmez, iletişim yabancı tilmaçlar tarafından sağlanırdı⁸¹⁹. IV. Mehmet Giray Han döneminde Ruslara gönderilen iki Kırım elçisinin öldürülmesi üzerine hanın yarlığı Kırım'da bulunan Rus tilmaç'a verilerek gönderilmiştir⁸²⁰.

Kırım Hanlığı'nda elçiler, uluğ hazine'nin *almaşuv* yerinden alınması, devletlerarası iletişimde önemli belgelerin taşınmalarının yanı sıra, esir mübadelesi yapılması durumlarında değiş-tokuş işlemlerinde de önemli görevler üstlenmişlerdir. Kırım'da esir tutulan Rus *boyar (bayar)*⁸²¹ ve diğer esirlerin sınır bölgelerine götürülerek karşı tarafta yer alan Tatar esirleri ile değiş tokuş yapılması, *almaşuv beyi* olarak adlandırılan mirza ünvanlı kişi ve onun hizmetinde yer alan elçilik heyeti tarafından sağlanmıştır. I. Selim Giray Han, 1672 tarihinde Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e

⁸¹⁵ Rus çarı Aleksey Mihayloviç'in Adil Giray Han'a gönderdiği 1670 tarihli yarlığında Kırım elçisi Mustafa Ağa'nın, "...hanımızın gönderdiği adamların borç kabalaları adam başına onar som'dır..." ifadelerine yer vermiştir. Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 605-606.

⁸¹⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 65-76.

⁸¹⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 238-242.

⁸¹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 248-251, 827-831.

⁸¹⁹ Arpacı vd., a.g.m., s. 197.

⁸²⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 870-872.

⁸²¹ Büyük toprak sahibi Rus soylularına verilen ünvan. Boyarlar, Altın Orda Hanlığı'nda Berke Han'ın İslamlaştırma politikalarını kabul etmeyen, Hristiyan Rus knezlerin kendilerine verdiği topraklara çekilip kendi yönetimlerini kurup orada yaşamayı tercih eden Türk-Moğol gruplarıdır. Zamanla Slavlaşmış Hristiyanlığı kabul eden Türk-Moğol ve Slav topluluklarının karışımı olan bu gruplar, Rus seçkinlerin üst sınıfı olan boyarlık müessesesini oluşturmuştur. Bkz. Akgün Attar, "Rus-Türk İlişkileri Perspektifinden Rusya'nın Doğu Anadolu politikaları", **Erdem Dergisi**, 15(45-46-47), 2007, s. 4.

gönderdiği yarlığında, üç yıldan beri gönderilmeyen hazine ile Kırım'da tutsak olan Rus boyarı Vasili Bariseviç Şeremetev'in *culu (yulu)*⁸²² parasının *atmış bin kara kuruş ve yahut iki kara kuruş yerine bir kızıl altın* olarak, Tatar tutsaklarla birlikte almaşuv yerine gönderilerek almaşuv beyi'ne teslim edilmesini istemiştir. Aynı yarlıkda yer alan diğer ifadelerde Rusların bu şartları kabul etmesi gerektiğine yönelik şart-nameye atıfta bulunularak esir boyar Vasili Bariseviç Şeremetev, Rus yatur elçisi yazıcı Gavril Mihaylav ve diğer esirlerin almaşuv beyi eşliğinde almaşuv yeri olan Buzuk'a gönderileceği belirtilmiştir⁸²³.

Yarlıklarda Rus Çarlığı ve Kırım Hanlığı arasında uluğ hazine teslimi ve esir değişim faaliyetlerinin yapıldığı yerler *almaşuv yeri* olarak zikrolunmuştur. Söz konusu iki devlet arasındaki siyasi gelişmeler sonucunda yaşanan toprak kayıpları, almaşuv yerlerinin farklı bölgelerde yer alması durumlarına yol açmıştır. Yarlıklarda uluğ hazine teslimi, esir değiş tokuşu ve *culu* paraların ödenmesinin birlikte ve aynı yerlerde de gerçekleştirdiğine dair bilgiler mevcuttur. Tarihi süreç içinde uluğ hazine teslimi 1642'de *Valuka*'da, 1672'de *Buzuk*'da, 1682'de *Pereboloşna*'da yapılmıştır. Esir değişimi ve *culu* paralarının tahsilatı aynı anda yapıldığı için *değiş tokuş (takas)* için seçilen yerlerde aynıdır. Bu yerler 1667'de Ten Nehri üzerinde bulunan *Çerkeskirman*'da, 1671-1680 arasında *Azak*'da, 1681'de ise *Pereboloşna*'da yapılmıştır. Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı'nın sınır bölgelerinde gerçekleşen teslimat ve takaslarda yer değişikliklerinin olması karşılıklı toprak kayıpları nedeniyle sınırların değişmesinden kaynaklanmıştır⁸²⁴. Yarlıklarda esir değişimlerinin *culu* parası olmadan fidyesiz gerçekleştiği de görülmektedir. Murad Giray Han döneminde Barabaş Hatmanı ile yapılan esir değiş tokuşu fidyesiz yapılmıştır. Murad Giray Han, yarlığında Leh tarafında bulunan Tatar esirlerin Koşavi'ye getirilip bunun Kırım'a bir haberci ile bildirilmesini istemiştir. Kırım'da bulunan kazak esirlerle birlikte gidecek olan elçilerin "...İslamkirman da, güçlü Tatar esire karşılık güçlü kazak esir, güçsüz Tatar esire karşı da güçsüz kazak esir..." olacak şekilde yapılacağı ifade edilmiştir⁸²⁵. Elçilik faaliyetleri ve esir mübadelesi sırasında meydana gelen eksik ve hatalı *culu* parası tahsilatları, Kırım hanı değişmiş olsa bile Ruslara sürekli hatırlatılarak ödemenin bir an önce yapılması hususunda istikrarlı bir tutum sergilenmiştir. Adil Giray Han (1666-1671) döneminde *culu* parası olarak almaşuv bey'i Kan Mehmed Mirza'ya *gümüş para diye bakır akçe* verilmesi, I. Selim Giray Han döneminde Ruslara hatırlatılarak gümüş akçelerin bir an önce gönderilmesi istenmiştir⁸²⁶.

⁸²² *Culu (yuluv, yulug)*, fidyeye, kurtuluş parası. Bkz. Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 987; Toparlı vd., a.g.e., s. 329; Argunşah ve Güner, a.g.e., s. 717.

⁸²³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 619-622.

⁸²⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 613-616, 619-622, 687-688, 651-653, 824-826.

⁸²⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 886-888.

⁸²⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 894-897.

Kırım Hanlığı'nın elçisi ve atlıları yılda dört kez Rus Çarlığı'nın merkezi Moskova'ya gidiyor ve her gidişlerinin masrafı Rus Çarlığı tarafından karşılanıyordu. Moskova'ya giden Kırım elçilik heyetinin kaldıkları süre boyunca tüm gıda ve giyim ihtiyaçları karşılandığı gibi kışın Kırım'a dönmek zorunda kaldıklarında da tüm ihtiyaçları Rus Çarlığı tarafından karşılanıyordu. Ayrıca Kırım'a gelen Rus Çarlığı elçilerinin Kırım'da bulundukları süre zarfındaki masrafları da çarlık tarafından karşılanıyordu. Rus Çarlığı, yıllık hazineyi teslim almak ve esir değişimi için almaşuv yerine giden Kırım elçilerine de ödemeler yapmak zorundaydı. Rus kaynaklarında yer alan bilgilere göre, XVII. yüzyılın ilk yarısında Rus Çarlığı ile Kırım Hanlığı arasındaki diplomatik süreçte Çarlık tarafının Kırım elçileri ve kendi elçileri için yaptığı masraflar; Almaşuv yerinde (sınırdaki) ödenen 45.000 ruble, Moskova'daki Kırım elçi ve atlılarının masrafı için ödenen 265.000 ruble, Kırım'daki Rus elçi ve atlılarının masrafı için 224.000 ruble'dir⁸²⁷.

Elçilere yönelik saldırılar ve alıkoymalar nedeniyle Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasında zaman zaman diplomatik sorunlar da ortaya çıkmıştır. Kırım elçilerinin gerek Barabaş Kazakları tarafından yolda öldürülmesi gerekse Rus çarlığında yaşadıkları zorluk konusunda çarlığa uyarılarda bulunulmuştur⁸²⁸. Adil Giray Han'ın 1671 tarihli yarlığında, Moskova'da bulunan Kırım elçisi Sefer Ağa'nın çürüyen elbiselerinin yerine yenisini almak için para değiş tokuşu yaptığı, akçe karşılığında *vilatimur* parası aldığı bilgisine yer verilmiştir⁸²⁹. Yarlıklarda Kırım elçisi ve yoldaşlarının saldırılar sonucu ölmesi durumunda, hanlığın Rus Çarlığı'ndan kan parası olarak belli bir tutar da altın talep ettiği görülmektedir. Murad Giray Han (1678-1683)'ın veziri Ahmed Ağa'nın 1680 tarihli yarlığında, Kırım elçisi Sadi Ağa'nın Moskova'dan dönerken *Süt (Süd) Suyu* yakınında Barabaş Kazakları tarafından saldırıya uğraması ve yanında bulunan elçilik heyetinden on beş kişinin öldürülmesi üzerine Ruslardan, kişi başına *bin altın kan parası* istenmiştir. Ayrıca yarlıkta kan parasının hazine tesliminden önce yapılması gerektiği vurgulanmıştır⁸³⁰.

Yarlıklarda Rus tarafının, Kırım Hanlığı'na giden elçilerine kötü muamelede bulunulmasından dolayı şikâyetçi oldukları dair bilgileri de yer almaktadır⁸³¹. 1685 tarihli I. Selim Giray Han'ın Rus çarları V. İvan Alekseyeviç ve I. Petro Alekseyeviç'e gönderdiği yarlığında Rus Çarlığı'nın, Murad Giray Han zamanında Rus elçilerine yönelik kötü tutum ve davranışlar ve defterlerde yazılı olmayan tiyış talepleri nedeniyle hazine teslimi için Kırım Hanlığı'na artık *yatur elçi* göndermeyecekleri bilgisi yer almaktadır. Ayrıca yarlıkta geçen ifadelerde Rusların, Kırım Hanlığı'ndan da kendilerine *yatur elçi* göndermemesini talep ettikleri anlaşılmaktadır⁸³².

⁸²⁷ Novoselyskiy, a.g.e., s. 483-484.

⁸²⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 556-558, 636-638, 638-640, 717-721.

⁸²⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 606-607.

⁸³⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 645-648.

⁸³¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 801-802, 802-805.

⁸³² Ahmed Cevdet Paşa, Murad Giray Han'ın hükümdarlığı döneminde Rus elçilerine yapılan kötü muameleyi, *Murad Giray Han'ın şüursuz ve sürekli sarhoş olması* nedeniyle Rus elçilerine yersiz bir şekilde hakaret etmesi ve bu olaylar

Dolayısıyla yarlıklarda iki devlet arasında zaman zaman gerginleşen siyasi ilişkiler nedeniyle elçilik faaliyetlerinin kesintiye uğradığı görülmektedir. Rus Çarlığı, XVII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kırım Hanlığı ile doğrudan diplomatik ilişki kurmayı kesmiş ve Kırım'a gönderdikleri nameleri kendi elçileri yerine Lehistan'lı kazak hatmanlar vasıtası ile ulaştırmışlar ve iletişimi hatmanlar üzerinden sağlamışlardır. 1686 tarihli I. Selim Giray Han'ın yarlığında, Rus Çarları V. İvan Alekseyeviç ve I. Petro Alekseyeviç'in belgelerini, Potkalı Kazakları'nın Kırım Hanlığı'na ulaştırdığı bilgisi yer almaktadır⁸³³.

Osmanlı Devleti'nin Rus Çarlığı'na karşı en büyük koruma kalkanı olan Kırım Hanlığı, bu iki devlet arasındaki diplomasiyi sürdürme görevini de üstlenmiştir. Yarlıklardan anlaşıldığı üzere Rus Çarlığı'nın Osmanlı Devleti ile direkt bir diplomatik ilişkisi bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'ne gönderilen Rus elçileri önce Kırım Hanlığı'na gelirler, iletmek istedikleri talepleri bir tilmaç vasıtasıyla hana sunarlar ve hanın uygun bulması neticesinde yanlarına verilen Kırım elçisi ile birlikte İstanbul'a ulaşırlardı. Ancak 1636 tarihli kalgay Hüsam Giray Sultan'ın yarlığında Rusların, *alışıla gelmiş olan âdet ve kanunlara* mugayir davrandığı belirtilmiş ve Osmanlı Devleti'ne elçi gönderme hususunda Ruslar uyarılmıştır⁸³⁴. Yarlıklarda *Bahçesaray Antlaşması*'nın imzalanması sırasında Osmanlı Devleti'nin, Kırım Hanlığı'na Ruslarla diplomatik süreci yönetme yetkisi verdiği, Murad Giray Han'ın Rus Çarlığı'na gönderdiği, anlaşma şartlarını içeren yarlığından anlaşılmaktadır⁸³⁵. Ayrıca yarlıklarda Kırım Hanlığı'nın 1686 yılına kadar Rus Çarlığı ve Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerde etkin olduğu ancak I. Selim Giray Han'ın Rus çarı Petro Alekseyeviç'e gönderdiği 1704 tarihli yarlığında, Osmanlı Devleti'nin Mustafa Ağa adlı kendi elçisini Kırım üzerinden Rus Çarlığı'na gönderdiği bilgisi mevcuttur. Söz konusu yarlıkta Osmanlı Devleti elçisinin uzun bir süre geçmesine rağmen geri dönmediği ve akibeti hakkında Rusların, Kırım Hanlığı'na bilgi vermesi istenmiştir⁸³⁶.

sonucunda Rusların Kırım'a elçi göndermeyi kestikleri şeklinde ifade etmiştir. Dolayısıyla bu olay Kırım Hanlığı'nın Ruslarla Osmanlı Devleti arasındaki iletişimdeki rolünü de sarsmış ve ortadan kaldırmıştır. Rusların Kırım Hanlığı yerine *Bender* valileri aracılığıyla Osmanlı Devleti'yle diplomatik ilişkiler kurmaya başlaması doğrudan İstanbul'a elçi gönderme şanslarını güçlendirmiştir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, s. 87; Halim Giray, a.g.e., s. 71; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 733-735.

⁸³³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 761-763.

⁸³⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 147-150.

⁸³⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 651-653.

⁸³⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 758-759, 771-772.

Tablo 12: 1666 -1767 Yarlıklarında Adı Geçen ve Kırım Hanlığı'na Gönderilen Yabancı Elçiler⁸³⁷

Han Dönemi	Rus Elçilerinin Ünvan ve Adları	Lehistan ve Prusya Elçilerinin Ünvan ve Adları	Yarlık Nr.
Adil Giray Han (1666-1671)	<i>Elçibaşı Şaşa Beylerbeyi Boyar Afanasi Lavrinteviç</i>	Lehistan Elçisi	203
	<i>Ardin Naşokin</i>	Karvavaski	
	<i>Müşavir Dyak Grasim Simanoğlu Dohtorov</i>		219
	<i>Lokyan Timafeyoğlu Golosov</i>		
	<i>Dyak Yefim Radyon</i>		
	<i>Bağdan Uşakov</i>		
	<i>Petr Dolgov</i>		
Adil Giray Han (1666-1671)	<i>Elçibaşı sipahi Vasili Fyodoraviç Yelçin</i>		224
	<i>Yazıcı Yakov Çernasov</i>		
	<i>Baş tilmaç Abdullâh Babasin</i>		227
	<i>Jlaç Boğdan Pastarikof</i>		
	<i>Vasili Zaharov</i>		228
	<i>Baş tilmaç Abdullâh</i>		
Adil Giray Han (1666-1671)	<i>Yvan Siyoş</i>		229
	<i>Elçi Vasili Yelçin</i>		
	<i>Yazıcı Gavril Mihaylav</i>		230, 231
	<i>Tilmaç Laçin</i>		
	<i>Yazıcı Gavril Mihaylav</i>		234
	<i>Yazıcı Gavril Mihaylav</i>		
I. Selim Giray Han (1671-1678) 1. Saltanatı	<i>Elçi sipahi Vasili Fodaraviç Şişkin</i>		235
	<i>Yazıcı Gavril Mihaylav</i>		
Murad Giray Han (1678-1683)	<i>Elçi Londi</i>		251
	<i>Elçi Vasil Mihayloviç</i>		252, 253
	<i>Tapkin İstolnik</i>		
	<i>Braslav Polkovniki Dyak Nikita Museviç</i>		255
	<i>Elçi Vasil Mihayloviç</i>		
	<i>Tapkin İstolnik</i>		256
	<i>Braslav Polkovniki Dyak Nikita Museviç</i>		
	<i>Akalniçe H'aneskev</i>		258, 259, 260
	<i>Tilmaç Padyaç Damantay</i>		
	<i>Elçi Sipahi Sofracı Nazariya Petroğlu Minliska</i>		261
	<i>Yazıcı Fyodor Martinoğlu</i>		
Murad Giray Han (1678-1683)	<i>Elçi Sipahi Sofracı Nazariya Petroğlu</i>		262
	<i>Elçi Minliske</i>		
	<i>Yazıcı Fyodor Martinoğlu</i>		263
Murad Giray Han (1678-1683)	<i>İstanişka Paloyhit Koçumar</i>		
	<i>İstanişka Peter Hivançka</i>		

⁸³⁷ Velyaminov-Zernov'un eserindeki ilgili tarih aralığında adı geçen ve Kırım Hanlığı'na gelen elçilerinin adlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 12: Devamı

Han Dönemi	Rus Elçilerinin Ünvan ve Adları	Lehistan ve Prusya Elçilerinin Ünvan ve Adları	Yarlık Nr.
	<i>Sofracı</i> Nazar Petroviç <i>İstolnik</i> Minliske Padyaç Fyodor Martinovi		264
	<i>Tilmaç</i> Taras İvan <i>Tilmaç</i> Vasili Közleviç		265, 266
	<i>Akalniçe ve Voyvoda</i> Peter Dimitriyeviç <i>Dyak</i> Kirila Alekseyoğlu <i>Poslannik Sofracı ve Polkovnik</i> Vasil Tapkin <i>Dyak</i> Nikita Zotu <i>Elçi</i> Nazarin Milinskev <i>Yazıcı</i> Fyodor Martinoğlu <i>Poslannik Sofracı</i> Nikita Tarakanov <i>Yazıcı</i> Peter Borosov		267
	<i>Akalniçe ve Voyvoda</i> Kirila Usupoviç Holopov <i>Dyak</i> Timafey Partapopov <i>Poslannik Sofracı Polkovnik</i> Vasili Tapkin <i>Dyak</i> Nikita Zotu <i>Poslannik Sofracı</i> Nazarin Milinskey <i>Yazıcı</i> Feder Martin <i>Poslannik</i> İvan Partopopov <i>Yazıcı</i> Dimitri Parfınyev		268
	<i>Yatur Elçi Sofracı</i> Nikita Tarakanov <i>Yazıcı</i> Peter Borosov		269
	<i>Yumuş Tilmaç</i> Vasiley Kazlov <i>Sipahi Sofracı</i> Nikita Sigontaviç Tarakanov		270, 271
	<i>Yumuş Tilmaç</i> Vasiley Kazlov		272
	<i>Sipahi Sofracı</i> Nikita Tarakanov <i>Yumuş Tilmaç</i> Vasiley Kazlov		273
	Hazine Elçisi İvan Palitiç		274
	<i>Elçi</i> İvan Palitiç <i>Yazıcı</i> Dimitri Parfindyev		275, 276, 277
I. Selim Giray Han (1684-1691) 2. Saltanatı (1692-1699) 3. Saltanatı (1702-1705) 4. Saltanatı	<i>Elçi</i> Vasil Mihayloviç Tapkin İstolnik <i>Braslav Polkovniki Dyak</i> Nikita Museviç		284
	<i>Tilmaç</i> Hiveli Petra		286, 287, 288
	<i>Potkalı Koşaminin Koşkavası</i> Dragmi <i>Leh Hatmanı</i> (isimsiz)		289
	<i>Potkalı Kazakları</i> (isimsiz)		291
		<i>Nijon Sudyası</i> (isimsiz)	298
		Prusya Elçileri	300
		Yozef Lupovski Pisar Hilimski	
II. Selâmet Giray Han (1740-1743)			

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kırım Hanlığı'nın 1666-1767 yılları arasındaki diplomatik yazışmaları; vergi talepleri, Rus Çarlığı ve Lehistan Krallığı'nın kazak gruplarını desteklemesi sonucu Kırım ve Osmanlı Devleti topraklarına yapılan saldırılar, vergiler, elçilik faaliyetleri, esir değişimleri, tuz ticareti ve Kırım sarayında gerçekleşen resmî kabul merasimleri gibi dönemin siyasi ve diplomatik olaylarının ayrıntılarını içermektedir.

Kırım Hanlığı, Altın Orda Hanlığı teşkilatı temelinde kurulmuş ve devlet idari yapısının kökü Cengiz yasalarına dayanan örfî kurallar çerçevesinde şekillenmiştir. Ancak 1475 yılı itibarıyla gerçekleşen siyasi olaylar neticesinde Kırım Hanlığı'nın, Osmanlı Devleti himayesine girmesi hanlığın devlet teşkilatı, iktisadi düzeni ve diplomatik geleneğinde önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Özellikle dil ve üslup bakımından Osmanlı Devleti'nin resmî yazışma geleneğinin etkisi Kırım Hanlığı'nın son dönem resmî yazışmalarında sıklıkla görülmeye başlanmıştır. Velyaminov-Zernov'un söz konusu eserinde yer alan yarlıklar, Kırım Hanlığı'nın Altın Orda Hanlığı'nın bakiyesi olduğunu göstermekle birlikte Osmanlı Devleti'nin etkisi altında olduğunu da destekler niteliktedir.

Altın Orda Hanlığı'nda olduğu gibi Kırım Hanlığı'nın yönetici kadrosu da Cengiz soyundan gelen han, kalgay ve nureddin makamlarından oluşturulmuştur. Ancak Altın Orda Hanlığı ve Moğol İmparatorluğu'nda bulunmayan kalgay ve nureddin makamlarının kurulması Kırım Hanlığı tarafından kurumsallaştırılmıştır. Kırım Hanlığı'nda kalgaylık ve nureddinlik makamlarının oluşturulması, hanlık içinde ve yönetimde güçlü bir yapıya sahip olan kabile aristokrasisine ve tabilik sonrasında Osmanlı Devleti'ne karşı Kırım hanlarının otoritesini pekiştiren kurumlardır. Moğollar ve Altın Orda Hanlığı'nda olduğu gibi Kırım Hanlığı'nda da güçlü bir kabile aristokrasisi mevcuttur. Yarlıklara göre, Karaçi olarak adlandırılan bu kabilelerin gücü 1666-1767 yılları arasında da hanlık yönetiminde etkili olmuştur. 1666-1767 tarihleri arasındaki yarlıklarda adı geçen Karaçi kabileleri *Şirin*, *Külüğ*, *Manşur*, *Argun*, *Süleş* ve *Mankıt*'lardır.

Kırım Hanlığı'nın ilk dönemlerinde gönderdiği resmî diplomasi belgeleri Altın Orda Hanlığı'nda olduğu gibi *yarlığ* ve *yarlığ-ı şerif* olarak adlandırılmış ancak XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin diplomatik geleneğinin bir etkisi olarak hanların diğer devletlere gönderdiği yarlıklar için *name-i hümayun* ve *ferman-ı Şerif* terimleri de kullanılmıştır. Kırım Hanlığı yarlıkları Kırım Türkçesiyle yazılmış ancak XVI. yüzyıldan itibaren Kırım Hanlığı'nda kullanılan dil, Altın Orda Hanlığı'nın sözlük ve üslup yapısının bir devamı olmakla birlikte Osmanlı Türkçesi

etkileriyle karma bir özellik göstermeye başlamıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin diplomatik terminolojisinin bir parçası olan *name*, *hat*, *mektup*, *varaka* terimleri Kırım Hanlığı'nın resmî diplomatik belgelerini tanımlamak için kullanılmaya başlarken, söz konusu yüzyıldan itibaren yarlıklarda da Arapça ve Farsça tamlamalar yer almaya başlamıştır. XVIII. yüzyılın ortalarında bu etki artarak devam etmiş ve özellikle duaların başında yer alan Türkçe *Tengri* ibaresi kaldırılarak dualar tamamen Arapça yazılmaya başlanmıştır.

Yarlıklarda Altın Orda Hanlığı'ndan farklı olarak hanlar *tarak tamga* kullanmışlardır. Yarlıklarda Kırım Hanlığı'nın resmî sembolü olarak olan tarak tamgalarını sadece hanların kullanması, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi fermanlarda sadece padişahın tuğra kullanması ile eşdeğerdir. Kırım Hanlığı yarlıklarda *sözüm* ve *sözümüz* ifadeleri han, kalgay ve nureddin sultanlar tarafından kullanılırken devlet ricali tarafından gönderilen resmî belgelerde bu tabirler kullanılmamıştır. Kırım Hanlığı'nın 1666-1767 yılları arasındaki resmî diplomatik belgeleri incelendiğinde han, kalgay ve nureddin sultanların gönderilerinin yarlık, ağa, bey ve diğer devlet ricalinin gönderilerinin ise bitik niteliğinde olduğu görülmektedir.

XVII. yüzyılın ortalarında Rus Çarlığı siyasi gücünü artırdıkça, Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasındaki resmî yazışmalarda üslup ve hitapta bazı değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Örneğin, Kalgay sultanlar söz konusu yüzyıla kadar protokolde Rus çarlarından daha üst sırada yer alırken, artık daha aşağı seviyede kabul edilmiş ve yarlıklarında çara hitapları buna göre düzenlenmiştir. Aynı şekilde nureddin sultanlarında yarlıklarında üslup ve hitap düzenlemeleri yapılmıştır. 1647 yılından itibaren Rusların isteği üzerine Kırım Hanı, han, kalgay ve nureddin sultanlar dışındaki Kırım devlet ricalinin doğrudan Rus çarlarına yazılı belge göndermelerini yasaklamış, ancak bu yasak 1666-1671 yılları arasında Adil Giray Han döneminde uygulanmamıştır.

Kırım Hanlığı'nın 1666-1767 yılları arasındaki yarlık sayısı incelendiğinde, Lehistan Krallığı'ndan ziyade Rus Çarlığı'na söz konusu yıllar arasında daha fazla yarlık gönderildiği tespit edilmiştir. 1515-1666 yılları arasındaki dönemde Lehistan Krallığı'na gönderilen yarlıkların sayısı fazlayken 1666-1767 yılları arasında önemli ölçüde azalmış ve Rus Çarlığı'na gönderilen yarlıkların sayısı artmıştır. Yine 1515-1666 yılları arasında Rus Çarlığı ve Lehistan Krallığı tarafından Kırım Hanlığı'na gönderilen yarlıkların sayısı yüksekken, 1666-1767 yılları arasında her iki devletten gelen yazışmalar azalmıştır. Bu, 1666-1767 yılları arasında Kırım Hanlığı ile komşu devletlerarasındaki siyasi çatışmaların yüksek olduğu ve diplomatik faaliyetlerin eskiye oranla çok azaldığı anlamına gelmektedir. 1666-1767 yılları arasında Kırım Hanlığı'nın Ruslara daha fazla yarlık göndermesinin nedenleri arasında; Rus Çarlığı'nın bölgedeki güç dengelerini etkileyecek faaliyetleri, Lehistan'ın iç karışıklıklardan dolayı sürekli değişen politikalar izlemesi, Osmanlı Devleti'nin Kuzey sınırlarının korunmasında Kırım'ı bir kale olarak görmesi ve savunma hattının merkezinde Kırım'ın olması sıralanabilir.

Kırım Hanlığı ekonomisinin önemli bir kaynağı da diğer devletlerden toplanan vergilerden elde edilen gelirlerdir. Altın Orda Hanlığı döneminden beri Rus Knezlikleri tarafından ödenen vergiler, Çarlık Rusyası döneminde de Kırım Hanlığı'na ödenmeye devam etmiştir. Kırım Hanlığı yarlıklarında, Rus Çarlığı ve Lehistan Krallığı'ndan toplanan vergilerin isimleri, vergi defterleri ve bu vergilerin hanlık içinde paylaşımına ilişkin bilgi ve bulgulara yer verilmektedir. 1666-1767 yılları arası yarlıklarda hanlığın Ruslardan aldığı vergiler *uluğ hazine*, *koltka*, *bölek* ve *tiyiş* olarak adlandırılırken Lehistan'dan aldığı vergiler *pişkeş* olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bu vergi terimlerinin dışında *hediye* adı altında alınan çeşitli vergilerin adları da yarlıklarda mevcuttur. Osmanlı Devleti vergi sistemi içinde olan ve Kırım Hanlığı vergi terminolojisine giren *harâc*, *vergi*, *mübârek-bâd* ve *pişkeş* terimleri de hanlığın yarlıklarında yer almıştır. Kırım Hanlığı'nda Ruslardan alınan yıllık *uluğ hazine* vergisi yılın ilk güz ayının başında tahsil edilirken, yarlıklarda yer alan bilgilere göre bazı dönemler hanlık tarafından bu verginin Ağustos ayında teslim edilmesi yönünde talepler yapılmıştır. Kırım Hanlığı'nın yarlıklarında en sık tekrarlanan konuların başında vergi ile ilgili olan meseleler gelmektedir. 1515-1666 yılları arasındaki yarlıklarda han, kalgay, nureddin ve Kırım ileri gelenleri için talep edilen tiyiş vergilerinin ayrıntıları defterlere yazılıp yarlıkla birlikte ilgili devletlere gönderilmiştir. Ancak eserde 1666-1767 yılları arasındaki tiyiş taleplerin detayları yarlıkların içine yazılmış ve bu tiyiş vergileri için ayrı bir defter listesi yer almamıştır.

1666-1767 yılları arasındaki yarlıklara göre Ruslardan alınan yıllık *uluğ hazine* teslimleri 1642'de *Valuka*'da, 1672'de *Buzuk*'da, 1682'de *Pereboloşna*'da yapılmıştır. Lehistan Krallığı'nın alınan vergilerin teslim yeri ise *Kamaniçe*'dir. Yarlıklarda özellikle XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Rus Çarlığı'nın çeşitli nedenlerle vergileri zamanında ödemediği ve geciktirdiği görülmektedir. Bu gibi durumlarda hanlıktan gönderilen yarlıklarda, Rus Çarlığı'na sert bir diplomatik dil kullanarak uyarılar yapmıştır. Ruslar tarafından hanlığa gönderilen son yıllık hazine ve vergi teslimi 1686 yılında gerçekleşmiş olup, 1691 yılından itibaren Kırım Hanlığı tarafından Rus Çarlığı'na gönderilen yarlıklarda herhangi bir vergi adı ve vergi talebi bulunmamaktadır.

Kırım Hanlığı yarlıklarında komşu devletlerle yürütülen diplomatik faaliyetler çerçevesinde elçi kabul merasimleri, elçilik heyetlerinin sayısı ve antlaşmaların yürürlüğe girmesi aşamasında izlenen diplomatik süreç hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Kırım Hanlığı sarayında *uluğ hazinenin* yıllık teslimi, han *körnişi* (*görünüş*) adı verilen divanda yapılan merasimle gerçekleştirilirdi. Söz konusu divanda bulunan Kırım Hanlığı yönetim kadrosu ve elçilerin han huzuruna çıkarılması sonrası yaşanan merasim teamülleri yarlıklarda detaylı şekilde verilmiştir. Kırım Hanlığı yarlıklarından, hanlığın erken dönemlerinden itibaren, gittikleri ülkelerde uzun süre ikamet eden daimî elçi statüsünde olan ve *yatur elçi* olarak adlandırılan elçilik faaliyetlerinin tesis edildiği anlaşılmaktadır.

Yarlıklarda esir takasları, Kırım'da esir tutulan Rus boyarlarının *kabala* adı verilen borç senetleri imzaladıkları ve bu esirler karşılığında talep edilen paraya *culu bahası (para)* denildiğine dair bilgiler de mevcuttur. Rus Çarlığı ve Kırım Hanlığı arasında uluğ hazine teslimi ve esir değişim faaliyetlerinin yapıldığı yerler *almaşuv yeri* bu işleri yerine getirmesi için görevlendirilen elçilik heyetinin başında olan kişi ise *almaşuv beyi* olarak zikrolunmuştur. Söz konusu iki devlet arasındaki siyasi gelişmeler sonucunda yaşanan toprak kayıpları, almaşuv yerlerinin farklı bölgelerde yer almasına neden olmuştur. Yarlıklarda uluğ hazinenin teslimi, esirlerin değişimi ve culu parasının ödenmesi işlemlerinin bazı dönemlerde birlikte ve aynı yerlerde yapıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Esir değişimi ve culu paralarının tahsilatı aynı anda yapıldığı için değiş tokuş için seçilen almaşuv yerleri de aynıdır. Yarlıklarda bu yerlerin 1667'de Ten Nehri üzerinde bulunan *Çerkeskirman*, 1671-1680 arasında *Azak*, 1681'de ise *Pereboloşna* olduğu bilgisi yer almıştır.

Yarlıklar sadece Kırım Hanlığı'nın tarihi hakkında değil, aynı zamanda Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığı ile ilgili siyasi gelişmeler hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Lehistan ve Rusya tarafından desteklenen kazak grupları (Özi, Ten Kazakları) ve bölgede yaşayan kazakların (Barabaş, Potkalı, Zaporog, Koşavi Kazakları) Kırım ve Osmanlı Devleti topraklarına saldırıları hakkında da önemli bilgiler yarlıklarda yer almıştır. Lehistan'daki kazak hatmanların sık sık taraf değiştirmesi bölgedeki siyasi dengeyi etkileyen faktörlerden biri olurken, Kırım bölgelerinden yapılan tuz ticareti zaman zaman sorunlara neden olmuş ve yarlıklarda hanlık ile hatmanlar arasında tuz ticari faaliyetlerini düzenleyen antlaşmaların yapıldığı bilgileri yer almıştır.

Yarlıklarda Osmanlı Devleti'nin 1666-1767 yılları arasında Avrupa devletleri, Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığı ile olan mücadelesi, Kırım hanlarının Osmanlı Devleti yanında savaşa girmesi bağlamında yer almıştır. Özellikle I. Selim Giray Han'ın savaflara katılmak için sürekli olarak Kırım dışında olduğu ve Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa gittiği bilgisine yarlıklardan ulaşılmaktadır. I. Selim Giray Han'ın Osmanlı Devleti'nin yanında Lehistan ve Avusturya-Macaristan'a karşı yaptığı seferler ve kazanılan savaşlar sonucunda yazılan yarlıkların ayrıntılarında, Ruslar vergi göndermeyi bıraksa da hanlığın vergi istemeye devam ettiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Sultan III. Ahmed (AE. SAMD. III)

215/20809

Ali Emiri Sultan IV. Mehmed (AE. SMMD. IV)

7/727

Ali Emiri Sultan IV. Mehmed (AE. SMMD. IV)

32/3608

Ali Emiri Sultan IV. Mehmed (AE. SMMD. IV)

6/630

Ali Emiri Sultan IV. Mehmed (AE. SMMD. IV)

50/5830

Ali Emiri Sultan IV. Mehmed (AE. SMMD. IV)

88/10473

Bab-ı Asafl Mühimme Defteri A. {DVNSMHM. d.)

nr. 591 nr. 592 nr. 593 s. 122; nr. 594 nr. 595 nr. 596 nr. 597 s. 123.

Cevdet Hariciye (C..HR..)

96/4766

Cevdet Hariciye (C..HR..)

86/4298

İbnülemin Ensab (İE. ENB)

1/72

Tokapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TS. MA. e)

335/18

Diğer Kaynaklar

- Abdülgaŧfar Kırımî (2014), **Umdetü'l-Ahbâr**, (Haz. Derya Derin Paşaoğlu), Şehabettin Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan.
- Abdullah Bin Rıdvân Osmânü'l-Kırımı (2016), **Tevârih-i Deşt-i Kıpçak**, (Haz. Rasih Selçuk Uysal), Post Yayıncılık, İstanbul.
- Acar, Serkan (2008), “Kâsım Hanlığı (1445-1681)’nda idarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler”, **Tarih araştırmaları Dergisi**, 27(43), 119-130.
- _____ (2013), **Kazan Hanlığı - Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437 – 1552)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2018), “Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 15(60), 34-45.
- _____ (2022), “Savga: Kırım Hanlarının Yağmadan Aldığı Pay ve Tarihi Kökeni”, **Belleten**, 86(307), 861-894.
- _____ (2023), “Ukrayna’nın Tarihî Kökenleri: Kiev Knezliği’nden Kırım Hanlığı’na”, **Türk Tarih Araştırmaları Dergisi**, 8(1), 14-30.
- Ağat, Nurettin (1976), **Altınordu (Cuçi Oğulları) Paraları Kataloğu 1250-1502**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Ahmed Cevdet Paşa (2018), **Târîh-i Cevdet**, I. Cilt, (Haz. Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2022), **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, (Haz. Mustafa Zahir Öner), Büyüyenay Yayınları, İstanbul.
- Ahmetbeyoğlu, Ali (2011), “Tarhan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, içinde (19-20), C. 40, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2021), **Attila ve Hunları**, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Akıntı, Elif (2024), **Kırım Hanlığı’nda Kırım Giray Han Dönemi (1758-1764, 1768-1769)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- H. Aksan, Vırgınia (2011), **Kuşatılmış Bir İmparatorluk - Osmanlı Harpleri (1700-1870)**, (Çev. Gül Çağalı Güven), 2. Baskı, İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî (2013), **Tarih-i Cihan Güşa**, (Çev. Mürsel Öztürk), 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Alan, Hayrunnisa (2013), “Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, **Tarih Dergisi**, 54, 1-20.

- Altuğ, Giray Saynur (2003), “Hanlık Döneminde Kırım”, (Ed. Oktay Aslanapa), **Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Argunşah, Mustafa vd. (2022), **Codex Cumanicus**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arpacı, Mehmet ve Özyetgin, A. Melek (2019), “Kırım Hanlığında Saray Protokolü”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 16 (62), 190-212.
- Arpacı, Mehmet (2023), “Tiyiş Defterlerine Göre Kırım Hanlığı’nda Devlet Ricali ve Kullanılan Terminoloji”, **Dil Araştırmaları Dergisi**, 17(33), 131-152.
- _____ (2023), **Kırım Hanlığı’na Ait Resmi Yazışmalardaki (16-18 Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal Ve Kültürel Terimler (Zernov Neşriyatına Göre)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Artamonov, Mihail İllarionoviç (2008), **Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- _____ (2020), **Kimmerler ve İskitler**, (Çev. Muhammet Şen), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Aslanapa, Oktay (1979), **Kırım ve Kuzey Azerbaycan’da Türk Eserleri**, Baha Matbaası, İstanbul.
- Atmaca, Emine (2020), “Karai Mezhebi ve Bu Mezhebi Benimseyen Karay Türkleri”, **Mesos Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi**, 2, 57-81.
- Attar, Akgün (2007), “Rus-Türk İlişkileri Perspektifinden Rusya’nın Doğu Anadolu politikaları”, **Erdem Dergisi**, 15(45-46-47), 1-18.
- Aykut, Şevki Nezihi (2002), “Osmanlı Sikkeleri”, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, 1. Baskı içinde (823-842), C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Baron De Tott (1978), **18. Yüzyılda Türkler**, (Çev. Mehmet R. Uzmen), Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 89, Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- Bartl, Peter (1998), “17. Yüzyılda ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu”, **İlmi Araştırmalar Dergisi**, 6, 301-330.
- Barthold, V.V. (2020), **Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan**, (Çev. Seniha Sami Moralı, Haz. Gülnar Kara), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Başer, Alper (2011), “Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler Ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfatı”, **Turkish Studies-İnternational Periondical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, 6(1), (247-762).
- Başer, Banu (2018), “Diplomasi Dili Olarak Türkçe: Kırım Diplomatik Yarlıkları”, **Türk Uluslararası Dil, Edebiyat Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, 1(13), 382-400.

- Bayat, Fuzuli (2020), **Ortak Türkçe Sözlük 11-16 Yüzyıllar**, Ötüken Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
- Baykal, Bekir Sıtkı (2000), **Tarih Terimleri Sözlüğü**, 3. Baskı, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara.
- Beydilli, Kemal (1985), **Büyük Friedrich Ve Osmanlılar**, Güryay Matbaacılık, İstanbul.
- _____ (2007), “Prusya”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, içinde (354-358), C. 34, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Birinci, Onur (2024), **Pierre Ruffin’in Kırım Günlüğü Işığında Maksud Giray Han Dönemi (1767-1768)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bıyık, Ömer (2014), **Kırım’ın İdarî ve Sosyal Ekonomik Tarihi (1600-1774)**, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul.
- Caferoğlu, Ahmet (2021), **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Can, Aykut (2022), **Hurremî Çelebi Akay Tarihi (Tenkitli Metin-Değerlendirme)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi Marmara Üniversitesi - Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Clauson, Sır Gerard (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford At The Clarendon Press, Oxford.
- Davies, Brian L. (2016), **The Russo-Turkish War, 1768-1774 Catherine II. and the Ottoman Empire**, Bloomsbury Publishing, London.
- Derin, Derya (2003), **Abdülğaffar Kırımî’nin Umdet’ül-Ahbar’ına (Umdet’üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Derin Paşaoğlu, Derya (2013), “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, **History Studies International Journal Of History**, 5(2), 347-386.
- _____ (2014), “Altın Orda ve Kırım sahasında bozkır aristokrasisinin güçlü temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 33(56), 147-190.
- _____ (2020), “Hâkimiyetin Meşruiyeti Ekseninde, Osmanlı Topraklarında Kırımlı Girayların Rehin Meselesi Ve Tarihi Alt Yapısı”, (Ed. Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik), **Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde**, C. 2, içinde (852-875), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- _____ (2020), “19. Yüzyılda Karadeniz’in Kuzeyinden Türkiye’ye Yapılan Göçlere Karakteristik Yaklaşım”, (Ed. Kenan İnan ve Deniz Çolak), **I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı**, Avrasya Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 513-533.

- _____ (2021), “Bozkır kültüründen ve Altın Orda Hanlığı’ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı’nda kabile Aristokrasi ve Karaçu Beyleri”, **Kırım Tarihi İncelemesi Dergisi**, 1, 51-82.
- Develioğlu, Ferit (2015), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedil Lügat Eski Ve Yeni Harflerle** (Haz. Aydın Sami Güneyçal), Aydın Kitabevi Yayınları, 31. Baskı, Ankara.
- Dlujnevskaya, Galina vd. (2017), **Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- DİA, (2022), “Kırım”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (447-449), C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Doğan, Orhan (2019), “Kazak Adının Menşei Kazak Halkının Ve Hanlığı’nın Oluşumu Ve Faaliyetleri (XVI. Yüzyıla Kadar)”, **Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, 1(1), 16-27.
- Donuk, Abdülkadir (1988), **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Durmuş, İlhami (2002), “İskitlerin Kimliği”, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, 1. Baskı içinde (620-627), C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2017), **Sarmatlar**, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kançal-Ferrari, Nicole (2005), **Kırım’dan Kalan Miras Hansaray**, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Fisher, Alan (2009), **Kırım Tatarları**, (Çev. Eşref B. Özbilen), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ebubekirov, Server (2006), “Kırım Yarımadasında Milletler, Kavim, Ve Kabileler, Onların Münasebetleri Ve Esnada Entegrasyon Proseler (1443-1944)”, Orta Asya – Kafkasya Tarihi, **XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II., Türk Tarih Kurumu Yayınları, nr. 8338-2, Ankara, 481-487.
- Ebül-Fidâ (2022), **Ebü’l-Fidâ Coğrafyası**, (Çev. Ramazan Şeşen), 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Ebülğazi Bahadır Han (2020), **Şecere-i Türk Türk’ün Soyağacı**, (Ed. Numan Ekinci, Çev. Arif Acaloğlu), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2021), **İbn Battûta Seyahatnamesi**, (Çev. A. Sait Aykut), 11. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Egorov, Vadim Leonidoviç (2022), **Altın Orda’nın Tarihi Coğrafyası (XIII-XIV. Asırlar)**, (Çev. Alihan Büyükçolak), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ehmetyanov, Rifkat vd. (2014), **Türkçe-Tatarca Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Ekin, Ümit (2022), “Osmanlı İmaratorluğu’nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi”, **Kadim Dergisi**, 3, 31-52.
- Er, Elvina (2021), “Kırım Hanlığı’nın Rus ve Lehistan-Litvanya Devletlerinden Yıllık Tahsil Ettiği Vergi: *Hazîne*”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 18(3), 325-357.
- Erkal, Mehmet (1993), “Cizye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (42-45), C. 8, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Erkoç, Hayrettin İhsan (2022), “Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Unvanları”, (Haz: Semiha Nurdan-Muhammed Özler), **XVIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 1-15 Eylül 2018 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. X, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 379-402.
- Evliyâ Çelebi (2011), **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, (Haz. Seyit Ali Kahraman), 7. Kitap, 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Giray, Talat (2020), **Ötüken’den Kırım’a Kırım’dan Anadolu’ya Var Olma Savaşı Kırım Türkleri**, Kastaş Yayınevi, İstanbul.
- Golden, Peter B. (2015), **Hazar Çalışmaları**, (Çev. Egemen Çağrı Mızrak), 3. Baskı, Selenge Yayınları, nr. 51, İstanbul.
- Gökbilgin, Özalp (1973), **1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı’nın Siyasi Durumu**, Sevinç Matbaası, Ankara.
- _____ (2000), **Tarih-i Sâhip Giray Hân**, 2. Baskı, Atatürk Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Gökbilgin, M. Tayyib (1992), **Osmanlı Paleografya Ve Diplomatik İlmi**, 2. Baskı, Enderun Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- Gömeç, Saadettin Yağmur (2018), “Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han’ın Soyu ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri”, **Belleten**, 82(294), Ankara, 407-481.
- Grousset, René (2014), **Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han-Timur**, (Çev. M. Reşat Uzman), 7. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____ (2015), **Stepler İmparatorluğu Attila Cengiz Han Timur**, (Çev. Halil İnalcık), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gül, Bülent (2016), **Moğolca İbni Mühennâ Lügati**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Halikov, A. H. (1995), **Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale**, (Çev. M. Öner), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Halim Giray (2013), **Gülbün-ü Hânân - Kırım Hanları Tarihi**, (Ed. Bekir Günay vd.), İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

- Hudyakov, Mihail (2018), **Kazan Hanlığı Tarihi**, (Çev. Ayaz İshaki, Haz. İlyas Kemaloğlu), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İprişli, Mehmet (1992), “Bitik”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (225), C. 6, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, Halil (1944), “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi Ve Ahitname Meselesi”, **Belleten**, 8(30), 185-229.
- _____ (1996), “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”, **Belleten**, 60(227), (165-190).
- _____ (1996), “Giray”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (76-78), C. 14, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- _____ (2021), **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700**, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2022), “Kırım Hanlığı”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (449-457), C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- İvanics, Maria (2015), “Bozkırdaki Bir Kabilenin Kökeni Ve Yükselişi: Şirinler”, (Ed. Yücel Öztürk, Çev. Mustafa Işık), **Doğu Avrupa Türk Mimarisinin Son Kalesi Kırım**, 1. Baskı içinde (53-71), Çamlıca Yayınevi, İstanbul.
- Ivanics, Mária (1994), **A Krímí Kánság A Tizenöt Éves Háborúban**, Akadémiai Kiadó Körösi Csoma Kiskönyvtar, Budapest.
- Jorga, Nicolae (2005), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 4 (1640-1774)**, (Çev. Nilüfer Epçeli, Kemal Beydilli), Yeditee Yayınevi, İstanbul.
- Kafalı, Mustafa (1971), “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 25, 179-188.
- _____ (2009), **Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Kalan, Ekrem (2012), “Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim Ve Unvanlar (1227-1357)” **Karadeniz Araştırmaları**, 33(33), 23-34.
- Kalimullina, Firdevs (2005), “V. V. Vel’yaminov-Zernov’un Rusya Müslümanları Tarihinin İncelenmesine Katkısı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2(2), 82-91.
- Калимуллина, Ф. Г. (2015), “Вклад Востоковеда В.В. Велвяминова-Зернова В Российское источниковедение Издание Трудов В.В. Радлова”, **Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) Рян**, 82-90.

- Калимуллина, Ф. Г. (2015), “Вклад Востоковеда В.В. Велвяминова-Зернова В Российское источниковедение”, **Вестник Челябинского государственного университета**, История, Вып, 65,16 (371), С. 115–119.
- Kamalov, İlyas (2003), **Moğolların Kafkasya Politikası**, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Karaca, Filiz (2007), “Pişkeş”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (294-296), C. 34, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Karaçay Türkal, Nazire (2012), **Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi – Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Karatay, Osman (2011), “Hazarların Musevileşme Tarihi”, (Ed. Mehmet Alpargu vd.), **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)**, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 59-92.
- Kemaloğlu, İlyas (2015), **Altın Orda Ve Rusya Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, 2 Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kefeli İbrahim Efendi, (2005), **Tevârî h-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinin Tarihleridir**, (Yay. Haz. İsmail Otar), İsmail Otar Tarih ve Kültür Serisi Yayınları, nr. 3, Eskişehir.
- Kavak, Nuri (2020), “Kırım Hanlığı’nda Fiyat Hareketleri Ve Narh Müessesesi”, (Ed. Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik), **Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde**, C. 2, içinde (876-888), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Kırımlı, Hakan (2022), **Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hânedânının Osmanlı Devleti’ndeki Hikâyesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Koca, Selim (2002), “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, 1. Baskı içinde (823-833), C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Kolodziejczyk, Dariusz (2011), **The Crimean Khanate and Poland-Lithuania**, Brill, Leiden, Boston.
- Köse, Osman (2006), **1774 Küçük Kaynarca Anlaşması**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2012), “Rusya’nın Karadeniz’le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 Temmuz 1700)”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 15(28), 199-220.
- Kurat, Akdes Nimet (1940), **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.
- _____ (1951), **Prut Seferi Ve Barışı 1123 (1711)**, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- _____ (1966), **Türkiye Ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı Ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____ (2019), **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri Ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2020), **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2022), **Peçenekler**, (Yay. Haz. Ahsen Batur), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kurtaran, Uğur (2015), “Osmanlı Prusya İlişkilerinin Gelişiminde Prusya Elçisi Karl Adolf Von Rexin’in Faaliyetleri (1755-1761)”, **Uluslararası İlişkiler Akademi Dergisi**, 12(47), 115-131.
- Kurt, Yılmaz (1993), **Osmanlıca Dersleri 1-2**, Ecdâd Yayınları, Ankara.
- Kuzgun, Şaban (2000), “Karay Türklerinin Dünyü Bugünü”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 5, 1-5.
- Lessing, Ferdinand D. (2017), **Moğolca – Türkçe Sözlük**, (Çev: Günay Karağaaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Magocsı, Paul Robert (2014), **Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları**, (Çev. Ferit Burak Aydar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kâşgarlı Mahmud (2015), **Dîvânü Lugâtî't-Türk** (Haz. Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Królikowska, Natalia (2013), “Sovereignty and Subordination in Crimean-Ottoman Relations”, **The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries**, (Ed. Gábor Kármán and Lovro Kunčević), Koninklijke Brill, Boston.
- Meriç, Sinan (2019), **13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Moğolların Gizli Tarihçesi** (2023), (Tercüme ve Notlar Mehmet Levent Kaya), 5. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul.
- Mustafa Kesbî (2002), **İbretnümâ-yı Devlet (Tahlil Ve Tenkitli Metin)**, (Haz. Ahmet Öğreten), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mutlu, Ahmet (1996), “Hacı Giray I”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (474-475), C. 14, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Muzafarov, Refik ve Muzafarov, Nüzhet (2018), **Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük**, (Çev. Nariman Seyityahya (Seytyagyayev)), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Novoselyskiy, A. A. (2011), **XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi**, (Ter. Kemal Ortaylı, Yay. Haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nyamaa, Badarch (2005), **The Coins Of Mongol Empire And Clan Tamgha Of Khans (XIII-XIV)**, Ulaanbaatar-13, P.O. Box-229, Mongolia.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2016), **Sarı Saltuk Popüler İslâmın Balkanlar'daki Destani Öncüsü 13. yüzyıl**, 3. Baskı, Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul.
- Orhonlu, Cengiz (1998), "Hazine", **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (130-133), C. 17, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Ötemiş Hacı (2020), **Çengiz-Nâme**, (Haz. İlyas Kemaloğlu), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özcan, Abdülkadir (1993) "Çehrin Seferi", **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (249-251), C. 8, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, C. 8, İstanbul.
- Özcan, Kemal (2005), "Kırım Hanlığı'nın Kuruluş Süreci: Yarımada'da Tatar Hâkimiyetinin Tesisi", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 5(5), 26-36.
- Özcan, Altay Tayfur (2017), **Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2021), **Hazarlar**, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Özdem, Zeynep (2010), **Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2010), "Şeref Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (548-550), C. 38, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, Yücel (2002), "Kırım Hanlığı", (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, 1. Baskı içinde (480-513), C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2012), "Ukrayna", **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (73-75), C. 42, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2015), "Doğu Avrupa Türk Mimarisinin Son Kalesi: Kırım Hanlığı", (Ed. Yücel Öztürk), **Doğu Avrupa Türk Mimarisinin Son Kalesi Kırım**, 1. Baskı içinde (13-52), Çamlıca Yayınevi, İstanbul.
- _____ (2023), "Kırım Hanlığı", (Ed. Osman Karatay, Serkan Acar), **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, 3. Baskı içinde (575-628), Kronik Kitap, İstanbul.
- Özyetgin, A. Melek (1996), **Altın Ordu, Kırım Ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- _____ (2004), **Eski Türk Vergi Terimleri**, Köksav Yayınları, Ankara.
- _____ (2005), **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Özyetgin, A.Melek ve Kemaloğlu, İlyas (2017), **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Pachymeres, Georges (2009), **Bizanslı Gözüyle Türkler**, (Çev. İlcan Bihter Barlas), İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Paydaş, Kâzım (2006), “Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 25(40), 113-140.
- Purgstall, Joseph Von Hammer (2020), **Kırım Hanlığı**, (Çev. Seyfi Say), 3. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Roux, Jean-Paul (2007), **Türklerin Tarihi – Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl**, (Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan), 3. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- S. Kütükoğlu, Mübahat (1994), **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- _____ (1995), “Elkâb”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (51-54) C. 11, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Sagaster, Klaus (2006), “ “Ölümsüz Cengiz”: Cengiz Han ve tarihe vurduğu damga”, (Ed. Semih Rifat), **Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu**, 1. Baskı içinde (22-43), Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul.
- Salâhî, Mehmed (2019), **Kâmûs-ı Osmânî**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 127, İstanbul.
- Samoyloviç, A. N. (1939), “Cucu Ulusu’nda Payza ve Baysaya Dair”, (Çev. Hasan Ortekin), **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayını, C. II, (1), 53-64.
- Sava, Işıl İşıktaş (2023), “Kırım Tatarca Söz Varlığında Zaman (Ay) Kavramı”, (Ed. Ayşegül Celepoğlu), **XVIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı Kosova-Piriştine (25-28 Eylül 2023)**, Meteksan Yayıncılık, Ankara, 184-199.
- Sertoğlu, Midhat (2011), **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C. V, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (2015), **Osmanlı Tarih Lügatı**, (Ed. Selman Kılıç), Kurtuba Kitap Yayınları, İstanbul.
- Smirnov, V. D. (2016), **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.

- Sinanoğlu, Mustafa (2001), “Karâîlik”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (424-426), C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Sümer, Faruk (2022), “Keykubad I”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (357-359), C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2022), “Keykâvus II”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (354-356), C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Şemseddin Sami (2015), **Kâmûs-ı Türkî**, (Yay. Haz. Fazılhak Nergiz – Aziz Ençakar), Şifa Yayınevi, İstanbul.
- Şen, Muhammet (2012), “ Rusya’nın Kırım’ı İşgal Teşebbüsleri Karşısında Kırım Hanlığı Kuvvetlerinin Perekop Zaferi (1689)”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 12(1), 503-516.
- _____ (2013), “I. Selim Giray’ın Hanlık Döneminde Osmanlı Lehistan Savaşlarında Kırım Kuvvetleri 1671-1704”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 38(38), 55-73.
- _____ (2013), **Kırım Hanlığı’nda I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1704)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şeşen, Ramazan (2010), **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri**, 11. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Şerefüddin Ali Yezdî (2019), **Emîr Timur Zafernâme**, (Çev. D. Ahsen Batur), 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Seyyid Mehmed Rızâ (2020), **Es-seb’ü’s-Seyyâr Fî-Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar**, (Haz. Yavuz Söylemez), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Solakzâde Mehmed Hamdemî Çelebi (2016), **Solakzâde Tarihi**, (Sad. Vahid Çabuk), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul.
- Söylemez, Yavuz (2019), “Kırım Hanlığı-Osmanlı Devleti Siyasi İlişkilerinde Rehin Usulü”, **Türk Tarihi Araştırmaları Derneği**, 4 (2), 84-109.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2013), **Kırım Hanlarına Nâme-i Hümayûn (2 Numaralı Name Defteri)**, (Yay. Haz. Murat Cebecioğlu, vd.), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Tarhan, M. Taner (2002), “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, 1. Baskı içinde (597-610), C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Taşagıl, Ahmet (2013), **Kök Tengri’nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Taşkesenligil, Muhammed (2017), “16. Yüzyılda Korkunç İvan’ın Rus Tarihindeki Rolü Üzerine”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, 36, 143-151.
- Taştan, Murat ve Çelebi, Yıldırım (2007), **Tarih Sözlüğü**, Asil Yayıncılık, Ankara.

- Tavkul, Ufuk (2003), “Kafkasya’daki Nogay Tatarlarının Etno-Politik Durumları Üzerine Sosyolojik Bir Analiz”, **Kırım Dergisi**, 11(41-44), 38-46.
- _____ (2016), “Kırım-Kafkasya İlişkilerinde “Atalık” Kurumunun Kökeni Üzerine Değerlendirmeler”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 13(51), 223-232.
- Taymas, Abdullah Battal (2012), “Kazan Yurdu’nda Bulunmuş Tarihî Bir Vesika: Sahib Giray Han Yarlığı”, (Çev. Serkan Acar), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 27(1), 185-285.
- Tekin, Zeki (2002), “Osmanlı Devleti’nde Kürk Ticareti”, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, 1. Baskı içinde (754-763), C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2002), “Osmanlılarda Kürk Kullanımı”, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), **Türkler**, 1. Baskı içinde (644-649), C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Tezcan, Mehmet (2012), **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Serander Yayınları, Trabzon.
- Theophanes Confessor’ün Kroniğinde Türkler (248-813)** (2023), (Haz. Çev. Hatice Aydın), 3. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul.
- Tiesenhausen, W. De (1941), **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, (Çev. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul.
- Togan, A. Zeki Velidi (2019), **Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul.
- Topaktaş, Hacer (2007), “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Türk-Leh İlişkilerinden Bir Kesit: Kapıcıbaşı Mehmed Ağa’nın Lehistan (Polonya) Elçiliği (1757-1758)”, **Osmanlı Araştırmaları**, 29(29), 203-225.
- Topaktaş, Hacer (2011), “Avrupa’nın ortak derdi Polonya tahtı: Stanislaw August Poniatowski’nin seçimi (1763-1764), **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 28(1), 183-196.
- _____ (2014), **Osmanlı – Lehistan Diplomatik İlişkileri Frangiszek Piotr Potogki’nin İstanbul Elçiliği (1788-1793)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Trepavlov, V.V. (2009), “XIII-XVII. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak Türkleri Hac Yolunda”, (Çev. İlyas Kamalov), **Belleten**, 73 (263), 775-788.
- Toparlı, Recep vd. (2019), **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Turan, Ahmet Nezihi (2002), “Bir Pîşkeş Defteri İçin”, **Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Dergisi**, 13, 59-74.
- Türk Dil Kurumu (1988), **Türkçe Sözlük 1**, (Haz. Hasan Eren vd.), Yeni Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- _____ (1988), **Türkçe Sözlük 2**, (Haz. Hasan Eren vd.), Yeni Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2009), **Osmanlı Tarihi**, C. III, I Kısım 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2011), **Osmanlı Tarihi**, C. III, II. Kısım, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2011), **Osmanlı Tarihi**, C. IV, I. Kısım, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2011), **Osmanlı Tarihi**, C. IV, II. Kısım, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ülküsal, Müstecib (1980), **Kırım Türk-Tatarı (Dünü-Bugünü-Yarını)**, Baha Matbaası, İstanbul.
- Ünlü, Suat (2013), **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünyay Açıkgöz, Fatma (2014), “Türk Kültüründe Dokuzlama ve Dokuz Kat Pişkeş Üzerine Bir Belge”, (Haz. Ahmet Belada vd.), **Orta Asya Ve Kafkasya Tarihi**, XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. II, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 223-232.
- Ürekli, Muzaffer (1989), **Kırım Hanlığının Kuruluşu Ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Vásáry, István (1987), **Az Arany Horda Kancelláriáya**, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budaest.
- _____ (2008), **Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler (1185-1365)**, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Velyaminov-Zernov, V. V. (2009), **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar**, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____ (2017), **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıqlar ve Mektuplar) Metin**, (Haz. Faysal Okan Atasoy), C. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2017), **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıqlar ve Mektuplar) Dizin**, (Haz. Faysal Okan Atasoy), C. II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Veselovskiy, Nikolay İvanoviç (2019), “Diplomatik Belgelerde Geçen Türkçe-Tatarca “Tış” (Diş) Kelimesi”, (Çev. Serkan Acar), **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 1(1), 139-140.
- Vladimirtsov, B. Y. (1987), **Moğolların İctimaî Teşkilâtı**, (Çev. Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

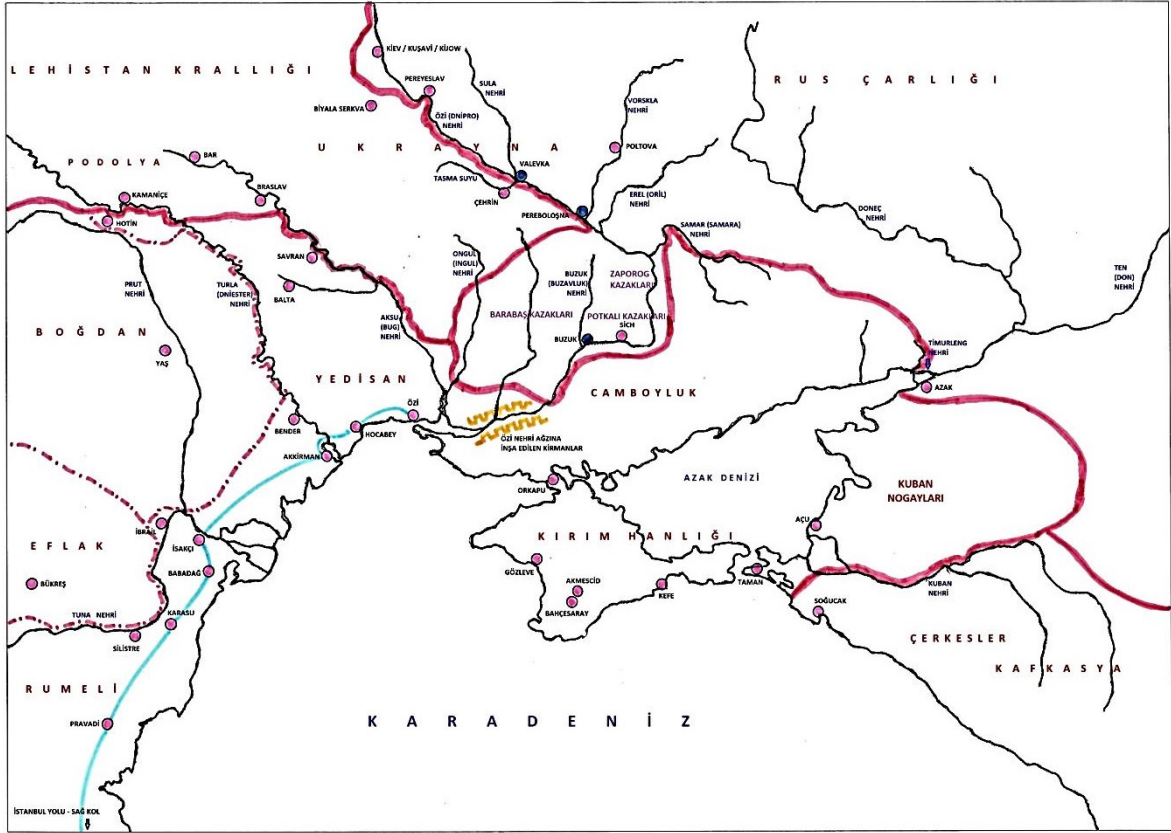
- Yakubovskiy, A.Yu. (2021), **Altın Ordu ve Çöküşü**, (Çev. Hasan Eren), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Yalvar, Cihan (2019), “Suçlamaların Gölgesinde Bir Kırım Hanı: Murad Giray Han”, **Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi**, 3(6), 1-18.
- Yaşa, Fırat (2021), **Bahçesaray (1650-1675)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Bilen (2022), “Türk ve Moğol Kültürünün Tarihsel Paydası: Dokuz Sayısı”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, 15(40), 1410-1425.
- Yunusoğlu, Mafiret Kemal (2012), **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Yücel, Muallâ Uydu (2022), “Kıpçaklar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde** (419-421), C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Yüksel, Sinan (2012), “Kuzey Savaşları sırasında Rusya’nın Karadeniz’e Yönelik Faaliyetleri”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 31(52), (171-190).
- Wójcik, Zbigniew (2004), “Eski Polonya’da Kazak Savaşları, Wony Kozackie w dawnej Polsce”, (Çev. Sabire Arık), **Tarih araştırmaları Dergisi**, 23(25), 227-250.

EKLER

Ek 1: Haritalar

Harita 1: 1666-1767 yılları arasında Kırım Hanlığı ve komşu devletler.

Kaynak: Harita, tezdeki verilere göre Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Altunbay tarafından tasarlanmış ve çizilmiştir.

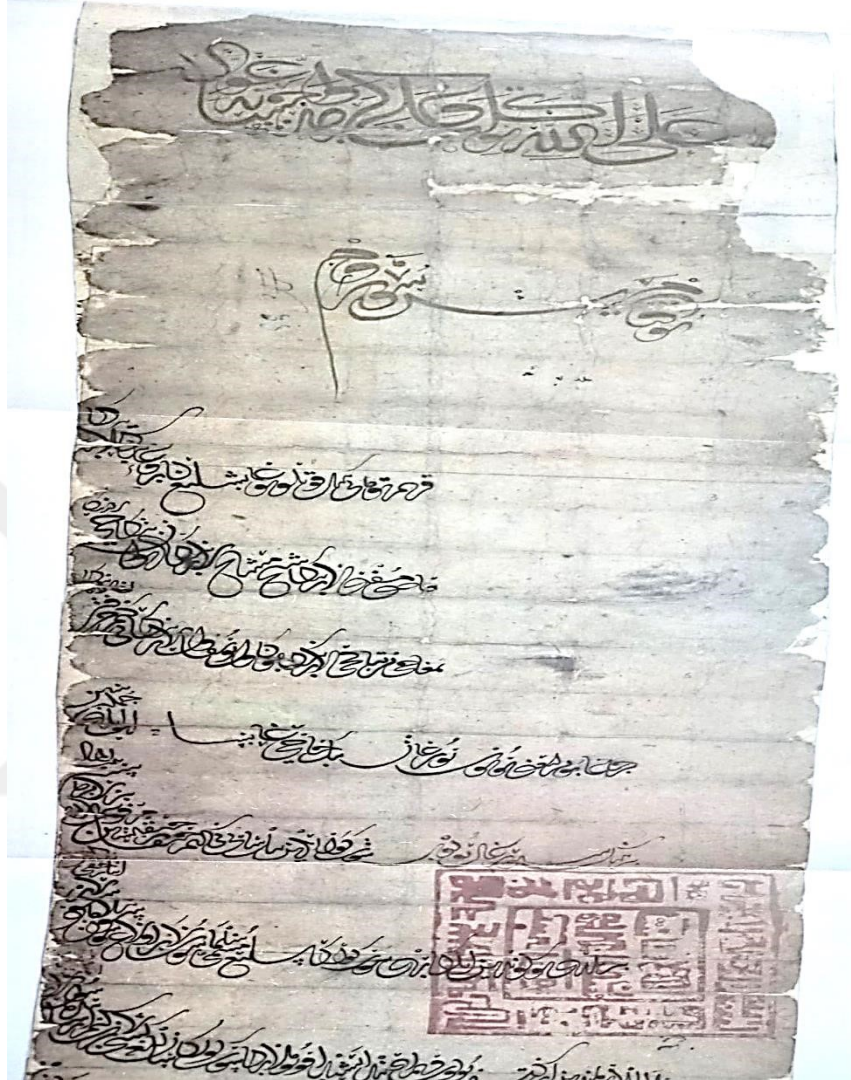
Harita 2: 1666-1767 yılları arasında Doğu ve Güney Doğu Avrupa'nın siyasi görünümü

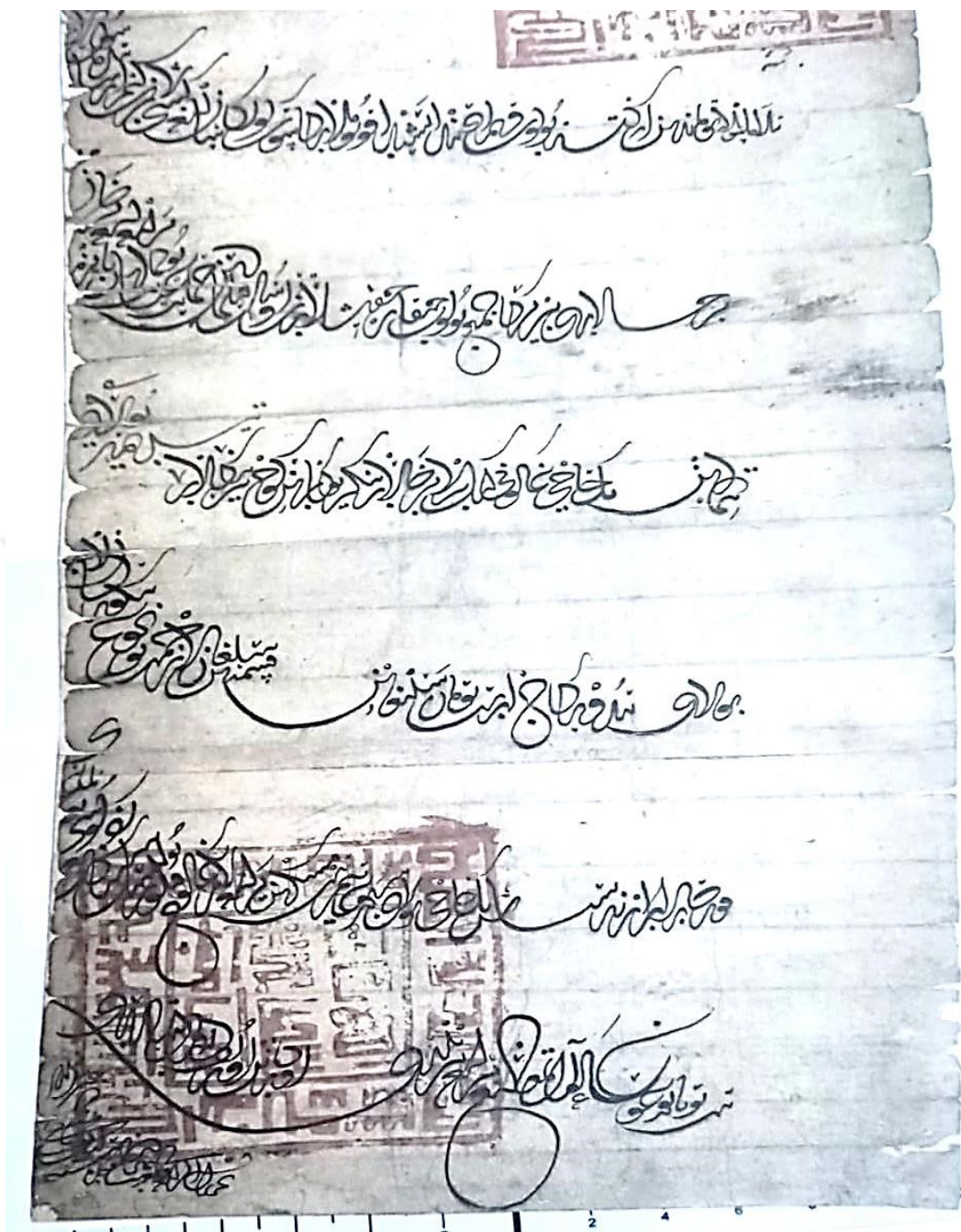
Kaynak: Harita, tezdeki verilere göre Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Altunbay tarafından tasarlanmış ve çizilmiştir.

Ek 2: Altın Orda Hanlığı'nın Yarlık Belgeleri

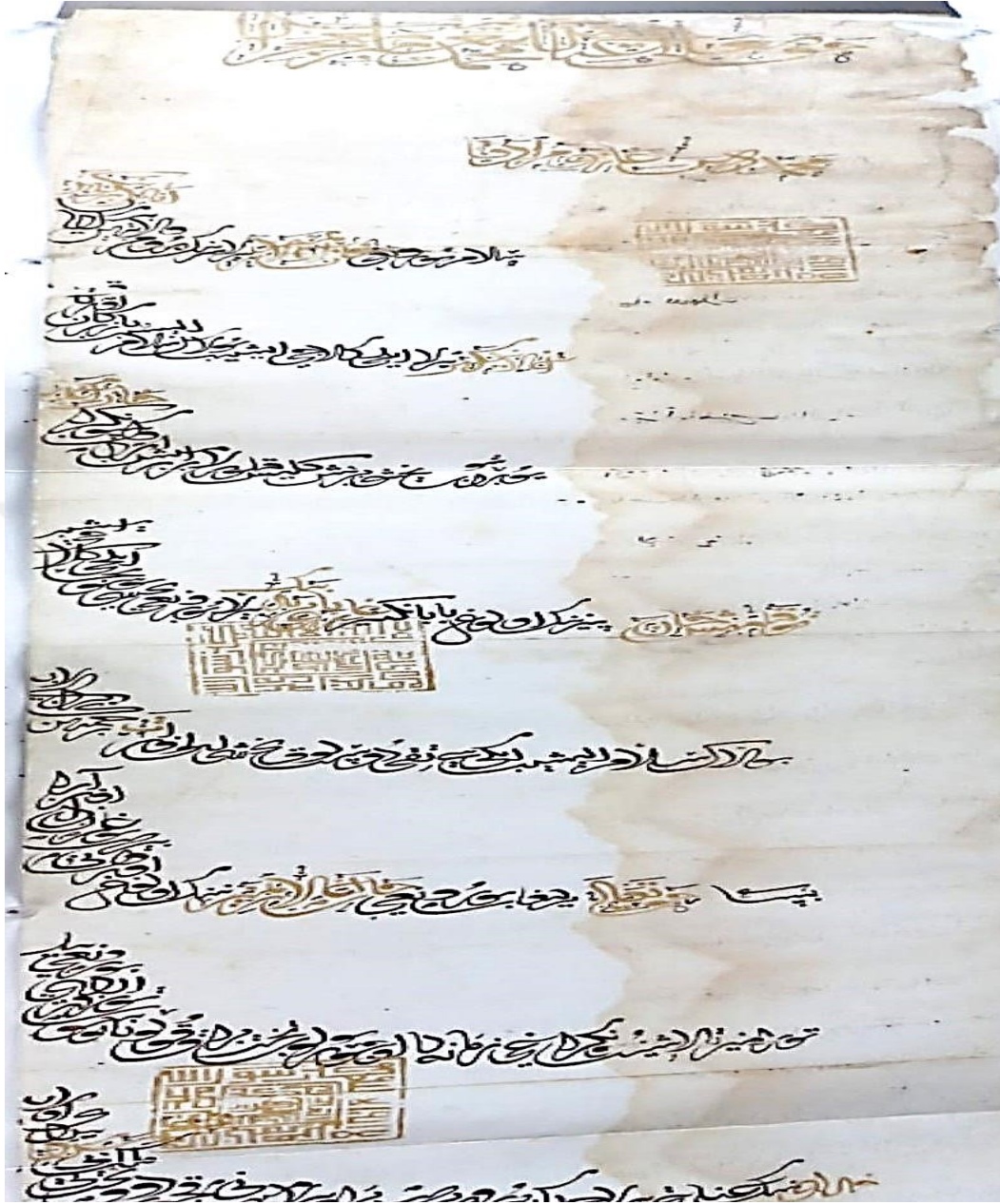
Belge 1: Toktaşım Han'ın Bik Hacı'ya Verdiği Tarhanlık Yarlığı (19 Şubat 1381)

Kaynak: Özyetgin, A.Melek ve Kemaloğlu, İlyas (2017), Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Belge 2: Uluğ Muhammed Han'ın II. Murad'a Gönderdiği Bitik (14 Mart 1428)⁸³⁸

Kaynak: Özyetgin, A.Melek ve Kemaloğlu, İlyas (2017), Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

⁸³⁸ Özyetgin ve Kemaloğlu, *Altın Orda Yazışmaları*, eserin sonunda yarlık görselleri.

Ek 3: Kırım Hanlığı'nın İlk Dönemlerine Ait Yarlık Ve Bitik Belgeleri

Belge 1: Hacı Giray Han'ın yarlığında kullandığı tamga sembolü (1453)

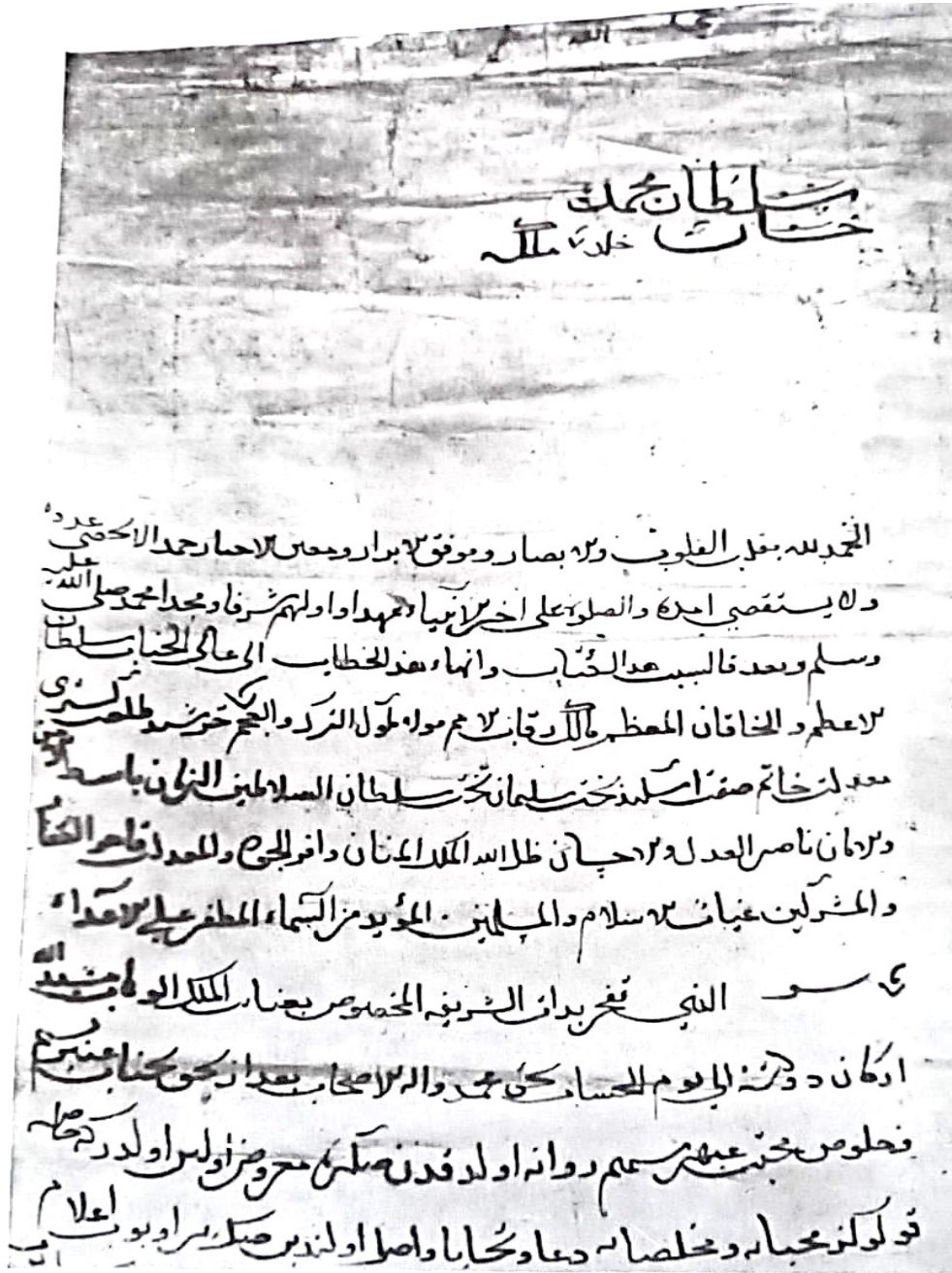

Kaynak: Kurat, Akdes Nimet (1940), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.

Kaynak: Kurat, Akdes Nimet (1940), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.

Belge 3: Eminek Mirza'nın Fatih Sultan Mehmed'e Gönderdiği Bitik (1478)

Kaynak: Kurat, Akdes Nimet (1940), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.

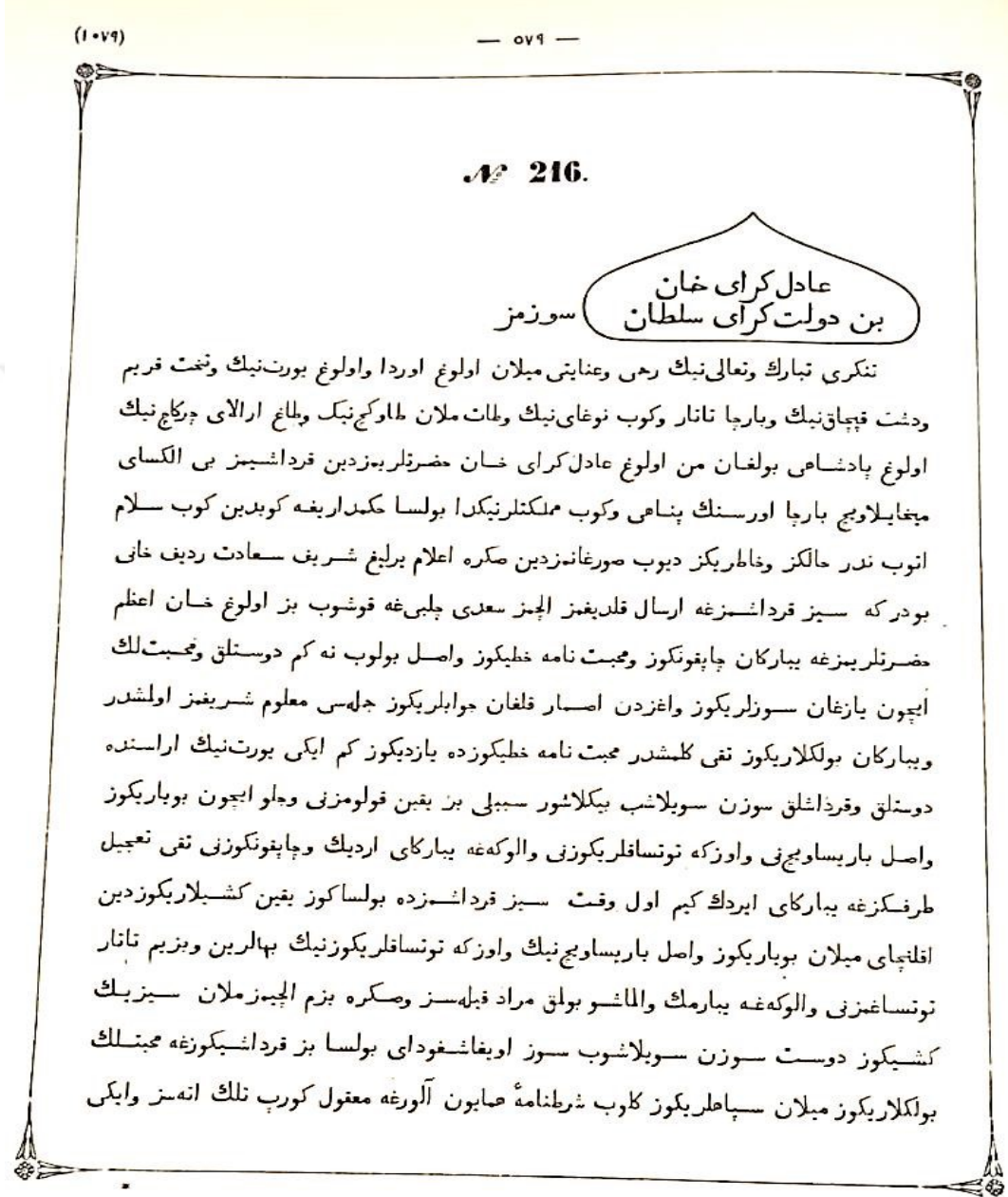
فد قلد حياه و مخلصانه دعاء بخا با و اصل اوليدن صلوات الله
قلو و ديه رفحه شريف كن براد كدي الحمد لله سي عايت
باشمزا و زينه قودق بن قولونكرا چون بوزيدك و ايله خيايتنر يا قودق
اولسون بادشاه حمر نلر كنزد اين قولونكرا دان بوزيدك و ايله
سيار كچمه نلر ايله دشور قوش اركه اميند خالف ايلدي
غازي پادشاه ميرد ر كنز ايلي جهانده الله تعالى غنيزد نسون
قدم پادشاه بنوم يوزم نول اوز نيه مضمون مطن او كير ميركم ايسا
سزا خالف ايدرسه سوز كنم اماندا ميار بجه د ايسلان دكول د
حاشا كه بندر او حال لرو افعر اوله نى سوزد شتم ايله مير بنوم باشم
ايقم برقم ايلم كنوم حياييه سركر اشكر صدم سي اوسون بجه
اولوم سزك مبادك ايناكه نلزدان ايلومزم ريمار كرم عبايتنر اوله
كم ارا نول سوزننه اعتبار ايتا كنون او حال كشته دكولم سمد كماله
خانه احمد اوكسوز لرديان ادم لره و امير لوجلو او كير تيمور نول
اوز نيه كيلورد يوخبر كيلدي اكر ايله اولسه بقور سكر نرا ايل اولور
برى يذا كيلور ايله اولسه نرا يوز اولور بزم ايل لر يوز انكا بار بوق
نورد و ايله جيدر سببندان او نرو بجه لوجلو نرا ايل سي با ايتا لرد
بنوم سوزوم نيه د نماز ارسواش و حلال ايتا كادام يوز و با سوز بوق

هم در روزی که در عالم بود و حیات تمام بود
 چنانکه ایل لرینز اینکو مفت کردار ای نهن بکیر شمعی
 خلقی در می شکلی کرای نه نیلار لر اول کندی بر شمارا چون ایل
 اولدی اگر شکلی کرای کلو سر حرا حایه بر اعوا در حکم کاغذ لر دی
 بی منتظره در لر شمعی سما عنایت کز اولوسه لطیف
 بعین کلمان دان اولکدن شکلی کرای کگذر ساکن همان ایل
 نچیل اولمز ایسه ایل کیدارین یلغوز دغارین بوجر بره
 بوجر دخی بو ایل ایل دریا ایل کا نو کوزن صکره بن دخی بواراده
 مبارک مالیکتر کا عالی خدی منکره ایر شیمام کراک بوجر لیز حالوی
 یثابیحون دیما دکه دیو ایما کز اولست دین سیز مکره سیمه کز
 دستور دکل اچون بیان ایل دوک شمعی البته البته شکلی کرای
 نچیل کندر کاتلیر همان یزیم المیزه دزک سینا سبب او کیر کیر بزم
 تابدان لغز ایچه که سبب او کیر کی جهانده نو اعظم کیر
 اوله نور دیرینه اصلا ایل و بکر لر دملر لومج ایشکا بوز کز
 قود است ایله مخالف ایلر ایلر بر این ایل جز او سبب دان او ترو
 بر خا خلق بزار اولی لر است بیلک سزدان اولدیم شکلی
 کرای کا یو نصیب لر ایل کز که ایل بر این ایوتفتش ایل کل دخی

Ek 4: Velyaminov-Zernov'un Eserinde 1666-1767 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'na Ait Yarlık Ve Bitik Belgeleri

Ek 4. 1. : Kırım Hanları Yarlık Belgeleri

Belge 1: Adil Giray Han'ın Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderdiği yarlık (H. 1079)

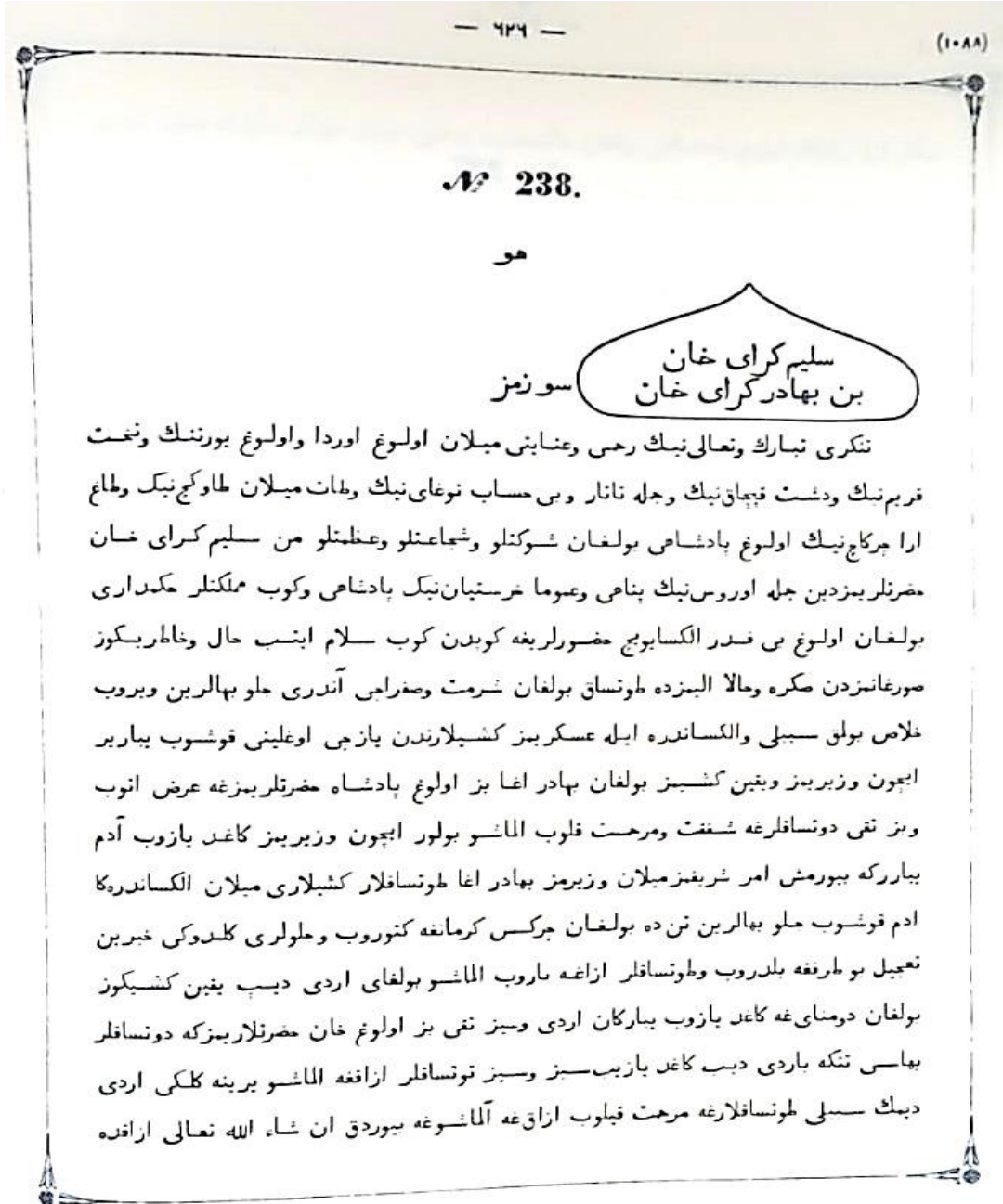

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V. V. (2009), Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ماروده بولغان باتور الجیلری تی الماشوغه بیمارامزی مراد قبله سز بز اولوغ خان اعظم
 حضرتلاریزده بولساق موندین مقدم سعدی جلی ابله بیمارکان خطبیزده اهلوملان دوستلق
 وقرداشلیغیز محکم بولغان سبیلی سیز اوچچی پادشاه ابله تی بارشلق مراد قبله سز دیوب
 واکر سز قرداشیز بارشلق مراد قلماغودای بولساکوز طوتساقلریکوزنیک کسلکان بهالربین
 سعدی جلی والوکه ده کوروب کلسین دیوب بازغان اردیک کته تی اول سوز اوزرنده سز
 سیز قرداشیز بو دفعه خطبیکزده بازغان اسلوبه الی وتوتساقلریکوز والوکه غه بیمارک بولاستور
 بو خط شریفیم یازیلوب یقین قوللریزدین شاه تیمور اتالق ارسل قلمشدر بیوردیمکه بولا طورغان
 عادتیجه کورنشیکوزغه آلوب وحببت نامه خطمزی اوقونوب بخشى تکلایى اردیکوز وکلکان
 چاپتونکوز تی تعجیل فابنارغه بیوردوق وبویاریکوز واصل باربساویجی بولغه چبقاردوق ایدی
 مرادیکوز دوستلق وقرداشلق بولسا قالغان اولوغ خزینه لریزدین اوج بللق خزینه مزی وبویاریکوز
 واصل باربساویج نیک النمش بیک قراغروش بهاسین واوزکه طوتساقلریکوزنیک سوبلاشوب
 کسلکانی اوزره بهالربین وبزم نانار طوتساقمزی کون ایلکاریده بولسا والوکه غه کوندرکای
 اردیکوز واوزکه فلغان خزینه لارمزی تی بز استکان مز اوزره کوندرکا بیورغای اردیکوز
 وبزم دوستمزه دوست بولوب دوشمانمزه دشمان بولوب وجت خلقمزی ضبط اتوب دکرکه
 قایق اندرمکای اردیکوز بز دخی عموما کوب نوغای وچرکاج وطات وطاوکی وبالچله نانار
 هسکریزی ضبط قیلوب سیز قرداشیزنیک مملکتلریکوزغه ضرر اندرمک احتمالز بوقدر عبر
 آخرچه دوستلق ده طورارمز بو سوزلاریمزی قبول اتوب بارغان الجیمز خزینه وطوتساق جلوین
 والوکه ده کوروب کلوردای بولسا وشرط نامه الورغه بزم الجیمزکا قوشوب بولکلاریکوز میلان
 بقین کشیکوز بیمارکودای بولساکوز بز خان عالیشان حضرتلریزده بولساق الجیکوزنی دیوان
 هایوزغه آلوب دوستلق سبیلی پادشاهانه اعتماد والتون بایمالی شرط نامه بروپ بیمارمز
 وبویاریکوز واصل باربساویج ومله توتساقلریکوزنی وباتور الجیکوزنی تی تعجیل والوکه غه

بیارورمیز بزم مراد وسویگامز بودر اگر سیز قرداشیمز نیک مرادیکوز دوستلق بولاسا
 الجیمزنی تونفاوسز فایتاروب بلی سوز بازوب اعلام قلغای اردیکوز کم انیک سبیلی بز خان
 اعظم حضرتلاریده بولساق سیز نیک بازولاریکوزغه کوره دوستلق ابشین فراغت قلوب بالکز
 بوباریکوز واصل باریساویچی الماشو بیرنه بیارورمیز حاصلی مرادیکوز دوستلق بولسا اوج
 بللق خزیننه وبوباریکوز نیک التمش بیک قراغروش بهاسنی واوزکه طونسافلریکوز نیک کسلکان
 بهالرین والوکه غه بیارکای اردیکوز وباخود الجیمزملان بلی جواب کوندراکای اردیکوز بو
 سوزلاریز اوزکه تورلوك بولاستور وبر تقی الجی بارماستور وبو دفعه جلو ایچون التی
 طونساق وناثار ایچون تقی بر قاج طونساق بیاریلکاندر جلوی طونسافلریکوز نیک بهالرین
 وناثارلری الجیمز ابله کوندراکای اردیکوز وسعدی چلی ابله بیارکان بازیمی ایچون ابکی
 ناثار کلسه کرک ابدی بریس کلمدی ای تقی کوندراکای اردیکوز وسعدی چلی کورنشیکوزغه
 آلدرمای والوکه دن فایتاردیکوز بو ابش دوستلفه لایق توکلدر انیک سبیلی کیم سیز نیک
 جاپقونکوز بانور الجیکوزغه وئونسافلریکوزغه کورسئوبمیز سیز دخی اشبو الجیمزنی
 مجبتلک میلان کورنشیکوزغه والجهلریزغه کوروشئوروب تعجیل فایتارغای اردیکوز یازلدی
 نختکاهمز باغچه سراینده بیک یتش لفقوز نه سنده شوال آینده

خان
 عادل کرای
 بن **П** دولت
 کرای سلطان

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V. V. (2009), Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

الماشو بولور و بورنقى الجبلار الماشو بولق سببلى موندن بورون سوز بازلفان اردى اول
ابش ايچون كوب فائناشو بولوب اراده كوب بخشى قوللاربىز مالى و باشى ضايع بولدى
نكرى تبارك و تعالى حضرتلربنك بارشلق ايچون ارادت عليه سى نعلق انبادكجه بر ابش بولازدر
الله تعالى مراد قلغان وقت بارشلق و بخشلق بولور و بورونقى الجبلارى الماشو انر مراد بكوز
بولسا ننگه يباروب و بز نى مونك بولغان الجبلاربكوزنى يبارر كه يبورر اردبك و بارشق بولمانى

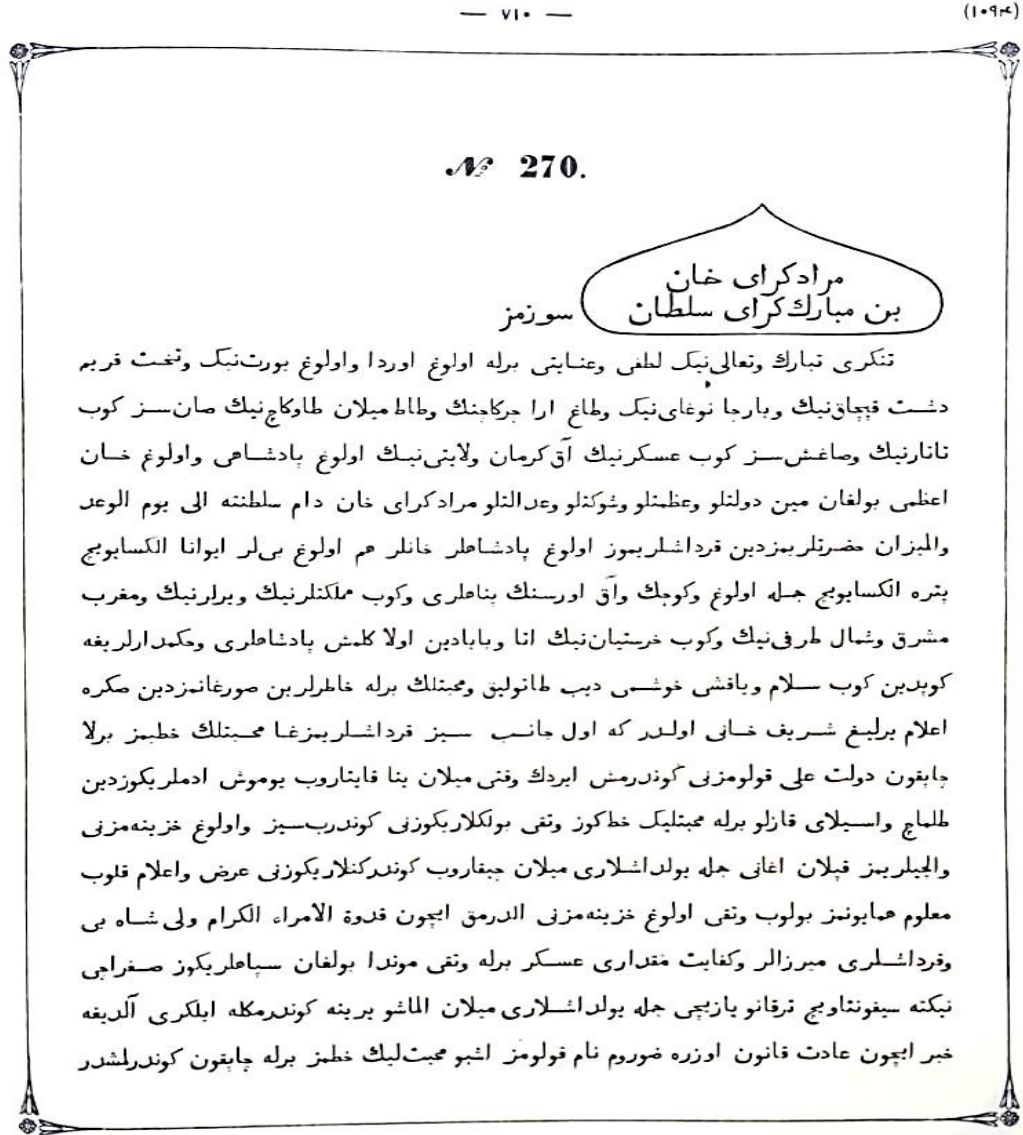
مراد قلار بولسا كوز بز نى مراد قلارمز نكرى تعالى خبرلى انوب

بارشلق بركاى باقى الدعاء على من اتبع الهدى بازلى نختكاهمز بفعه

سرابنده جادى الاولى اينك هجرت نبويه بنك بيك سكسن سكر ناربخندك

Belge 3: Murad Giray Han'ın Rus Çarı V. İvan Alekseyeviç ve I. Petro Alekseyeviç'e gönderdiği yarlık (H. 1094)

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V. V. (2009), Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

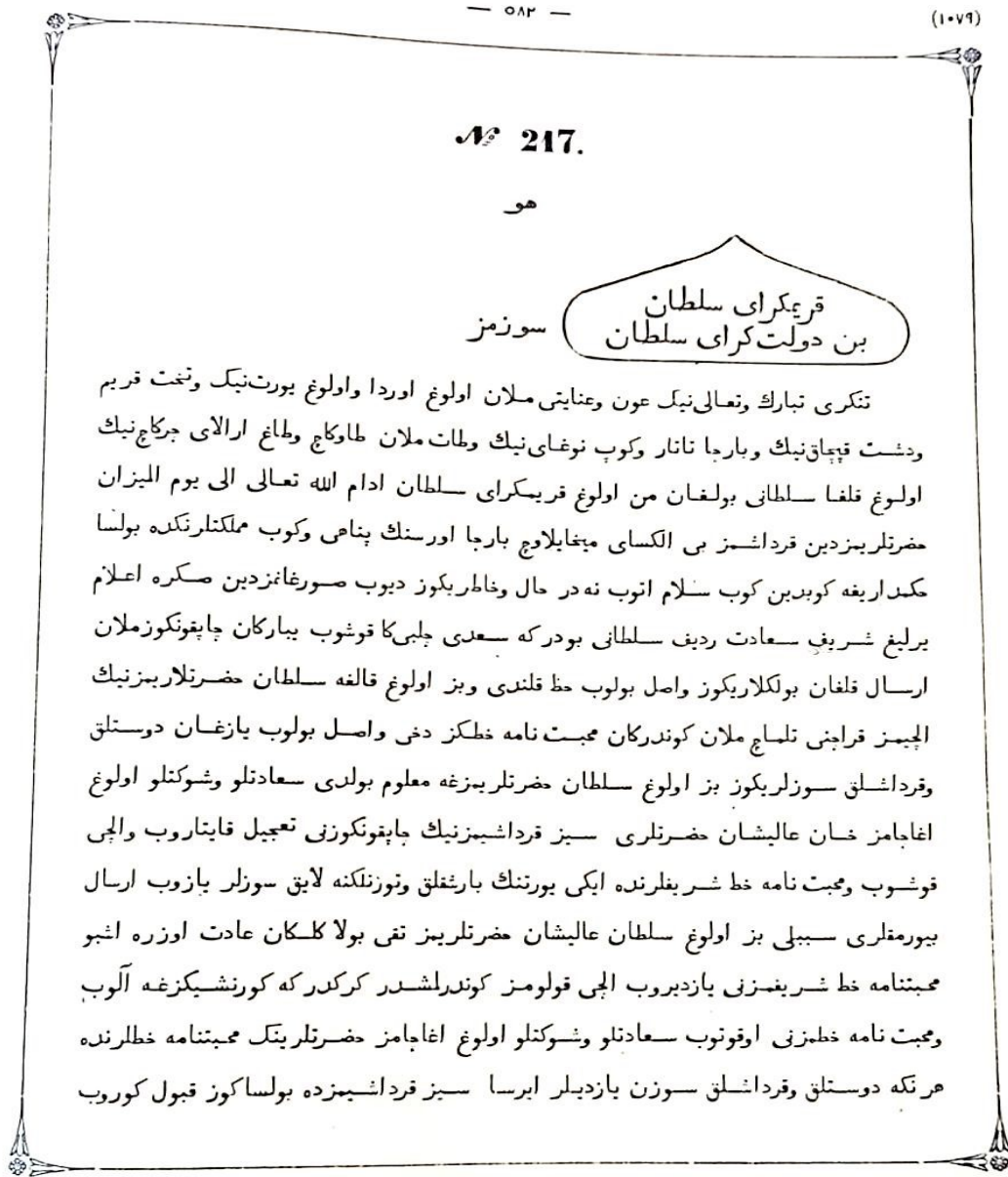
ان شاء الله تعالى بارچا بولداشلار بیلان صام و سالم یارب داخل بولغاندا اولوغ بابا لریکوز
 عادت قانوی اولا کلسکان رعایتکوزنی قصور و نقصان قلمغای اردیکوز و اولوغ خزینده مزی نفی
 بزم دفترلری بزم موجبجه کوندررکه بویورغای اردیکوز اکسک و نقصان بولغای ایردی و نفی بزم
 دفترلری بزدین اکسک و نقصان بولور بولسا اول سبیلی دوستلق و قدداشلق اراستنده بر صوق
 سوز بولغای ایردی و نفی جاپقون فوللری بزمی جله بولداشلیری میلان صی حورمت قلوب
 و نفی میلان طوقتا و سیز قاینارب بیارکای اردیکوز و نفی الماشو بی ولی شاه بی و قدداشلیری
 میرزالر و عسکر کسیرلریز الماشو بریتنه بارغاندا عادت قانون اوزره بریلنه تورغان یارلقاس
 اسبابلرین نقصان سز برورکه بیورغای اردیکوز و ذخیره لرین نفی اونکان یل نقصانلق اوزره
 برکن لر ابیس افلتچای بولغان بویاریکوزغه تنبیه قلمغای اردیکوز اول کوب نرسه نوکلدر الماشو

برنده آندای صی سیزلیق بولغان بخش ایش نوکلدر انجق کون ابلکاری
 صوق لبق بولور دیب خط بتلیدی باراندی تختگاهز بافجه سراپنده میک طفسان
 دورت تاربخنده رمضان اینک اخرندا باقی والدعا علی من اتبع الهدی

Ek 4. 2. : Kalgay Sultan Yarlık Belgeleri

Belge 1: Kırım Giray Sultan'ın Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderdiği yarlık (H. 1079)

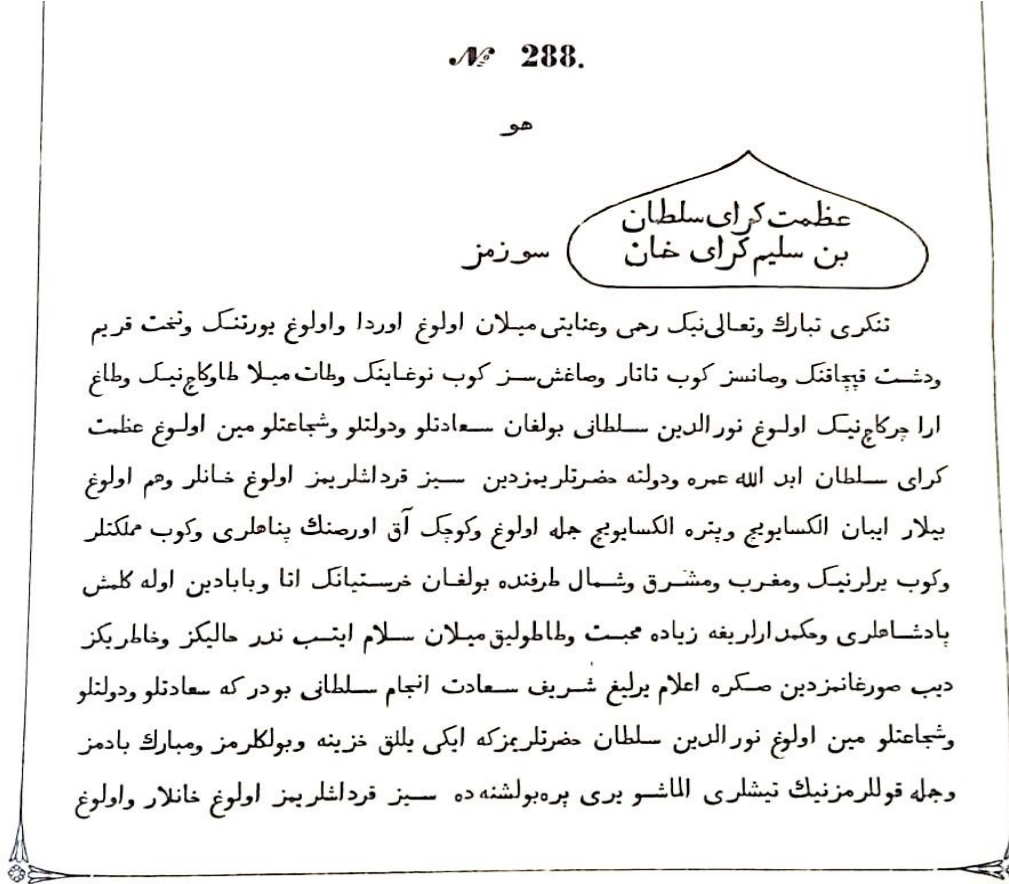
Kaynak: Velyaminov-Zernov, V. V. (2009), Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

دوستلارده ومجبتلكده بولورغه وايكى ولايت نيك فقير وفقراسى راحت بولورغه جالشفای اردبکوز
 بز اولوغ قالغه سلطان حضرتلربزده بولساق ولايتكوزغه آرنق ضرر انماى دوستلق ومجبتلكده
 بولورمبىز باقى الدعاء على من اتبع الهدى يازلدی تختگاهز اق مسجد
 سراينده هجرت محمد مصطفى دن بيك يتمش طغوز شوال اينده

فريم كراى
 سلطان بن
 دولت كراى
 سلطان

Ek 4. 3. : Nureddin Sultan Yarlík Belgeleri

Belge 1: Azamet Giray Sultan'ın Rus Çarı V. İvan Alekseyeviç ve I. Petro Alekseyeviç'e gönderdiği yarlık (H. 1097)

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V. V. (2009), Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

بیلاز طرفارندن بیارلکان عفتیچکز بدندن سولش اوغلارندن الماشو یکی ولیشاه بک دو دفعه باتر الی سزدا بولسا بر موجب دفتر آلوب اوزغان بیک دافسان آلتی تاریختک ذی الحجه آیتک اولکی کوننده سلامت اوزره کلتوروب خزینه مزکا تسلیم قیلدی ایرسا بز اولوغ نور الدین سلطان حضرتلریزده بولساق ارامزده بولغان زیاده محبت و طمانلیغه بناء قبول قلدیق لاکن بیارکان طونلر بورتقی زمانلرده بیارکان خزینه و بولکلر طونلرینه اوخشامای بارغانجه الحق و ناقص بولوبدر دوستلی و قدداشلیق اوزره خزینه و بولکلر بیک بخشیدن برکا بیورغای ایردیکز عظمتلو و عالی همتلو و شوکتلو خان اعظم بابامز حضرتلری بوندن مقدم سیزکه محبت نامه خطلریله حسین قوللریز کوندروب اول محبت نامه خطلرنده یازغانلرنجه کون اینکرو خزینه و بولکلر مزنی بابا و دده لرمزدین برو اسکی عادت اوزرینه باتر الجیلرکز و دیافلرکز و قتیله قریم بورتقه بیارمککزی اشارت قلغانلر ایردی اول محبت خطلریک مفهومی اوزره عمل قلغای ایردیکز حالا عظمتلو و شوکتلو و عالی همتلو اولوغ خان عالیشان بابامز حضرتلرینه خیوالی پتره تلمایکز بدیله محبت نامه خطلر کلکانه بز اولوغ نور الدین سلطان حضرتلرمزکه یازغان محبت نامه خطلر کلوب واصل اولوب مفهومی بالجله معلوم شاهانه مز بولغانلر و شوکتلو و مهابتلو خان عالیشان حضرتلری بابامز تقی سیز قدداشلرمز اولوغ خانلر و هم اولوغ بیلازکه ایکی بورتنک اراسنده فقیر فقرا رامت بولوردای دوستلق و قدداشلقه لایق محبت نامه خطلرین یازوب چاپقوناق خدمتیه محمد شاه قوللرین بیارمکاری سیملی بز اولوغ نور الدین سلطان حضرتلریزده تقی سیز قدداشلریزغه محبت نامه خطمز یازیلوب چاپقوناق خدمتیه کوندولشدر ان شاء الله تعالی وصولنده محبت نامه خطمز قرات ایتدروب شوکتلو خان عالیشان حضرتلری بابامزک یازغانلرنجه دوستلق ثابت بولوب دوستیزغه دوست دشمنیزغه دشمن بولورغه سعی قلغای ایردیکز و کون اینکرو اولوغ خزینه و بولکلر مزنی باتر الجیلرکز و دیافلرکز میلان بیاررکا و قریم بورتقه باتور الجیکر بولا کلکان عادت اوزره کندولری کلتوررکا

بیورغای ایردیگز شوکتلو ومهابتو و عالی هتلو خان عالیشان حضرتلری بابامزك محبت نامه
 خطلرنده هرته کیم یازلشدر بزم سوزمز تقی اولدر انلارک امر شریفلرندن طشره ویورقلرندن
 باشقه سوزمز یوقدر وتلماچکز کلکانه عادت بوله کلکان بولکلرمز کلور ایردی خیوالی پزیه
 تلماچکز برلن هیچ نارسه کلمدی بوله کلکن ایچون چاپقونلق خدمتیه تلماچکز کلکانه عادت
 بولکلرمز بیارمکا تنبیه قلفای ایردیگز بز اولوغ نورالدین سلطان حضرتلریزده بولساق و جهله
 بکلر ومیرزالر قوللرمزده و بارجه مملکت خلعهزده بولسا بارشلق ودوستلده طایبای طورارمزغه
 ودوستکمزغه دوست ودوشمانکمزغه دشمن بولورمزغه اینام قیلغای ایردیگز وسیز تقی اکا کوره
 دوستلق وطانولوق شرطلرین برینه کلنوررکه چالبشوب ارامزده محبتک زیاده بولوری ایچون

سبب بولور ایشلرده تابلقای ایردیگز یازلدی تختکاهیز قایچده بیک
 طقسان یدی تاریخی ربیع الاول آینده

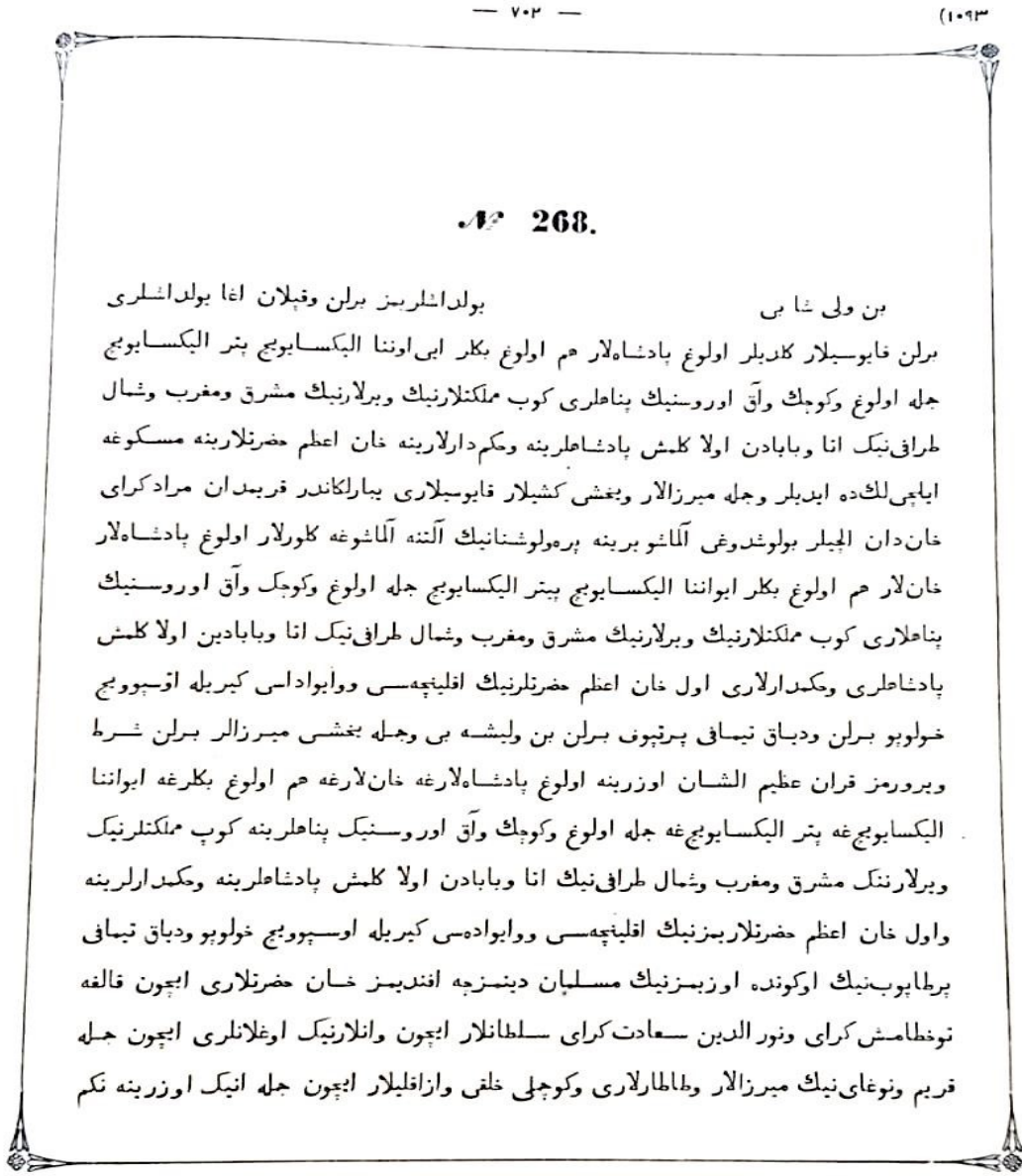
عظمت کرای
 سلطان بن
 سلیم کرای خان

بقام
 قاجی سرای
 المحروسه

Ek 4. 4. : Kırım Hanlığı Devlet Ricaline Ait Yarlık Belgeleri

اولوغ اورددا اولوغ بورتنك نغمت قريم و دشت قېچانك و جله نانار و يېحساب نوغايك
وطات ميلان طاو كچنك و طاع ارا چركاچنك اولوغ پادشاهي سليم كراي خان ادام الله تعالى
دولته الى يوم الميزان حضرتلرينك وزيري مينا بهادر اغا حضرتلر بيزدن طوايف خريستانك
اولوغ پادشاهي وكوب ممالك حكمداري بولغان قراللك عسكر باشيسي ردمانسكه دوستز
حضورلريغه كويدين كوب سلام اتوب حال و خاطرلرين صورغانز دین صكره منهای نيك اندیشلری
بودر كه موندان توتساق بولغان شرمناوسكه و اوغلوك اندری كلوب بوقدر زماندر حبسكزده
تورامز و بزم جلولریمز و لايتزده حاضر بولغاندر اكر اولوغ پادشاه خان حضرتلری بیز توتساقدر
ايچون ادم جبركا اجازت بولور بولسا بر ادمز جبروب جلو بهالربیزی كتورور ارديك دبو
باش اوروب ورجا اتوب و اولوغ پادشاهیمز خان رفع الشان حضرتلری نفی حاللرینه
مرحت اتوب ادم بیاریمه اجازت و بروب الكساندره جبرلكاندر الماشو بولاس بولسا الكساندره
تكرار بو طرفغه دونوب كللك اوزره و سیزكه جبركن ادمزكه بر بردن ضرر و كزندن اولماق
اوزره اوغلوك اندری كفیل اولق ايله محبت نامه مز تحریر بولوب جبرلش در ان شاء الله تعالى
سلامت میلن سزكه وصول وورد بولغانده اكر موندان بولغان توتساقلریكوزنی جلو ايله الماشو
اتوب خلاص اتر بولسا كوز بورنی سولندکی قول اوزره جلولرین ازاعه كتردوب صكره
على العجله بو طرفغه جبروب محبوس توتساقلریكوزنی الدرغای اردیكوز مونداق خیرلو بولغان
ایش ایچون تأخیر و توقف كوستر مبوب بر کون بورون بوندا بولغان توتساقلریكوزنی خلاص
انركه سعی و تقید انکی اردیكوز باقی الدعای علی من اتبع الهدی بارلندی باغچه سرابنده
شوال اینك اون دوردنچی كونده
بهادر اغای
حضرت خان
حالا

Belge 2: Veli Şah Bey, Kutlu Şah ve Derviş Mirza'dan (Murad Giray Hanı'nın Elçi Heyeti) Rus Çarları V. İvan Alekseyeviç ve I. Petro Alekseyeviç'e gönderdiği bitik (H. 1091)

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V. V. (2009), Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

اول خان اعظم حضرتلرنيك قريبنده بولوب اول اولوغ پادشاهلار خان اعظم حضرتلارنيك بوسلائيكيك لري صفراي بولغونيك واسلي نايكيين ودياق نيكيته ملونو برلن قرار قلغلري كيي قابو سوز اوزره سوبلاشوب خان حضرتلري كندى شرط قلدى كچكان بل اولوغ پادشاهلار خان اعظم حضرتلري نيك بوسلائيكيك لاري صفراي ناطارين ميلنسفاي ويازيبي فيدر مارپن اوغلو اوكونده حالا بكيدين محكم قلدى يادلنغان الميار برلن اولوغ پادشاهلار خان اعظم حضرتلارينه شرط نامه خطني اول اولوغ پادشاهلارنيك املنه كوندردى جلهسي تمام برنده اول بارشيفلق اولوغ پادشاهلار خان اعظم حضرتلارينه بكي الميلاي فبلان اعلى بولدانلاري برلن قابولاري كم مويل آلاشودا بولورلار جله اول سوبلاشوب بلكشكان هب توتولشسد بر قرارده حالا كون ايلكارو هيچ بر بوزوق سزليق انلار اولولار اولوغ پادشاهلار خانلار هم اولوغ بكار اوننا اليكسابويچ بتر اليكسابويچ جله اولوغ وكوچك واق اورسنيك پناهلري كوب مكلتليكنده ويرلرنك مشرق ومغرب وشال طرافي نيك انا ويايادن اولا كليش پادشاهلاري ومكدرلاري اول خان اعظم حضرتلري برلن مراد كراي خان برلن وقالعه ونورالدين سلطانلر برلن كون ايلكارو دوستلنده ومجتلكدده عير آخريچه بوزمايوب بر قرارده دورورغه مسكو ولايتي نيك اولوغ پادشاهلري خانلاري هم اولوغ بكارى اواننا اليكسابويچ بتر اليكسابويچ جله اولوغ وكوچك واق اورسنيك پناهلري وجله انلرنيك مكلتليرى اولسون وقريم بورني طنج وراحت بولورغه واول خان اعظم حضرتلري نيك جت قلعه لارينه وبراباش قلعه لارينه وكويلرينه وكندلرينه شول اوق خان اعظم حضرتلرنيك ناييكنده بولغان بوتغالي قزاقلاري نيك اوزرينه كندلرينه وارمازغه وكند اوغلانلري وقربنداشلري واق توفلريني وبكلريني واوغلان ميرزالارني وجله عسكر وقرا كشيلاي وقريم ونوغاي كشيلاي وازاق ليلاي وهيچ بر طامار جاولاي يبارمزا واول خان اعظم حضرتلري نيك دوشانلري اولانلار هيچ كسه امداد اوجون قريم نيك ونوغاي نيك وازاق نيك طامارلارين هيچ بر عسكر ادملري يبارمزاك وانلار برلن

برلکده بولوب اول خان اعظم حضرتلارنك چت برلرينه و بارباش قلعه لارينه جاوالای بارمامازغه و ايركلى كشيلارى كند ارگلى برلن كيدىلى محكم ضبط ابدغه قريم نيك مراد كراى خان حضرتلارينه و قالغه ونورالدين سلطان لارغه قريم دا ونو غايدا اولوم سياستى برلن تشيه قبلورغه و حيج مر نورلوك اولوغ پادشاه لارنك چت برلارينه و بارباش قلعه لارينه و برلرينه كند بلىرى جاوالای و ارمامازغه و حيج كيمسنة يبارمامازغه و نكم جاوالاب بسير آلسالار خان نيك شرطندن صكره آلمان بسيرلارى حله سن مولوغ سز قابناروب يباروركا حيج مر نورلوك بانيلىغ اولوغ پادشاهلرغه خان لارغه و اولوغ بكلكا ابواننا اليكسابويچ بئر اليكسابويچ حله اولوغ و كوچك ولاق اورونيك بناه لرينه خان اعظم حضرتلارينه و اول خان اعظم حضرتلارنك ولايتلرينه بانيلىق فيلمامازغه و قچان كم اولوغ پادشاه لار خان اعظم حضرتلارنك بوسلانيكلىرى ابوان برونوبوبو و يازيچى دمترى بارفين بوى آلاشو يرزده پادشاهلىق خزينه ايله اوزو صوبوى اونوب كيندىكن بن ولى شاه بك و ميرزا لار و قريم نيك و نوغاي نيك ادملارينده حيج مر نورلوك انلارغه بانيلىق قلدورمامازغه قريم نيك و نوغاي نيك ادملارندن صقلارغه و قچان كم اولوغ پادشاه لار خان اعظم حضرتلارنك بوسلانيك لارون مراد كراى خان حضرتلارى افنديز و قالغه توخطامش كراى ونورالدين سعادت كراى سلطانلرغه قريم غه كلنوكده و بزم افندومز مراد كراى خان حضرتلارى و قالغه ونورالدين سلطانلر اول اولوغ پادشاه لار خان اعظم حضرتلارينه محبت لك بولاكلىرىن و يقين كشيلارينه اول خان اعظم حضرتلارنك بارلقاشن اولوغ صديق و مرمتلك برلن آلورغه اولكى ببادر كراى خان دفتري مومينچه و خرامشه نيك سوبلاشكانچه و شرطنامه خطرجه آندان آرتوق زباده صورمايوب و نچيك كم حالا اولوغ پادشاه لاردن خان اعظم حضرتلاردن دفتري ييارلشدر خان حضرتلارينه و اول خان اعظم حضرتلارنك خطى ايچنده و اول دفتري زباده بوسلانيك لردن حالا وكون الكارنده بولسه قابوسيلارى خان اعظم حضرتلاريندن قريغه كلن لرغه خان و قالغه ونورالدين سلطانلر و يقين كشيلارينه تيشلر اندان آرتوق اندردن دلمزغه

و هیچ بر تورلوك انلارغه سبب سزلق و پمانلىق ايلمىزغه بن و يشه بك جله سن محكم صافلارغه
 و بكلرغه و اول خان اعظم حضرتلار بنك ادملر بن وقابو بيلار كيم مالا پيارلكان خان اعظم
 حضرتلار بنك بوسلانك لرى برلن قوشچو و قارچوغام لار و عراباچيلار و بول آعالرى نونغاوسز
 قابناروب خان اعظم حضرتلر بنه پياروركا و اولوغ پادشاهلارغه جله سز پشاق مامبورغه
 و صينور بولورغه بارشيقده سبلاشكانچه نچك كم خان حضرتلار بنك خطبندى بارلغاندور صينور
 اوضو صوبى بولوب و كيوغه قديمىدن انكا تابع اولان كلنس برلارى و پلنگه لارى و ابداغى پونقالى
 عسكرى جله كندى بىخشى برلرى و قلعه لارى برلن اولوغ پادشاهلار خان اعظم حضرتلار بنك
 طرافنده بولورغه و اول اوضو صوبندى آن صوغه وارانچه توروك سلطانى حضرتلار بنك مكننده
 بولورغه و افنديز توروك سلطانى و خان حضرتلرى قلعه لار و پالنگه لار باسانمازغه هیچ بر تورلوك
 بايندرمازغه و ادملر قوندرمازغه و اوتورتمازغه اولوغ پادشاهلار بنك طرفندى اوضو صوبنك
 او بر طرفندى ادملر جاغرممازغه و هیچ بر كسه جاغرممازغه و بومرمازغه و عجبك خدالارينده
 و غيرى جله يازيلاردا اولوغ پادشاهلارغه و خانلارغه و اولو بگلرغه اوننا اليكسابويچ و پسر
 اليكسابويچ جله اولوغ و كچك و آق اوروسنك پناهلر بنه افندى مراد كراى خان حضرتلرى
 و قالغه و نور الدين سلطانلر اولوغ پادشاهلار خان اعظم حضرتلار بنك اسى القابنى كندى
 پادشاهانه مرتبه لر بنه كوره بازارغه و نچوك كم انلار اولوغ پادشاهلار كندىلارنى يازايلار خان
 حضرتلر بنه كندى پادشاهانه اسى القابلر بن و نچك كم خان حضرتلرى يازوب كندى شرط نامه
 خطنده قابو سى وركاندور بوسلانك لرى صفراى ناظملى ملىنسايفه و يازيچى فندى مارطىن
 اوغلىنه انك اوزر بنه بن و يشه بك و مرزالار قابو بيلارى جله بو ياز [.....
] اولوغ بگلر اى و اننا اليكسابويچ پسر اليكسابويچ جله اولوغ و كوچك
 و آق اوروسنك پناهلرى خان اعظم حضرتلرى بنك افليچمىس كبريله اوسچوويچ خلويو و دياق
 تيمافى پرتىه بوبو اوكونده كندى مسلمان دينمزه قران عظيم الشان اوزر بنه شرط قبلدوق كم

ئىدى وكون ايلكارى دە بولسە جەلسە بونوك اوزرنده توطولور نكم جەلە بو شرط نامە دە
 بارلشنە كوره هېچ بر نورلوك قايتايوب محكم بولغاندور محكم بيزيم سويلاشكانمىزچە لمايباي كون
 ايلكارى دغشايوب محكم نورورغە اكر كيم بو بيزيم شرط نامە تىسكدن انا اولورغە پادشاهلار
 خان اعظم حضرتلارنىڭ سويلاننىڭ لىرىنە وجەلە پادشاهلارنىڭ ادملرىنە مراد كراي خان دن
 وقالغە ونورالدين دن وبقيىن بولغان كشىلردن قىرىدا انلارغە مى سزلىق وقصطاولق وباغود
 بولدا كدركن حنك ومالان ابلە سالار اولوغ پادشاهلار اول خان اعظم حضرتلرىنە اول خبر
 معلوم اولسە واول اولوغ پادشاهلار خان اعظم حضرتلارى افنديزنىڭ الپلرىنە وچاقونلرىنە
 انداغوق مى سزلىق وقصطاولق ايلكە بپورسلار انچىلاين مى سزلىق وقصطاولق وين سولش اوغلى
 ولىشە بك وميرالار ويزيم قىزداشلارىمىز وجەلە بيزيم اوروغلارىمىز قىرىدا بولوب اولوغ
 پادشاهلارغە خانلارغە اولوغ بىلارغە اى اوننا البكسابويچ پتر البكسابويچ جەلە اولوغ وكچىك واق
 اوروسنىڭ پناھلرىنە اول خان اعظم حضرتلارىنە دوغولق ايدوب وبخىشلىق لار دىلركە وخانە
 وقالغە ونورالدين غە وبىلارغە وميرالارغە بخىشلىق غە سويلاشوب كىتوركا نكم خان وقالغە
 ونورالدين اولوغ پادشاهلار خانلار هم اولوغ بىلار اى وننا البكسابويچ پتر البكسابويچ جەلە
 اولوغ وكچىك واق اوروسنىڭ پناھلرى خان اعظم حضرتلرى بىرلن محكم دوستلغە ومېنىكدا
 اولورغە اول كىدن زىيادە وجاولق ايلن خان وقالغە ونورالدين وخان نىك وقالغە نىك
 ونورالدين نىك ادملرى جەلە قىرىم ونوغاى وازاق كشىللىرى واراماسنە نىك كون ايلكارى
 انىك سېلى دوستلق ومېتىلك زىيادە بولغايدى واننك جەلسە اوزرنده بن ولىشا بك والچىلار
 وقابوسىلارى بو تىسكدە اسلىرى يازلغاندور جەلە مرزالر وبخىشى ادملر قابوسىلار آلاشوغە
 كوندىلشسدر اوز دىنىز اوزرە لعنت ايدوب چىنلق وىروب قران عظيم الشان اوزرىندە
 شرط قلدق افنديز مراد كراي خان اېچون قالغە ونورالدين اېچون وجەلە قىرىم ونوغاى
 بو شرط نامە تىسكى وردىك اولوغ پادشاهلارنىڭ خان اعظم حضرتلارىنىڭ آقلىپچەسى

كمرلا اوسوبويچ خلويوغه ودياق تيماق بېرتە بويوغه يازىلدى الماشوغە بېرەلوشنادا تارىم يىدى
بىنك بوز نىسان بىزىچى بلدا اوق تامىر آيىنك اون بىزىچە كۆندە عوض مرزە قولم سالدىم سالدىق

درويش مرزە
بن سليم بك

قونلو شاه
بن قمر شاه

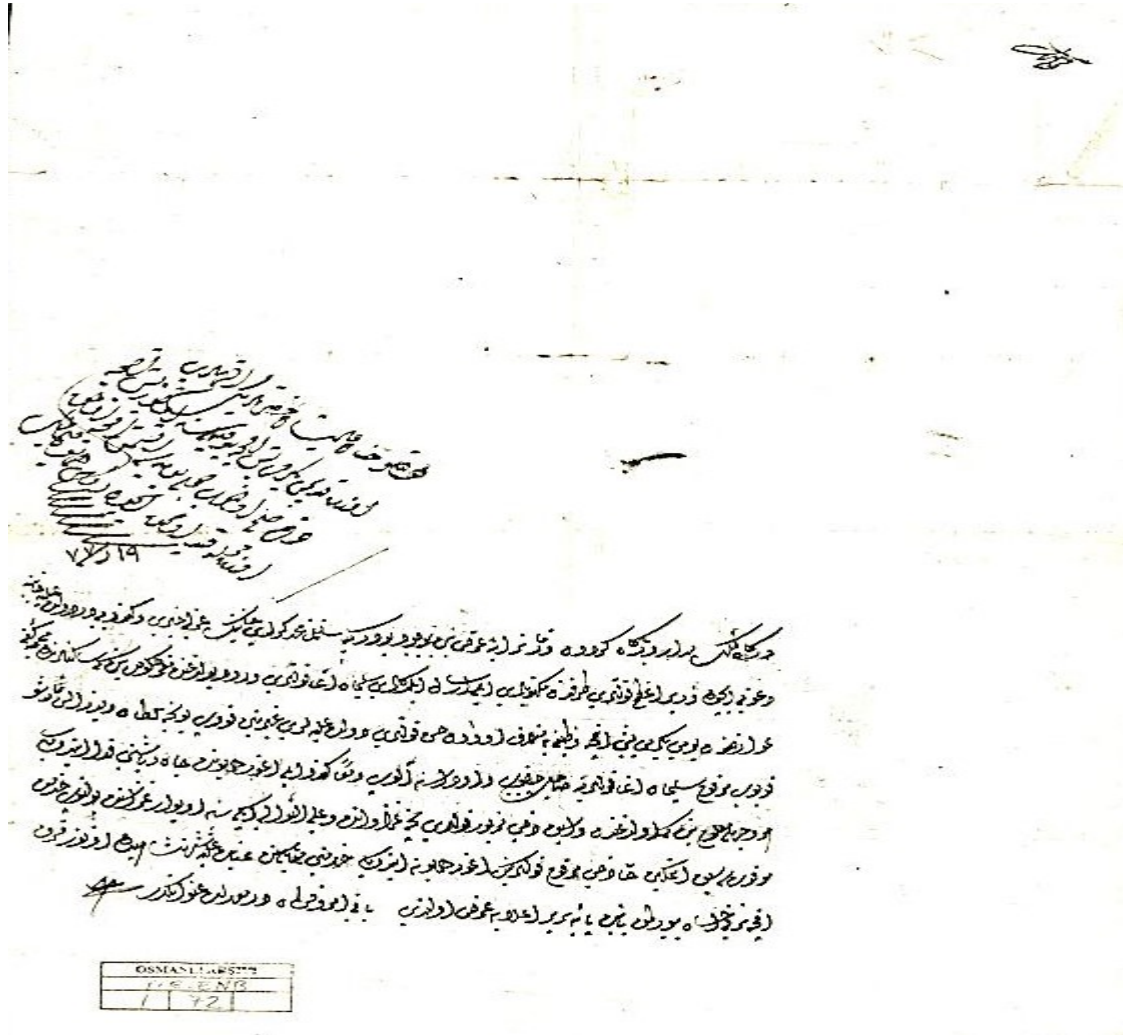
ولى شاه بك
ابن محمد بك

ولى شاه بن قونلى شاه مرزە درويش مرزە مەر صالحق

بو شرط نامه خط اوزره الماشو بكي ولى شاه بك سولش اوغلى المى ياشى قىلان اقا
انبك بيورغى بىرلە وقونلو شاه مرزا درويش مرزا وهم كندىم عوض مرزا حله بولداشلىرىز
ايلن بو شرط نامه وسابر مرزالر اوچون وعبد العزيز مصطفى مرزا سليمان مرزا المير بيورغىچە
قربىدن الماشوغە بيارلكان اوچون انلرنك بيورغى بىرلە المير

Ek 5: Arşiv Belgeleri

Belge 1: IV. Mehmed Giray Han'ın azlini bildiren mektubu Kırım'a ulaştırdığı için kendisine suikast düzenlenen Süleyman Ağa'yı koruyan Hasan'ın, Han-ı lâhik Adil Giray'ın rızasıyla terfi ettirilmesine dair emir.

Kaynak: BOA, İE.ENB, 1/72 (19 Rabiulahir 1077 / 19 Ekim 1666).

Belge 3: Rus çarının şikâyeti üzerine Kırım hanına, çar ile düşman olan kazak taifesinden Barabaş hatmanını himaye etmemesi yönünde tavsiye

بعد الجمعہ لسان سلطان یوسف
بازلیہ حق جواب بفرست موصوفہ اولوز

پادشاہ

عزیز بن محمد آد بود کہ شوکتلو کرامتو مرابلو قدرتو ولایتتم اقدم
مسقوجا دزن ایچی نفرادیسی ایله قوچکداسنه کاغدی کلوب اولدی مضمونی خبر
دارسآل ایتمکله ترجمه ایتدر لکن خلاصه مغربی مسقوجا ریله معادات اوزده اولد
قزاق طایفه سندن براباش خطا نیک حان حضرتی بن دینه برادیسی کلکله اولمقوله
مفسد لری و سلفه بناء حان حضرتی حمایه و قبول ایلامک اوزده کدوره قنبه اوشون
دیوالماس و چاره تابع قزاقار خطا ندن بوجصوصا چون کلان کاغدی چی چاد بولم
کونر و کلکله اولدی ترجمه ایتدیریوب قوچکداسنک کاغدی ایله معاً منظوم هانوبی
ایلی اوزده مرفوع رکاب کامیاب خدیوانه لری قنشدرد بود فیه حان بن لرزور
قایمه نیک جوابی و یازدیغی یازدیرا چون سقوچکداسنه نه و جهله قنبه انوبی قوچکد
چاره یازدیغی کتوبک صورتی کونر لیک اوزده اولمقله بوجصوصا چی تفصیل محرر و قوچکد
حمایه سوزنن معامله ایل قبول المیوب حق جوآره کامیابی رعایت ایلک اوزده توصیه اولدی
معلوم ملوکانه لری اوشون امر فرطان شوکتلو کرامتو مرابلو قدرتو ولایتتم اقدم پادشاہ

AE. SAMD. III. 215/20809

Kaynak: BOA, AE. SAMD.III, 215/20809 (19 Rabiulevvel 1143 / 2 Ekim 1730).

Belge 4: Kırım Hanlığı'na tayin olunan Arslan Giray Han'ın ihtiyacı olan beygirlerin bir an evvel Kırım'a ulaştırılması ve sabık Kırım Han'ı Selim Giray'ın Kırım'dan getirilmesi için hüküm.

ÖZGEÇMİŞ

1985 yılında Yeşilköy İlkokulu'nu; 1988 yılında Şalpazarı Ortaokulu'nu; 1991 yılında Şalpazarı Lisesi'ni; 1995 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi - İktisadi Ve İdari Programlar Bölümü, Büro Yönetimi ve Sekreterlik Programını; 2013 yılında Anadolu Üniversitesi - İktisat Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü'nü; 2020 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nü; 2021 yılında Recep Tayip Erdoğan Üniversitesi - Eğitim Fakültesi, Pedagojik Formasyon Eğitim Programını; 2021 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - Yabancı Diller Yüksekokulu'nu bitirdi. 2021 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans programına başladı.

KARA, bekâr olup orta derecede İngilizce bilmektedir.